БМУ жарчысы
Вестник БГУ

№ 1(51)
2020

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)
ISSN 1694-8130 (электрондук версия)
DOI: 10.35254/bhu

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

© К.Карасаев атындагы
Бишкек
мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтин
түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө
кирди

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
ТЫНАЛИЕВА Б.К. - медицина илимдеринин доктору, профессор
САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты
АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Редакциянын дареги:
722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспектиси, 27. К.Карасаев атындагы БМУ.
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

Вестник БГУ
БМУ жарчысы

№ 1(51)
2020

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)
ISSN 1694-8130 (электронная версия)
DOI: 10.35254/bhu

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство
о регистрации
№ 504

© Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему
РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит
в систему
DOI с 2019 г.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
ТЫНАЛИЕВА Б.К. - доктор медицинских наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б.М. - доктор педагогических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Адрес редакции:
722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева.
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.
Электронная почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

УДК: 811.512.154
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.8

Джапанов Аттокур Асаналиевич
КРСУнун профессору, ф.и.к.

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫНДАГЫ ЭВФЕМИЗМДИК ЫКМАДА КОЛДОНУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ФРАЗЕЛОГИЗМОВ, ПРИМЕНЯМЫХ В ЭВФЕМИЧЕСКОМ МЕТОДЕ В РОМАНЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «КОК АСАБА»

STYLISTIC FEATURE OF FRAZEOLOGICAL UNITS USED IN THE EUFEMISTIC METHOD IN T.SYDYKBEKOV "KOK ASABA"

Аннотация: *Фразеологизмдердеги образдуулук касиет жөнүндө сөз кылганда, анын маанисине кайрылууга туура келет, башкача айтканда, андагы образдуулук фразеологизмдердин маанилери анын жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү менен белгиленет. Фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, сапаты, абалы жөнүндөгү мааниден сырткары ал маанилердин чекке жетип, күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басаңдатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери кошо берилген болот. Андыктан, алар ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү берүүдө жана анын көркөмдүк татымын күчөтүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат. Бул макалада жазуучунун өлүмдү, оорулардын түрлөрүн, кудайлардын жана духтардын аттарын атоого тыюу салынган табуланган сөздөрдү да өзгөчө көркөмдүк ыкмада колдонуп келгендиги айтылат. Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары менен тыгыз байланыштуу. Эвфемизмдик фразеологизмдер менен атап, көркөмдөтүп окурманга тартуулоо жазуучунун тил каражаттарын иштетүү, тандоо, өтмө маанисин туя билүү чеберчилигине жараша ишке ашат. Бул жагдайдан байкоо жүргүзгөндө Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеологизмдердин стилистикалык маанисине өзгөчө мамиле кылгандыгы көрүнүп турат.*

Түйүндүү сөздөр: *эквиваленттүүлүк, фразеологизм, эмоционалдык, образдуулук, табуланган сөздөр, стилистикалык маани, экспрессивдик, тандоо.*

Аннотация*: Образность фразеологизмов, когда речь идет о сущности, приходится обращаться к ее значению, т. е. образность в нем определяется эквивалентностью смысла фразеологизмов к личному слову. В фразеологизмах, помимо смысла о чем-либо, его признаках, поступках, качествах, состоянии, могут быть представлены оттенки эмоционального состоянии, экспрессивного характера, достигающие предела этих значений, усиленные или, наоборот, сильно замедленные. Поэтому они являются самыми богатыми языковыми средствами, широко используемыми в четком, остроумном, доступном вещании и усилении его ху-*

дожественного вкуса. Эта статья показывает, что автор использует особенно изящный метод описания смерти, видов болезней, имен богов и духов, запрещенных к названию. Применение эвфемизмов тесно связано с возрастом, половыми различиями в общении. Использование эвфемических фразеологизмов в качестве художественного выражения читателю осуществляется в зависимости от умения автора обрабатывать, выбирать, копировать переходное значение языковых средств. При наблюдении за этой ситуацией Т.Сыдыкбеков обратил особое внимание на стилистические значения эвфемических фразеологизмов.

Ключевые слова: *эквивалентность, фразеологизм, эмоциональность, образность, табу слова, стилистическое значение, экспрессия, выбор.*

Abstract: *the Imagery of phraseology when talking about the essence, it is necessary to refer to its value, i.e., the imagery in it is determined by the equivalence of meaning of the idioms to the personal word. In phrase logical units, in addition to meaning about something, its signs, actions, qualities, and state, shades of an emotional state or an expressive character can be represented, reaching the limit of these values, amplified, or, conversely, severely slowed down. Therefore, they are the richest language tools, widely used in clear, witty, accessible broadcasting and enhancing its artistic taste. This article shows that the author uses a particularly elegant method of detecting corpses, types of diseases, names of gods and spirits that are forbidden to be named. The use of euphemisms is closely related to age and gender differences in communication. The use of euphemisms is closely related to age, in particular. phraseology as an artistic expression for the reader is carried out depending on the author's ability to process, select, and copy the transitional meaning of language tools. When observing this situation, T.Sydykbekov paid special attention to the stylistic meanings of euphemistic phrase logical units.*

Keywords: *equivalence, phraseology, emotionality, imagery, taboo words, stylistic meaning, expression.*

Фразеологизмдердеги образдуулук касиет жөнүндө сөз кылганда, анын маанисине кайрылууга туура келет, башкача айтканда, андагы образдуулук фразеологизмдердин маанилери анын жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү менен белгиленет. Эгерде биз фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн маанилик эквиваленти катары гана карай турган болсок, анда фразеологизмдерге мүнөздүү болгон образдуулук касиетти танууга туура келмек. Анткени фразеологизмдерди жеке сөздүн кадыресе эквиваленти катары кароодо алардын пикир алышуучулук функциясын — кандайдыр бир түшүнүк, маани жөнүндө маалымат алуу жагын гана эске алган болобуз. Бул жагынан фразеологизмдик маани жеке сөздөгү маани менен шарттуу түдө эквиваленттүүлүктү түзөт.

Чычкан мурду жорголгогус - коюу, калың; **Мурдун балта кеспейт** - кенебейт.

Бирок, фразеологизмдердин маанилери жогоркудай жеке сөздүн маанилери менен чектелбейт, б. а., фразеологизмдик маани анын эквиваленти тарабынан берилген маанинин же түшүнүктүн өзү эмес, анын кыйыр жана элестүү түрдөгү өзгөчө бир туюнтмасы.

Демек, фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, салаты, абалы жөнүндөгү мааниден сырткары ал маанилердин чекке жетип, күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басандатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери кошо берилген болот. Андыктан, алар ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү берүүдө жана анын көркөмдүк татымын күчөтүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат.

Элдин тунук акылынан, баамчыл, сергек сезиминен сызылып чыгып отуруп, тамчыдан көлгө айланган көркөмдүк татымы, көп кырдуу касиети боюнча нечен жылдап, нечен кылымдап муундан муунга, электен элекке өтүп жылмаланган мындай элдик мурастар көөнөрбөс көркөм каражаттар бүгүнкү күндө сөз чеберлери тарабынан ар кандай образ, мүнөз түзүүдө, каармандардын сөз өнөрүнүн элесин, сүрөтүн тартууда табылгыс курал, бөксөргүс казына катары кеңири пайдаланылат (Сапарбаев, 1997,304).

Жазуучу кыргыз элинде тике, түз айтууга мүмкүн болбогон орой, одоно сөздөрдү жумшартып, эвфемизмдик ыкма аркылуу берүү үчүн да жалпы элдик фразеологизмдерди ыктуу пайдаланат: Мисалы: **Көзүм тирүү болсо, айкырып, билгиң болоормун.**

Бул сүйлөмдө жазуучу **көзүм тирүү болсо** деген эвфемизмдик фразеологизмди **тирүү болсом, өлбөсөм** деген маанидеги сөз айкашынын ордуна колдонгон. Албетте, бул сүйлөмдү жазуучу жөн гана: өлбөсөм, айкырып, кеңешчиң болормун деген сөздөр менен гана жазып койсо болмок, бирок, Т. Сыдыкбековдун көркөм чыгармага көркөмдүк маани берүү максатында образдуу-экспрессивдүү вариантты колдонгон.

Дүйнө элдеринде өлүмгө карата колдонулган эвфемизмдердин ар кандай түрлөрү кеңири тараган. Анткени **өлдү** деген сөз кулакка жагымсыз, суук кабар катары угулат. Ошондуктан, бул сөздү түз айтпай жымсалдап, жумшартып, **«көзү өттү»** деп айтышат. Ал эми ошол эле көзү тирүү деген эвфемизмдик маанидеги фразеологизм тирүү (жашап жатат) деген маанидеги сөз болуп саналат.

Негизинен, аталган эвфемизмдик маанидеги **«көзү тирүү»** деген фразеологизм сөздүктө **эки мааниде: 1. Жандуу, чыйрак, тың, бышык. 2. Аман-эсен, топурактан тышкары** деген маанилерде берилген (КТФС, 1980, 179).

Демек, берилген сүйлөмдө Эр-Киши, эгер тирүү турса, баланын насаатчысы болуп тураары тууралуу айтылганы ырасталат.

Кыргыз элинде маданияттуу сүйлөшүү жана анын негизги принциптери, категориялары өтө узак мезгилдик тарыхка ээ. Башкача айтканда, кыргыздар ошол категорияларды бир нече кылымдар мурда эле иликтеп таанып келген. "Тилинен чаң чыккан" чечендер кыргыз элинин урууларынын ортосундагы чырчатактарды басууга, элчилик кызмат аткарууга мүмкүнчүлүгү болгон. Аларды калк кадырлаган.

Лексиканын корундагы эвфемизмдер да маданияттуу сүйлөө талап кылынган учурда келип чыккан. Эвфемизмдерди колдонуу менен кепте улут өз маданий деңгээлин чагылдыра алган.

Эвфемизмдер да тилдик башка каражаттар сыяктуу эле коомдук көрүнүш катары элибиздин өткөндөгү жана азыркы үрп-адат, каада- салты, турмуш-тиричилиги, дүйнөгө болгон көз-карашы менен тыгыз байланышта.

Жогоруда биз сөз кылган өлүмгө байланыштуу эвфемизмдери медициналык ар кандай аракетке байланыштуу келип чыккан.

Нукура кыргыз тилинде **«өлүм»** деген сөздү — **кайтыш болду, каза болду, тиги дүйнөгө сапар тартты, курман болду, көз жумду, учуп кетти, ээсине кетти, чарчады, сапары карыды, жер жазданды, көзү өттү** деген сөздөр менен алмашылат.

Эми төмөндөгү мисалды алып көрөлү.

Көзүнөн чаар чымын учуп, калтаарып, камандан кача албай туруп калса, анда, бу бала жанчар сундуруп жоо саярда көз жумат, коркок? (3.60-б.).

Сөздүк кордогу лексикалык каражаттарды жөн эле туш келди пайдалана бербестен, жазуучу ар бир эвфемизмдик фразеологизмдерди өз ордунда, шартына жараша колдонгону байкалып турат. Байкап көрөлү, өлдү деген сөздүн ордуна аталган сүйлөмдө **«жер жазданат»**, же **«учуп кетет»** деген сыяктуу эвфемизмдик фразеологизм менен алмаштырууга тук болбойт, себеби, лексика-семантикасы жагынан аталган сөздөр бири-бирине уйкашпай капышат. Ошондуктан, ар бир кепте өзүнө тиешелүү сөздүк бирдиктер колдонулган.

Негизинен, кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, анын тилдик корунун өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүп көрсөк, аталгандай, ажалга байланыштуу процесске карай кыргыз баласы «көзү өтүү», «угузуу», «кошок айтуу», «жоктоо», «жерге берүү» деген сыяктуу тергөө сөздөрүн колдонгону өтө жоопкерчиликтүү мамиле кылгандыгын айгинелейт.

Аталган сөздөр табуланып, эвфемизмге айланып калса даты алар туруктуу сөз айкашы катары каралат да, тил илиминде фразеологизмдик касиетин сактап келген.

Мен коркок экем... Ыйык жерди башым жазданарда мен арамдыгымды ошол көңүл жерге ала кетпейин. Андан жер жийиркенер (4.76-б.).

Жерди башым жазданарда - демек, **өлөөрдө** деген маанини билдирген фразеологизмди жазуучу ыктуу колдонгон. Учуп кетеримде курман болорумда, чарчарымда, сапарым карырда деп айтууга болбойт, демек, дал ушул фразеологизм эң таамай табылып, колдонулган.

Тилдин лексикалык корундагы бир катар сөздөрдүн түз, айрымдарынын түз да, эвфемизмдик да мааниге ээ экендиги айкашкан сөздөрдүн лексика-грамматикалык табиятына шартталган болсо, контексттин ситуативдик жактарына ылайык эвфемизмдик фразеологизмдерди колдонууда эмоционалдык-экспрессивдүүлүк артат.

О, көп жолу кылыч сынды. Болдурбас тулпар окко учту. Жеңилбес эрен өксүдү (5.197-б.).

Ажо, жылаңач кол <u>кыргын тапты</u>, ташка айланды (6.178-б.).

Өлдү деген сөздүн ордуна канчалаган эвфемизмдик фразеологизм колдонулган! Албетте, «окко учту», «кыргын тапты» деген сөз айкашынын боюнда баатырдык менен курман болду деген маани жатат. Себеби, адам жоо менен согушка чыкканда гана окко учуп, бүткүл кол кыргынга учурайт. Демек, аталган фразеологизм учуруна байланыштуу эң туура тандалып алынгандыгын көрүүгө болот.

Кыргыз элинин салтында, менталитетинде маркумдарды «көзү өткөндөр» деп атап коюу калыптанып калган салтка айланган. Себеби, алардын арбагын сыйлоо милдет катары каралган. Ошондуктан «көзү өткөндөргө арнап куран окуп коёлу» дешет кыргыздар. Мындай салт чыгармада төмөндөгүдөй тизмектелип берилген: **Анда булар, тээ эбактан көзү өткөн бабаларынын урпагын эстейт** (7.121-б.).

Демек, бул саптардан кыргыз элинин көзү өткөндөргө карата болгон сыйы-урматы чагылдырылып турат. Аларды эстөө, аларга багыштап куран окутуу сыяктуу жөрөлгөлөр кылымдардан бери сакталып келүүдө.

Жалпы элдик формадагы фразеологизмдер жазуучу тарабынан чыгармадагы окуялардын кайсы тарыхый мезгилге, доорго тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол учурдагы улуттук каада-салтты, үрп-адатты реалдуу чагылдыруу максатында да колдонулат.

Текештей эр жоокердин өлүмү - муң. <u>Сөөгүн жерге берүү машакат</u>. Башта мындан көп заман мурда өлгөн жоокер зайыбын да өзү менен бирге <u>ала жатчу</u>. Жортуулда минген аты, кийген кийими, жоо - жарагы, о дүнүйөдө татаар-аш-тамагы, өзүнө кызмат этээр кул-күңү менен сөөк <u>кайтпас сапарга узачу</u>.

... Ажалы жеткен эрге сопсоо жарын <u>кошо узатуу</u> - эл тукумуна жоо кетирди. Кырчын жоокер чабышта каза тапса, анын кырчын жарын <u>кошо узатуу</u> — баарыдан мурда жетим калган Кызыл чие балдарга муң (8.88-б).

Каруу сого албас жаманды биздин баба жортуул алдында өз колу менен <u>топуракка жашырып салчу</u>... (9.37-б.).

Берилген тексттеги алды сызылган **«сөөгүн жерге берүү», «ала жатчу», «кошо узатуу», «топуракка жашырып салчу»** - деген эвфемизмдик фразеологизмдер **«көмүү»** деген процесстин атын билдирүүчү конструкциялар. Бул процесстин атын Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеологизмдер менен берип, чыгарманын эмоционалдык-экспрессивдик деңгээлин көтөрдү. Бул фразеологизмдер тилибиздин өткөндөгү каада-салтына байланыштуу түшүнүктөрдү билдирет. Демек, чыгармада улуттук колоритти таасын берүүдө жана элибиздин өткөндөгү каада-салтын реалдуу чагылдырууда жогоркудай (фразеологизмдердин колдонулушун автордун жалпы элдик тилдин бай казнасын мыкты өздөштүргөндүгү жана аны чыгарманын маани-мазмуну менен кылдат айкалыштыра апган чоң чеберчилиги катары баалоо керек.

Сапарга узатуу деген сөз айкашын контексттен сырткары ала турган болсок, жолго чыккан адамды узатып чыгуу деген мааниге туура келит. Ал эми аталган сүйлөмдө болсо андай жөнөкөй мааниде эмес, жерге берүү маанисин камтып тургандыгы ачык көрүнүп турат.

Ала жатуу, кошо узатуу сөз айкаштары да дал ушундай эле өз алдынча турганда эч кандай эвфемизмдик да, фразеологизмдик да кызмат атабайт. Ал эми жерге көмүү процессин атоодо аларды жазуучу эмоционалдык-экспрессивдик касиети менен ыктуу колдонуп бере алган.

Жогорудагы текстте асты сызылган сөз айкаштары адамдын жерге коюлуш процессин көрсөтүүчү каражат болуп эсептелет. Алар контексттен сырткары, өз алдынча турганда ал процесстин атын атабагандыктан, бул каражаттарды **контексттик эвфемизмик фразеологизмдер** деп атасак да болот. Себеби, аталган сөздөрдүн ар бирин өз алдынча алганда жөнөкөй гана маанини, мисалы, кошо узатуу деген айкаш жөн гана бир адамды экинчи бир адам менен кошо, чогуу багытка узатып жиберүү дегенди түшүндүрсө, ал эми көркөм чыгармада жерге берүү деген сөздүн ордуна колдонулуп эвфемизмге айланды да, атактуу баатырдын баатырдыгын даңазалоочу - салтты сүрөттөп, аталган көркөм сөз каражаттары аркылуу берип жатат.

Ал эми **ала жатуу** деген айкашты биз көбүнчө күнүмдүк турмушта, тактап айтканда кошок айтууда угабыз. Каза тапкан адамдын жары кошок кошууда **«Арбагың менен ала жат»** деген саптарын жолуктурууга болот. Демек, аталган эвфемизмдик туруктуу сөз айкаш кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында да өтө кеңири жайылтылган вариант экендигине күбө болобуз.

Каармандардын кебиндеги жалпы элдик формадагы фразеологизмдердин колдонулушу жазуучунун жалпы элдик тилдин бай казынасынан пайдалануу жөндөмүнө, чеберчилигине тыгыз байланыштуу болот. Жалпысынан алганда, жазуучу эвфемизмдик фразеологизмдер аркылуу романдын көркөмдүк табитин көтөрүү менен бирге, каармандардын тилдик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү максатын көздөйт.

Өлүмгө байланыштуу көрүнүштөрдү чагылдыруу байыркы доордон бери карай жашап келе жаткандыгын жана ошол доорлордон бери ар кандай синонимдик сөздөр менен колдонулуп келе жаткандыгына да бир мисалдан күбө болобуз.

Демек, аталган эвфемизм сөздөр контекст ичинде гана «жерге берүү» сөз айкашынын маанисин алмаштырса, өз алдынча же жеке турганда эвфемизмдик мааниге ээ эмес.

Албетте, көркөм сөз чеберлери мүнөздөрдү ачып берүүдө көркөм каражаттарынын түрүн колдонот, бирок алар да ошол чыгарманын стилистикалык мүнөзүнө жараша аткарылат.

Жоокер каза болуп жерге коюлат. Ал эми анын алган жарынын абалына карай да, айтууга оор, болгон, башкача айтканда жагымсыз угулган аталыш бар. Ал - **жесир**. Мына ушул аталыштын түрүн да жазуучунун түрдүүчө колдонгонуна күбө болобуз.

Ордо ээси Эр-Күлчүрдүн көзү өттү. Эм ордо <u>жесирдики</u> (10.239-б). Албетте, кыргыз элинде жарынан ажыраган адамды жесир деп атоо салтка айланган. Бул кыргыз элинин лексикалык корумуна кирип, калыптанып калган эвфемизмдик фразеологизм. Бирок, жазуучу аталган маанини бере турган дагы бир эвфемизмдик фразеологизмди дагы бир учурда өтө кызыктуу колдоно алган. Мисалы:

Балта сабы тул калды,
Аны кармар кол жок.
Кайың сынды, чер кыйрады
Аны жагар от жок.

Деп кыз чагында <u>тул</u> калган эчен асыл-аруу кыз, келин жубайларын жок издешмек.

Жесир деген - күйөөсү өлүп калган аялга тиешелүү сөз. Мындан сырткары кыргыз тилинде «тул» деп да айтылат. Бирок, бул сөз эмоционалдык экспрессивдик терс маанини билдирет, башкача айтканда төмөн баскычтагы (терс) маанини билдирүүчү сөз жана булар көбүнчө Октябрь революциясына чейин кенен колдонулган сөздөрдөн болуп эсептелген. Кийин бул сөз илим-билимдүү, маданияттуу адамдардын кебинде колдонулбай, **жесир** сөзү менен алмаштырылган.

Албетте, турмушка чыккандар, жары каза таап жесир калат, тул болсун, ал эми турмушка чыга элек кыз кантип жарынан ажырасын. Бирок, антташып койгон адамы жоодо окко учса, анын турмушу дал ошол жесирге барабар болот деген маанини билдире кеткен.

Ошону менен бирге эле, Т.Сыдыкбековдун биз талдоого алып жаткан чыгармасында **«төшөк тартып»** деген эвфемизмдик (фразеологизм) орун алган. Албетте, бул сөздүн орток мааниси - **оору**. Оору сөзүнүн жогорулатылган оң мааниси **сыркоо, дарт, кесел** деген эвфемизмдер болот. Ал эми төмөнкү сүйлөмдө жазуучунун төшөк агартып деген сөздү колдонулушуна токтолсок:

Бала ат үстүндө төрөлүп, ат үстүндө чоңойду, кыз ат үстүндө шөкүлөсүн алдырып, көшөгөсүн ачты; кары-картың ат үстүндө төшөк тартып, көргө коюлду; жоокер ат үстүндө чырым уктап, ат жалында суусун жутту; уа, биздин журттун көргөн күнү, кечирген тиричилиги жортуул, чабыш, чабыш? (11.175-б).

Сүрөткер бул жерде сыркоолоп, кеселдеп деген сөздөрдү деле колдонсо болмок, бирок, аталган сөздөрдүн маанисине кеңул буруп көрсөк, төшөк тартып дегенде, адам баласы катуу оорууга чалдыкканын же оорунун күчөгөн түрүн түшүндүрсө, сыркоолоп деген сөз менен жеңил гана түрдөгү (ушуп калуудан, б.а. суук тийип гана) ооруну атаган маани келип чыгат. Сыркоологон адам сөзсүз туруп кетет, ал эми ооруган адамдын айыгаар, айыкпасы белгисиз экендигин эстен чыгарбоо керек. Экинчиден, кары-картан, адам ооруганда алсыз жатып калаары барыбызга маалым. Демек, аны менен бул адамдын жаш өзгөчөлүгүн да туюндурууга болот.

Адамдарды сырткы күчтөрдөн сактоо максатында оорулардын атын атабоого жана медициналык ар кандай аракетке байланыштуу эвфемизмдик фразеологизмдерди туура колдонууну билүү жазуучунун талантынан кабар берет.

Кара өзгөй кишидей ишеними аз мындай жылдын. Бирде <u>кара тумоо</u> күч, бирде <u>улуу тумоо</u> күч,.. Бирде койду кыл курт алыр, бирде төөгө чымын тиер (12.206-б.).

Кыргыздарда **«келте»**, **«чечек»** деп аталган оорунун атын атоого тыюу салынган. Анын ордуна «кара тумоо», «улуу тумоо» деген эвфемизмдик фразеологизмдер колдонулуп келет. Мындан сырткары бул аталыштагы ооруну **«конок»** деп да аташат. Себеби, конокко үй ээси сылык мамиле жасап, анан жолго узатат. Ошол сыңары эле бул аталган ооруну оорулуу орду менен, жаңылыштык кетирбей дарылаѕа гана кетери маалым. Эгерде нагыз аты менен атай турган болсок, оору ошол ооруп жаткан адамдын **«жанын алып кетет»** деген ишеним бар. Оорулардын аттарын дарыгерлер (врач) көбүнчө тергешип, латынча атоого өтүшкөн, башкача айтканда ал «коркунучтуу» делген оорулардын атын латын тилиндеги синонимдер менен алмаштырышкан же өзгөчө медициналык терминдер менен аташкан. Мисалы **«рак»** оорусун - **«cancer»** же **шишик** деген сөз менен, **кургак учук** оорусун — **tbc- туберкулез, операцияны - хирургиялык кийлигишүү, өлүмдү - летальный исход** деп аташат.

Ааламдын жаралышы, аны башкаруучулар жөнүндө ой-жүгүртүүлөр өзгөчө чыгыштагы Месопатамияда өкүм сүрүп, мифологиялык дүйнө тааным биринчилерден болуп ушул жерде пайда болгон. Мисалы, кудайлардын пайда болушу жөнүндөгү көз караштарын алып карасак: Тиомат менен болгон согушта Вавилондук кудай Мардук каза болуп, анын негизинде башка кудайлар пайда болгон деген көз карашын айтсак.

Алгачкы коомдо жашаган адам баласы жаратылыштын ар бир кубулушун, оору-сыркоолорду, табигый кырсыктардын бардыгын тең кандайдыр бир сыйкырдуу күч тарабынан жиберилип жаткан көрүнүш катары кабыл алчу. Ошондуктан ошол кандайдыр бир сыйкырдуу күчкө ишенишип, ага сыйынышып, андан коркуу сезими менен күн көрүшкөн. Ошентип, алгачкы коомдун жан дүйнөсүндө миф орчундуу орунга чыгып, коомдук аң-сезимдин универсалдык формасына айланган. Оттун, кол өнөрчүлүктүн ж.б. пайда болушуна дагы табышмактуу карашкан. Ошентип, сыйкырдуу күчтөргө карата каада-салттар пайда боло баштаган, аларга болгон ишеним күчөгөн да ошол каада-салтты бузбаганга аракеттенишкен да андан улам мифологиялык көз караш жаралган.

Адам денесинен чыга турган **"кан"** деген түшүнүктү тике айтышпастан, **"кызыл"** деп атап коюусу да ошондон улам пайда болгон.

Мисалы: **Араага туш. Көк болоту кындан чыкпасын! Кызыл акпарын. Ачуу чыксын! - дегендей белги** (13.135-б).

- Кек тутсам, көк кессин, <u>кызылым</u> чыксын! (14.136-б).

Демек, кан агып, жаным чыксын деген түшүнүк туюлуп турат.

Мифтин жекече өзгөчөлүгү байыркы дүйнөдө ачык көрүнөт. Анткени байыркы дүйнөдө айлана-чөйрөнү, жаратылышты, ааламды түшүндүргөн илимдин ордун ээлеген жана функциясын аткарган, ал ошондой эле элдин рух маданиятын да аныктаган. Мына ошондуктан, байыркы коомдо миф сүрөттөгөн, же түшүндүргөн окуялар, көрүнүштөр, өздөрүнүн фантастикалуу экенине карабастан, алар реалдуу кабыл алынган. Кийин мифологиядан коомдук аң-сезимдин формалары болгон дин, искусство, философия, адабият, идеология ж.б. бөлүнүп чыккандан кийин, мифтин жаңы мезгили башталат (Кыдырбаева, 2004, 327). Демек, миф - адам баласынын жан дүйнө (духовный) маданиятынын эң алгачкы формасы катары диний ишенимдерди (ырым-жырымдардын пайда болушу), саясий көз караштарды (уруулар ортосундагы биримдикти сактоосу), искусствонун түрлөрүн (аңчылыкка, ырым-жырымдарга байланыштуу айтымдардын келип чыгышы), философияны (дүйнөнүн жаралышы тууралуу ой-жүгүртүүлөр ж. б) бириктирип турган. Мифтин интеллектуалдык өзгөчөлүгү ошол коомдогу адамдардын ой-жүгүртүүлөрү конкреттүү эмоционалдык, поэтикалык образдарда, метафораларда чагылдырылганы. Мифологиялык түшүнүктө жаратылыш кубулуштар менен маданият жакындашкан, адамдык сапат курчап турган чөйрөгө өткөрүлгөн, жаратылыш күчтөрү, аалам адам кейпине келтирилген, жандандырылган. Тиги дүйнө менен бул дүйнө дайыма карым-катышта жашайт деп эсептелген. Мисалга алсак, коомдук өнүгүштүн алгачкы баскычында жашаган Сибирдеги самоед, Түштүк Индиядагы утода, монголдордо, Сахарадагы туарег, Япониядагы айн жана Борбордук Африкадагы акамба элдеринде каза болгон адамдардын атын атоого тыюу салынган. Себеби, ал адамдын аты аталса, жин-шайтандар угуп, билип калышып, аны кыйноого алат деп түшүнүшкөн. Аталган элдеги адам аттарынын ичинен жаныбарлардын, бак-дарактардын, тоо-таштын атына уйкаш аттар көп болгон. Ал адамдын көзү өтүп кеткен соң, анын аты менен аталган нерсенин бардыгынын тең аттарын өзгөртүп атоо пайда болгон. Жогорудагы оорунун атын атоодон чочуулоо да дал ушундай түшүнүктөн улам келип чыккан. Мындай көрүнүш азыркы учурда да кеңири сакталып келет.

Мына ушундай калыптанып калган көркөм сөз каражаттарын ыктуу колдонуусу окурмандын чыгарманын боюнан көркөмдүктү сезүү менен бирге, өзүнө сабак ала турган жагдайларга туш келет.

Адамдардын өз ара байланышы, аң-сезим менен көз карашы, коомдук экономикалык уклад, социалдык түзүлүштүн өсүү деңгээли материалдык жана маданий абалы менен шартталат. Ошондуктан, адамдардын ар түрдүү формацияда жаратылышка, коомго жана бирибирине болгон мамилеси, көз карашы, байланыштын маанилүү каражаты болгон тилде да көрүнбөй коюуга мүмкүн эмес.

Демек, жазуучу өлүмдү, оорулардын түрлөрүн, кудайлардын жана духтардын аттарын атоого тыюу салынган табуланган сөздөрдү да өзгөчө көркөмдүк ыкмада колдонуп келген. Аны менен бирге ошол эвфемизмдик фразеологизмдер аркылуу биз этнография менен да байланышта брло алабыз. Алардын мындай тилдик өзгөчөлүктөрүн индивидуалдык табылгалар десек болот.

Ошентип, эвфемизмдик фразеологизмдер «сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак, сылык жана жандуу берилишин камсыз кылат. Ушул эле маалда айтыла турган ойду окуучу же угуучуга сылык, жатык жана элестүү жеткирүүгө өбөлгө түзөт, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын да арттырат» (Сапарбаев, 1997, 86).

Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары менен тыгыз байланыштуу. Мындай сөздөргө аялдардын боюнда бар учуру да кирет.

Кыргыздарда «бооз» деген сөз малга карата колдонулат да, аял затына карата колдонуу ороӣ, уят учурайт. Ошол себептен, **боюнда бар, кош бойлуу, эки кабат, кош кабат, аягы оор, оор бойлуу** сыяктуу сөздөр колдонулат.

Алтын-Тамга баба үйгө келсе, Гүл-Эркин эне кош кабат (15.119-б).

Эвфемизмдик фразеологизм аркылуу Гүл-Эркиндин абалын жазуучу көркөмдөп, экспрессивдик касиети менен сүрөттөп берип жатат.

Демек, жогорудагыдай абалды аталган эвфемизмдик фразеологизмдер менен атоо байыртан келе жаткан көрүнүш болуп саналат. Аларды көркөмдөтүп окурманга тартуулоо жазуучунун тил каражаттарын иштетүү, тандоо, өтмө маанисин туя билүү чеберчилигине жараша ишке ашат. Бул жагдайдан байкоо жүргүзгөндө Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеологизмдердин стилистикалык маанисине өзгөчө мамиле кылгандыгы көрүнүп турат.

Адабияттар

1. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Б., 2004.

2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түз.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев ж.б.-Ф., 1980.

3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А. Б., 2005. 120 –б.

4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., Б., 2020. 660 –б.

5. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 1-том. -Б., 2020. 550 –б.

6. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 2-том. -Б., 2020. 550 –б.

7. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б., 1997.

Рецензент: д.ф.н., проф. Тагаев М.Ж.

УДК: 398.2 (575. 2) (04)
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.14

Сыдыков Анарбай Намитаевич,
доктор филологических наук,
Бишкекский государственный университет имени Кусеина Карасаева
e-mail: namitaevi4@mail.ru

САКРАЛЬНОЕ ЧИСЛО «СЕМЬ» В КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОЛИНГВИСТИКЕ

SACRED NUMBER "SEVEN" IN KYRGYZ ETHNOLINGUISTICS

КЫРГЫЗ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНДАГЫ «ЖЕТИ» ЫЙЫК САНЫ

Аннотация: *в статье рассматривается семантика сакрального числа «семь» в кыргызской этнолингвистике. Сакральные числа стоят рядом с такими фундаментальными категориями, как язык, фольклор, письменность, культура, религия. Сакральные числа являются универсальными и священными у всех народов мира.*

С незапамятных времен числу «семь» придавалось магическое значение на всех языках, в том числе в кыргызском. В статье приводятся убедительные примеры из эпоса «Манас».

Ключевые слова: *сакральное, число, семь, этнолингвистика, святое число, предки, эпос «Манас».*

Annotation*: the article discusses the semantics of the sacred number "seven" in Kyrgyz ethnolinguistics. Sacred numbers stand next to such fundamental categories as language, folklore, writing, culture, religion. Sacred numbers are universal and holy (sacred) among all peoples of the world.*

Since immemorial times, the number "seven" has been given magical significance in all languages, including the Kyrgyz language. The article provides conclusive examples from the epic «Manas».

Keywords*: sacred, number, seven, ethnolinguistics, yyyk (sacred), sun (number), Jeti ATA (seven ancestors), epos «Manas» (the biggest epic in the world literature).*

Аннотация: *Бул илимий макалада «жети» ыйык санынын мааниси жана анын кыргыз этнолингвистикасындагы орду жөнүндө сөз болот. Сакралдык сандар тил, фольклор, маданият, религия сыяктуу өзөктүү категориялардын катарында турат. Ошондой эле сакралдык же ыйык деп аталуучу сандар дүйнөдөгү бардык тилдерде кездешет.*

Илгерки замандан бери "жети" санына бардык элдер, ошонун ичинде кыргыздар да, магиялык маани берип келген. Макалада "Манас" эпосунан ынанымдуу мисалдар келтирилет.

Түйүндүү сөздөр*: сакралдык, сан, жети, этнолингвистика, ыйык сан, жети ата, эпос «Манас».*

Актуальность исследования определяется, с одной стороны, реалиями современного состояния общества, остротой переживания глубинных потребностей его развития, с другой – состоянием и логикой развития этнолингвистического, историко-культурологического и религиоведческого знания. Рушится система привычных, устоявшихся *ценностных* ориентиров, мировоззренческих концепций и идет трудный, наполненный внутренними противоречивыми коллизиями процесс рождения нового. Раздаются голоса о необходимости выработки новой национальной идеи, которая призвана предотвратить угрозу распада государства, общества и культурных ценностей народа.

Целью данного исследования является этнолингвистическое осмысление семантики сакральных чисел, как части национальной культуры киргизского народа.

Сакральные числа стоят рядом с такими фундаментальными категориями, как: язык, фольклор, письменность, культура, религия.

Сакральное (от лат. Sacrum – святыня) - священное. В теологии под сакральностью подразумевается подчинение божественному, безусловное следование какой-либо традиции познания *Бога* через умаление собственных желаний. [7] В широком смысле – всё, что имеет отношение к таинственному, религиозному, небесному, потустороннему, иррациональному, мистическому, отличающееся от обыденных вещей, понятий, явлений.

Сакральные числа являются священными у всех народов мира, и зачастую они по смыслу совпадают. Например, один, три, семь, десять, сорок и другие.

Некоторые числа не совпадают, например, число 13 у европейских народов олицетворяет что-то магическое, отрицательное, тогда как у кыргызов 13 является священным числом.

Семь – одно из самых часто встречающихся чисел в кыргызской национальной культуре. Оно (семь) встречается так же, как и у других народов в повседневной жизни, как-то: семь дней недели, седьмое число в каждом месяце, в астрологии (Жетиген – Большая Медведица), в мифологии (эпос «Эр Тёштюк»), в демонологии (жети баштуу желмогуз – семиглавый дракон), в религии (жети кабат асман – семь ступней до небес, т.е., до рая), жети кабат жер – семь слоев земли, т.е., семь врат до ада), в географии (Жети-Огуз – район на побережье Иссык-Куля), в генеалогии (жети ата – семь колен родства), в пословицах (жети өлчөп бир кес – семь раз отмерь – один раз отрежь), в эзотерике (жетинин бири кыдыр – один из семерых святой) и т.д. и т.п.

Президент А. Акаев в свое время объявил семь заветов эпоса «Манас» (Манастын жети осуяты), как опору, на которой должна строиться идеология государственности.

К сожалению, «семь заветов Манаса», как идеология государства, не сработала, поскольку они (заветы) были написаны на основе морального кодекса коммунизма, без учета традиций народа. Но это – тема для отдельного разговора.

А вот, в том же эпосе «Манас» мифологическое или сакральное значение числа «семь» трактуется следующим образом:

Анын (эр Тёштюк) жер алдына түшкөнү,
Жети жыл болгон чагы экен.
Жер үстүнө чыкканы
Жети күнчө бар экен.
С тех пор, как спустился под землю (Тёштюк),
Оказывается, минуло семь лет.
С тех пор как на землю вернулся он,
Оказывается, прошло семь дней. [5, с. 91, 3900]

Здесь упоминается герой кыргызского мифологического богатырского сказания «Эр Тёштюк», в котором повествуется о приключениях батыра Тёштюка в подземном заколдованном мире, где он воюет с фантастическими чудовищами, драконами, циклопами.

С незапамятных времен числу «семь» придавалось исключительное значение. Ему приписывали не только особый волшебный и тайный смысл, но даже и способность магически влиять на все окружающее. Многие считали его счастливым числом.

Своими корнями это суеверие уходит в глубочайшую древность. С древних времен люди жили по лунному календарю. И кыргызы не исключение, наоборот, поскольку они были скотоводами-кочевниками, им необходимо было знать движение Луны, чтобы определить месяцы для перекочевки, летовки, зимовки, определить погодные условия.

Люди заметили, что каждая фаза Луны длится примерно семь суток. И поэтому они разделили лунный месяц на четыре промежутка, каждый продолжительностью семь дней.

Но справедливости ради, надо отметить, что древние кыргызы, по всей вероятности, считали дни месяцами, то есть, по порядку до тридцати, свидетельством чему являются Орхоно-Енисейские и Таласские надписи на камнях. А современные названия дней недели являются заимствованными из персидского языка.

«Толковый словарь по оккультизму, эзотерике и парапсихологии» трактует:

«Семь, число, символизирующее совершенный порядок, полный период или цикл. Заключает в себе союз троичности и четверичности, и поэтому наделено исключительной ценностью. Оно соответствует семи направлениям пространства (два противоположных направления для каждого измерения, плюс центр), семиконечной звезде, примирению квадрата с треугольником посредством наложения последнего на предыдущий (как Небо на Землю) или путем вписывания одного в другой. Это число образует базовую серию для музыкальных нот, спектральной шкалы, планетарных сфер, и для богов, соответствующих им». [7, с. 355]

«Космические легенды Востока» Стульгинскс С.А., написанные по работам Е.П. Блаватской, А. Безонт, и Н.К. Рериха, открывают нам этих людей, как глубоких мистиков, посвященных в тайны мироздания.

В этой книге раскрываются сути Семи Великих тайн Космоса, Семи Преданиях о Планетном Человечестве, включая современные легенды (относительно к нашей эре), о Семи сказаниях о конце темной эпохи, о Семи откровениях, о начале Светлой эпохи. [2]

Известный в республике ученый-физик Б. Жумабаев в своей монографии «Кыргыз дүйнөтаанымы» («Мировоззрение кыргызов») [1, с. 191] на основании сакрального смысла числа «семь» выводит философию совершенства идеальности. В качестве подтверждения своей гипотезы приводит примеры из эпоса «Манас», фольклора, пословиц и поговорок и считает, что это системное явление природы. На наш взгляд, в постановке вопроса прослеживается эмпирическая философия Э. Канта.

Кыргызы испокон веков чтили генетическую память. Свидетельством тому являются народные сказания, именуемые «санжыра», эпос «Манас», эпос «Эр Тёштюк». Для сохранения памяти главным стержнем выступает сакральное число семь, особенно, чтобы помнить своих предков, их жизнь, экономическую деятельность, социальные условия, политическую структуру и т.д.

«Жети атасын билбеген кул» («Кто не знает своих предков до седьмого колена – раб»), - говорили кыргызы. А еще: «Тектүү жердин кызын ал» (Женись на той девушке, кто знает своих предков до седьмого колена. «Тек» - здесь обозначение дальнего пращура – А.С.)

Кыргызы запрещали жениться (выходить замуж) за родственников по отцовской линии до седьмого колена, таким образом, исключая инцест (кровосмешение), но разрешая левират и кузенный брак по женской линии.

Сказители эпоса «Манас», прежде всего, скороговоркой перечисляли родословную главного героя, а потом уже приступали к пению основного содержания. Так, по варианту великого *манасчы* (так кыргызы называют сказителей) Сагынбая Орозбакова сначала упоминаются общие предки кыргызов Кара-хан и Огуз-хан, затем перечисляются имена предков Манаса по прямой линии: Аланча-хан, Байгур, Бабыр-хан, Тёбёй (Төбөй), Кёгёй (Көгөй), Ногой и Джакып (отец Манаса). [4, с. 216]

Кыргызы для общего употребления пользовались специальной терминологией родства иерархического типа: отец – дед – прадед – предок – пращур.

В «Толковом словаре кыргызского языка» («Кыргыз тилинин сөздүгү») [3] в приложении указывается порядка двадцати наименований, как по верхней, так и по нижней вертикали. Само собой разумеется, что данные названия являются сборными и диалектными, не претендующими порядковому обозначению.

Основной вариант дается в словарном гнезде «Жети ата»: 1. Ата (отец) 2. Чоң ата (дед) 3. Баба (прадед) 4. Буба (прапрадед) 5. Куба (прадед-5) 6. Жото (прадед-6) 7. Жете (прадед-7).

Кыргызы по нижней вертикали также считали до седьмого колена. Например, когда кого-то хвалили или благословляли, говорили: «Өркөнүң өссүн!» - что означало «Пусть будут счастливыми твои потомки». Напомним один из основных широко употребляемых вариантов: 1. Бала (или уулу – сын) 2. Небере (внук) 3. Чөбөрө (правнук) 4. Кыбыра (праправнук) 5. Тыбыра (правнук-5) 6. Чүпүрө (правнук-6) 7. Өркөн (правнук-7)

Некоторые сказители трилогии эпоса «Манас», следуя стародавним традициям, добавляют еще 4 потомка, которые защищали свой народ от завоевателей, таким образом, доводя потомков главного героя до седьмого колена по нижней вертикали. В кыргызском литературоведении они называются малыми эпосами.

Так, в варианте Жусупа Мамая перечисляются следующие эпические сказания: «Манас» 1. «Семетей» 2. «Сейтек» 3. «Кененим» 4. «Сейитим» 5. «Асылбача-Бекбача» 6. «Сомбилек» 7. «Чигитей». [6, с. 223]

Число семь, как доминанта, сохранилось во многих фразеологических единицах. Приведем несколько примеров.

«Жети кашка» - семигранная плеть.

«Жети түндө» - в глубокую ночь.

«Жети атасын таанытуу» - ругательное: наказать так, чтобы до седьмого отца вспомнил.

«Жети өмүрү жерге кирүү» - глубокий стыд.

«Жети түмөн» - семь туменей (фольклорное: в эпосе «Манас» встречается, как устойчивый эпитет).

«Жети уруу» - семь племен (социальное или политическое объединение мелких племен под определенный флаг).

«Жети жыл, жети күн» - семь лет, семь дней (устойчивый эпитет в эпосе «Эр Тёштюк»).

«Жети баштуу желмогуз» - дракон или гидра из семи голов (сказка).

«Жетинин бири Кыдыр» - из семи человек один святой (в смысле везучий).

«Жети Огуз» - топоним: Семь Огузов.

«Жети Суу» - топоним: Семиречье.

Мы сегодня не знаем, как зародилась числовая магия. Может быть, древние люди смотрели на небо и видели Большую и Малую Медведиц, которые состоят из семи ярких звезд, расположенных, как 4+3 (кстати, киргизы Большую Медведицу так и называют «Жетиген» - семь рудников), а может быть, они видели семицветную радугу и не находили объяснения, а может быть они уже знали о семи планетах, а может… Иначе говоря, сакральность и священность числа семь уходит корнями в глубокую древность.

Таким образом, можно констатировать, что сакральные числа нуждаются в более глубоком и разностороннем изучении.

Литература

1. *Жумабаев Б. Кыргыз дүйнөтаанымы [Текст] / Б. Жумабаев. – Б.: «Бийиктик», 2010. – 356 б (с. 191)*

2. *Космические легенды Востока [Текст] / Изд-во «Сфера», Российское теософское общество. М., 1992. – 308 с.*

3. *Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк [Текст] / Б.: AVRASYA PRESS, 2011. – 880 б.*

4. *Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1. [Текст] / М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. – 544 с. (с. 216)*

5. *Манас. Киргизский героический эпос. Книга 3. [Текст] / М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 512 с. (Эпос народов СССР). – с. 91, 3900*

6. *«Манас» энциклопедиясы [Текст] / Башкы ред. А. Карыпкулов, Башкы ред. мүчөлөрү: И. Айтматов ж.б., Ил. – ред. совет: Э. Абдылдаев ж.б. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995, 1-т: Аалам – Манастын музыкасы – 1995. – 440 б. (с. 223)*

7. *Толковый словарь по эзотерике, оккультизму и парапсихологии [Текст] / -М.: Классикс Стиль, 2004. – 480 с. (с. 355)*

Рецензент: д.филол.н. Усманбетов Б. Дж.

УДК: 167.1(575.2)(043.3).
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.7

Бутешова Айзат Раисовна
Эл аралык жогорку медициналык мектеби
Ф.и.к, доценттин милдетин аткаруучу

ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН НЕГИЗИНДЕГИ СТЕРЕОТИПТЕРДИН ФУНКЦИЯЛАРЫ

ФУНКЦИИ СТЕРЕОТИПОВ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

FUNCTIONS OF STEREOTYPES IN THE LIGHT OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH

Аннотация: *Бул илимий макаланын негизги максаты – стереотиптердин тил илиминдеги жана лингвистикадагы негизги ролун, алардын негизги функцияларын бөлүп көрсөтүү, стереотип менен адатка айланган ынанычтын айырмасын аныктоо. Буга байланыштуу стереотип, этностереотип, менталитет жана адатка айланган ынаныч сыяктуу түшүнүктөр дифференцияланды. Изилдөө процессинин жүрүшүндө стереотиптердин пайда болуу себептери такталып, аларды алып жүрүүчүлөр, ошондой эле этностереотиптердин булактары аныкталды. Окумуштуу-тилчилер изилдөөлөөрүндө стереотиптер аркылуу адам дүйнөнү чектөөсүз толугу менен таанып билерин баса белгилешти. Стереотиптердин функцияларын ар башка багыттардагы көптөгөн илимпоздор карашкан, өз изилдөө предметине жараша стереотиптердин бири-бирине кандайдыр бир байланышта болгон ар кандай функциялары белгиленип аныкталган. Макалада ар түрдүү мисалдардын негизинде стереотиптер эмоциялык боёкко, чындыкка жана негиздүүлүккө ээ экендиги көрсөтүлдү. Демек, этностереотиптердин негизги функциясы болуп элдин өзү тууралуу көз карашын коргоо, өз маданиятын жана өзүн өзү таанып билүү деңгээлин жогорулатуу эсептелет.*

Түйүндүү сөздөр: *стереотип, коомдук стереотип, этномаданияттык стереотип, коом аралык баарлашуу.*

Аннотация: *Целью данной статьи является выявление основной роли стереотипов в языкознании и лингвистике, выделение их основной функции, определение разницы между стереотипами и предрассудками. В связи с этим были дифференцированы такие понятия как стереотип, этностереотип, менталитет, предрассудки. В процессе проведенного исследования были установлены причины возникновения стереотипов, его носители, а также источники этностереотипов. Ученые-лингвисты в своих исследованиях подчеркивают, что благодаря стереотипам человек узнает мир полным без границ. Функции стереотипов рассматривались многими учеными разных направлений, и в зависимости от предмета исследований ими были выделены разные функции стереотипов, в какой-то мере перекликающихся между собой. В статье на основе примеров показано, что стереотипы обладают эмоциональной окрашенностью, истинностью и обоснованностью. Следовательно, главной функцией этнических стереотипов является защита представлений народа о самом себе, о своей культуре, и повышение уровня самосознания этноса.*

Ключевые слова: *стереотип, социальный стереотип, этнокультурный стереотип, межкультурная коммуникация, предрассудки.*

Annotation: *The purpose of this article is to identify the main role of stereotypes in linguistics and linguistics, highlight their main functions, determine the difference between stereotypes and prejudices. In this regard, concepts such as stereotype, ethnostereotype, mentality, and prejudice were differentiated. In the process of the study,*

the causes of stereotypes, its carriers, as well as the sources of ethnostereotypes were established. Scientists - linguists in their studies emphasize that thanks to stereotypes a person learns the world complete without borders. The functions of stereotypes were considered by many scientists of different directions, and depending on the subject of research, they identified different functions of stereotypes, to some extent overlapping with each other. Based on examples, the article shows that stereotypes have emotional coloring, truthfulness and validity. Consequently, the main function of ethnic stereotypes is to protect the people's perceptions of themselves, their culture, and increase the level of self-awareness of the ethnic group.

Key words: *stereotype, social stereotype, ethno cultural stereotype, cross-cultural communication, prejudices.*

Кандай гана илимий изилдөө иши болбосун ал адамзаттын жашоосунун өзгөрүүсүнүн кандайдыр бир чагылышы болуп саналат.

Буга тил илими боюнча илимий эмгектер да кирет. Бул илимий макалада алыскы чет өлкөлөрдөгү стереотиптерди изилдөө чөйрөсүндө аткарылган иштерге таянуу менен тил илими жана лингвистикадагы стереотиптердин ролун, ордун белгилөөгө аракет кылдык. Акыркы жылдары тил илими жана лингвистика боюнча изилдөөлөрдө ой жүгүртүү, тил жана маданияттын бири-бири менен өз ара байланышын жана өз ара аракеттерин кароо актуалдуу болгондугун илимий адабияттардан көрүүгө болот.

Биз адамды коомдон сырткары бөлүп карай албайбыз. Анткени адам коомдо жашайт жана дайыма адамдар менен карым-катышта болуп турат. Идеалында адам жалпы коомчулуктун талкуусуна калбас үчүн өзүнүн бардык аракеттерин коомго багыттап, өзүнүн кыймыл-аракетин, сүйлөгөн сөзүн, мимикасын, жүрүш-турушун баамдап алып жүрүшү зарыл. Адам бала кезинен баштап өзүнө байкалбай эле коомдун, топтун эрежелерин сактай баштайт. Улам чоңойгон сайын өзүнүн каалоолорунан жана аракеттеринен баш тартып, кайсы бир коомдун стандарттуу эрежелерине баш ийе баштайт. Мүмкүн, ал аталган коомдун кандайдыр бир алкагында калат. Ал коомдогу өзүн алып жүрүү боюнча калыптанган эрежени сактап баштагандан тарта, анын каалоолору жана чечимдери билинип калат.

Стереотип – бул жүрүш-туруштун, сүйлөөнүн, мимиканын жестин калыптанып калган шаблону. Алар коомчулук тарабынан башкарылат, кадыресе туруктуу жана байкалбастан улам кийинки муунга өтө берет. Илимий эмгектерде табылган көп жылдык тажрыйбалар жана байкоолор көрсөткөндөй мындай шаблондор (стереотиптер) кандайдыр бир иште бир нече ирет жаңылыштык кетиргенден кийин адамдар тарабынан түзүлөт. Ар бир топ / коомчулук сүйлөөдө, жүрүм-турумда өзүнүн шаблонун же штампын түзөт, ал бара-бара бул коомчулукта бекемделет.

Стереотиптердин келип чыгышы ашыкча маалыматтардан мээни арылтуу үчүн адамдын аң-сезиминин коргонуу реакциясы деп билсе болот. Окумуштуулар эгерде мындай коргонуу болбосо, тынымсыз маалыматтардан аң-сезим чарчамак деп эсептешет. Бул изилдөөлөр стереотиптердин алгачкы негизги функциясы – *коргонуу* экендигин көрсөттү.

Стереотиптерди алып жүрүүчүлөр болуп топ/ коомчулук эсептелет, көбүрөөк белгилүүсү этностереотиптер.

Этностереотиптер – этностун стандарттык жүрүм-турумунда калыптанган, бүтүндөй бир улуттун менталитети жөнүндөгү аныкталган түшүнүк. Кадыресе аларга жөнөкөйлүк, бир багыттуулук жана айрым учурларда бурмалангандык мүнөздүү. Этностереотиптердин булагы катары адатка айланган көз караш эсептелинет. [9]

Лингвист окумуштуулар А.П. Миньяр-Белоручева менен М.Е. Покровскийдин биргелешип жазган «Азыркы тилдик мейкиндиктеги этникалык стереотиптер» макаласында бир кездерде калыптанган этностереотиптер массалык аң сезимде бекемделип, өзгөчө өзгөрүүлөргө чанда дуушар боло тургандыгы белгиленген. Алар туруктуу, эмоциялар менен шөкөттөлгөн, этникалык топтун жалпыланган образын берет. [10, 92]

В.А. Маслова «стереотиптер дайыма улуттук болот, ал эми алардын башка маданияттагы аналогу - квазистереотиптер болот, анткени алар толугу менен бирибирине дал келбейт, принципиалдуу жалпы маанилерине карабастан деталдарында, нюанстарында сөзсүз айырмачылыктар болот" деп белгилеген. Мисалы, ар түрдүү элдердин маданиятындагы кезектешүү жагдайын карап жатып, адамдардын жүрүм-турумундагы стереотиптердин айырмачылыктарын бөлүп чыгууга болот. Россияда (ал эле эмес дээрлик бардык постсоветтик өлкөлөрдө) элдер кезектер турганда: «Ким акыркы?» деп сурашат же биринин артынан бири тизилип турган адамдардын артына барып кезекке туруп калат. Айрым учурда кезекте турганда чыр-чатактар чыгып кетет, кээ бир адамдар кезекке туруп коюп, артындагы адамга эскертпестен бир жакка басып кетиши мүмкүн, кайра келгенде кезек бузулуп, чырдашуунун себебин жаратат. Айрым учурларда эки катар кезек түзүлүп, уруш-талаштар жаралган учурлар да кездешет. Кээ бир европалык өлкөлөрдө кезектин номери жазылган дүмүрчөк чыгарып бере турган атайын аппарат бар. Дүмүрчөктү алгандан кийин адам көрүнөө жерде илинип турган таблону карап турат, качан өзүнүн кезеги чыкканда кирет. Мындай стереотиптүү жүрүм-турумдар кезектер турган адамдардын ортосунда контакты талап кылбайт. [4, с.110]

Жогоруда келтирилген мисалдарда көрүнгөндөй Кыргызстандын экономикасы өскөн сайын, жалпы европалык стандарттарга, сүйлөшүү жана жүрүм-турум маданиятынын модернизациясына болгон умтулуулардан улам бул аппарат аркылуу кезек күтүү жагдайы биздин өлкөдө да иштей баштады. Буга байланыштуу банктарда, бейтапканаларда ушундай аппараттар пайда болду. Элдер келип, дүмүрчөк алып, би-

рок биздин коомдо калыптанып калган стереотиптүү адат боюнча элдерден алдыңкы номер кимде деп сурап баштайт. Бул жаңы стереотиптүү жүрүм-турумдар дагы деле биздин коомдо өз ордун таба элек экендигин, бирок жайылтылып жаткандыгын жана жакынкы араларда биздин өлкөдө да бул кадыресе стереотиптүү адатка айланып калаарын күбөлөйт.

Элдин менталитетинин жана маданиятынын негизи болуп жүрүм-турумдагы тубаса жана кийин калыптанган манералар эсептелет, башкача айтканда "маданий стереотиптер". Алар адамга туулгандан тарта кошулуп отурат. Айрым окумуштуулар маданий стереотиптер генетиалык коддо эле бекемделген деп эсептешет. [7, с.47]

Стереотиптердин пайда болуусунун негизги себептеринин бири болуп социалдык функция, башкача айтканда топтун баалуулуктарын, өзгөчөлүгүн, бөтөнчөлүгүн сактоо жана коргоо саналат.

Этникалык психология боюнча адистер жүргүзгөн социалдык-психологиялык эксперименттердин жыйынтыгы көрсөткөндөй экономикасы гүлдөп өнүккөн элдер өздөрүндө акыл, жөндөмдүүлүк, иштиктүүлүк сапаттарын калыптандырышат. Экономикасы анча өнүкпөгөн элдер айкөлдүк, меймандостук, боорукерлик сапаттарын көрсөтүшөт.

С.Г. Тер-Минасова, эки улуттун калыптанган жашоосун изилдеп чыгып: англичан менен орустардын ортосундагы параллелдерди салыштырып, анда англичандар жоопкерчиликтүү, кесипкөйлүктү баалаган, эмгекчил эл, ал эми орустар меймандостукту, акыйкаттуулукту, пикирлешүүнү жактырган эл болоорун белгилеген. [6, с 255.]

А.В. Павловскаянын изилдөөлөрүндө негизги көңүл стереотиптер адамга дүйнө жөнүндө эч кандай чектөөсү жок толук түшүнүк алууга мүмкүнчүлүктөрдү бере тургандыгына бурулган. Ал стереотиптерди тереңдетилген жана үстүртөн деп бөлүштүрөт. [5, с. 16]

Үстүртөдөн стереотиптер – акырындык менен калыптанат, башкача айтканда өзгөрүүчү. Коомдун туруктуулугу анын узак жашоосунан көз каранды. Үстүртөн стереотиптерге тарыхый реалдуулук менен түздөнтүз байланышкан образдар-көрүнүштөргө таандык. Алар чынында эле кызыктуу, барыдан мурда тарыхчылар үчүн, жалпы эле коомдо болуп жаткан социалдык-саясий процесстерге кызыккандарга кызыктуу.

Тереңдетилген стереотиптер өзгөрүлбөйт. Өзүнүн табияты боюнча алар туруктуу болот, улуттук мүнөз менен этностун өзгөчөлүгүн таанууда маанилүү. Мындай стереотиптер элдерди изилдөөдө, жалпы эеле стереотиптештирүүдө өтө баалуу. [5, с. 17]

Илимий адабияттардын анализи стереотиптердин башкы функцияларын аныктоого мүмкүндүк берди:

У. Липпман боюнча стереотиптердин негизги функциялары болуп:

1) *акыл күчүн үнөмдөө функциясы*. У. Липпман адамдын маданияты чөйрө, кеп, бөтөнчө жүрүм-турумда калыптанган, кайрадан иштелип чыккан тандамалдардан турат деп эсептейт. Стереотиптерди колдонуу өзүнүн күчүн үнөмдөө функциясын тастыктайт.

2) к*оргоо функциясы*. Стереотиптерди колдонуу топтун баалуулуктарын, кадыр-баркын, көз караштарын, пикирин коргоодо көрүнөт. Биздин мээбизде калыптанып калган үмүттүү, манералык дүйнөнүн стереотиптүү картинасы кайсы бир улуттук салттарынын өзөгү болуп калышы мүмкүн. Дүйнөнүн стереотиптүү картинасында адам ал дүйнөнүн ажырагыс бөлүгү жана ага таандык деп эсептейт. [3, с.330]

Э.П. Чакалованыкы боюнча стереотиптердин төмөнкүдөй функциялары бар:

• даяр жана жөнөкөй маалыматтарды сунуштоо жолу менен адамдын аракетин түшүндүрөт;

• коммуникация боюнча өнөктөштөрдүн жүрүм-турумунун ар кандай формаларын алдын ала көрө билүүгө болот;

• пикирлеш жана өнөктөштөргө болгон мамиле боюнча жеке жүрүм-турумдун негизин калыптандырат (жеке тажрыйбадан улам стереотиптерге өзгөртүү киргизүү зарыл);

• каада-салттарды, үрп-адаттарды, өз маданиятындагы көндүмдөрдү коргойт, дүйнөнү өздүк жана чоочун деп бөлөт (оруска жакшы болсо, немиске – өлүм, чакырылбаган конок – татардан жаман);

• моделдин эталонуну, жүрүм-турумдун стандарттарына таандык коомдун мүчөлөрүн камсыздайт. [8, с. 390]

Орустар менен буряттардын оозеки маектешүүсүнүн стереотиптерин салыштырып изилдеп жатып Р.В.Бухаев өз ишинде этникалык стереотиптердин функцияларын төмөнкүчө бөлүштүрөт:

- *социалдык-этникалык интеграциялоо функциясы*. Биринчиден стереотипти колдонуу таанып билүү күчүн үнөмдөөдө менталдык муктаждыкты канааттандырат. Экинчиден топтун ички ынтымагын, анын башка топтор менен карама-каршылыгын колдоочу коомдун талатаптыран туура келет.

- этникалык стереотиптерди *коргоо функциясы*. Алардан улам "өздүк" коомчулукта эле эмес (автостереотиптер), "чоочун" (гетеростереотиптер) коомчулукта да салттуу баалуулуктарын сактап калат;

- этникалык стереотиптердин коммуникативдик функциясы "өздүк" коомчулуктун өкүлдөрүнүн арасында маалымат алмашуу менен гана бүтпөйт ("өздүктүн" арасынан "чоочунду" таанууга жардам берет);

- *таанып билүү функциясы* – өзүнүн эле микрокосмосунун эмес, тышкы дүйнөнүн образын дагы калыптандырууга жөндөмдүү;

- *манипулияциалык функция* – айрым шарттарда алар саясатты жана идеологияны жайылтуу максатында менталлитетке таасир этиши мүмкүн. [1, 43]

Стереотиптердин эмоционалдык боёгунун болушу коомдун тигил же бул жагдайында инсандык жүрүм-турумуна баа берүүгө таасир этет. Стереотиптердин негиздүүлүгү жана аныктыгы маданият менен түздөн-түз байланышта болуп, элдердин менталитетинде, жүрүм-турумунда жана аң-сезиминде чагылат.

Баарлашууда стереотиптерди колдонуу пикирлештин жүрүм-турумун божомолдоого жөндөмдүү болгон адамдын кайсы бир сапатын өстүрөт.

Стереотиптерди билүү, түшүнүү жана аны колдоно билүү коммуникациядагы алдыга коюлган максаттарга жетүүгө жардам берет. Эгер тескерисинче, стереотиптерди билбөө жана жаңылыш колдонуу көйгөйгө туш кылат. Ошондуктан, маданият аралык, улут аралык коммуникацияда калыпка түшүп калган сөздөрдү өтө этияттап колдонуп же аларды такыр эле колдонбой коюш керек.

Башка элдердин типтүү мүнөздөрүн биздин кабыл алуубуз, элестетүүбүз кандайдыр бир шарттан, алар менен сүйлөшүүнүн формасынан көз каранды. Белгилей кетүүчү нерсе, алдыга койгон максатка жетүүдө баарлашуунун мааниси чоң. Дискриминация боюнча кеңири белгилүү болгондор: расизм, гомофобия, жыныстык жана жаш курак боюнча дискриминация.

Адам кайсы бир коомдун бөлүгү болуу менен алардын арасына сиңишип кетүүгө аракет кылат, же айланасындагылар кандай болушса, ошолордой болууга аргасыз болот. Ал убакыттын өтүшү менен өзү жүргөн чөйрөнүн арасындагылар менен күнүмдүк баарлашуунун процессинде айланасындагылардын таасиринин астында калат. Ошентип билинбестен чөйрөнүн стереотиптерине баш ийет. Коомчулук дагы өзү тарабынан кабыл алууга, же өздөрүнө ылайыктуу кылып өзгөртүүгө аракет кылат. Достор, тааныштар, кесиптештер байкалбастан эле же атайылап анын жүрүм-турумун өзгөртүп коё алат. Адатка айланган көз караштардан баш тартуу үчүн абдан көп аракет кылыш керек, айланадагылардын таасири астында бул мүмкүн.

Демек, жыйынтыктай турган болсок, стереотиптер биздин күнүмдүк турмуштагы бардык лексикабызды толуктайт деп айтууга болот. Алар биргелешип же өз өзүнчө кезигет, биз аларга маани бербейбиз. Бирок бул феномен маданият аралык коммуникация процессинде башка этностордун өкүлдөрү менен өз ара аракеттин астында маанилүү ролду ойнойт. Этникалык стереотиптердин негизги функциясы болуп элдин өзүн өзү, өз маданиятын коргоосу, этностун өзүн өзү таанып билүү деңгээлин жогорулатуу эсептелинет.

Адабияттар

1. *Бухаева Р.В. Этнокультурные стереотипы речевого общения (на материале бурятского языка): диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. / Р.В. Бухаева – Улан-Уде. 2015. – 426 с.*
2. *Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 424с.*
3. *Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2001. – 544с.*
4. *Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – Москва: Академия, 2001. – 208с.*
5. *Павловская А.В. Россия и Америка. Проблемы общения культур: Россия глазами американцев, 1850-1880 годы. – М., 1998. – 304 с.*
6. *Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебное пособие/С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2000. – 261с.*
7. *Уфимцева Н.В. Слово и культура/Н.В. Уфимцева // Языковое сознание: содержание и функционирование: тезисы докладов XII Международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации (1-3 июня 2000г.). М., 2000. С - 253.*
8. *Чакалова Э.П. Национальная специфика языковой картины мира//Актуальные проблемы современного языкознания и литературоведения. Материалы 4-й межвузовской конференции молодых ученых. – Краснодар, 2005. С. 385 – 392.*
9. *Khan, S.R., Benda, T.S., Stagnaro, M.H. (2012). Stereotyping From the Perspective of Perceivers and Targets. Online Readings in Psychology and Culture, 5(1). https//doi.org/10.9707/2307-0919.1043*
10. *Миньяр – Белоручева А.П., Пакровская М.Е. Этнические стереотипы в современном языковом пространстве // «Вызовы XXI века» №2 [8] 2012. С. 90-94*

Рецензент: д.филол.н., проф. Караева З.К.

УДК: 811.512.154
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.9

Джапанов Аттокур Асаналиевич
КРСУнун профессору, ф.и.к.

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА КВАНТАТИВДИК ВАРИАНТТАРЫ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И КВАНТАТИВНЫЕ ВАРИАНТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «КОК АСАБА»

UNITS IN T.SYDYKBEKOV'S NOVEL "KOK ASABA"

Аннотация: *Фразеологизмдердин варианттары өзүлөрүнүн жасалышы, пайда болуш мүнөздөрү боюнча бирдей эмес. Алар тутумуна сөз кошулуу, экинчисинде бир компоненттин башка сөз менен алмаштыруу жана үчүнчүсүндө компоненттердин өз ара орун алмаштыруу аркылуу жасалат. Көркөм чыгарма жаратууда фразеологизмдердин лексикалык варианттарын колдонуу стилистикалык аспектиден алганда да татаал кубулуш, ал кепте анын маданияттуулугун көтөрүү стилди жакшыртуу максаттарын ишке ашырууда табылгыс тилдик каражат болуп саналат. Т.Сыдыкбеков бул максатта лексикалык кордогу фразеологизмдердин айрым бөлүктөрүн башка сөз менен алмаштыруу аркылуу зор ийгиликтерге жетишкен. Мындай сөздөрдүн түгөйлөрүн колдонуу чыгармага эстетикалык мазмун жаратып, автордун кебинин маданияттуулугун арттырган. Квантативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантынан айрым бир компоненттеринин кыскартылып айтылышынан, же тескерисинче, анын табиятына мүнөздүү болбогон башка бир сөздүн кошулуп айтылышынан фразеологизмдин негизги маанисине доо кетпейт.*

Түйүндүү сөздөр: *фразеологизм, компонент, лексикалык вариант, квантативик вариант, "көк асаба", публицисттер.*

Аннотация: *Варианты фразеологизмов неоднородны по своему строению, характеру возникновения. Они создаются путем присоединения слова к системе, замена одного компонента другим словом и взаимозаменяемости компонентов третьего. Использование лексических вариантов фразеологизмов в создании художественного произведения-сложное явление даже в стилистических аспектах, которое является незаменимым языковым средством в реализации целей улучшения стиля, повышения его культуры. С этой целью Т.Сыдыкбеков добился больших успехов путем замены некоторых фразеологизмов лексического корня другими словами. Использование пар таких слов создало эстетическое содержание произведения, повысило культурность внешности автора. Из полного варианта фразеологизма в квантативном варианте не вытекает искушение основного значения фразеологизма из сокращенного произношения отдельных компонентов, или, наоборот, сложного произношения другого слова, не характерного для его природы.*

Ключевые слова: *фразеологизм, компонент, лексический вариант, квантативный вариант, публицисты.*

Abstract: *the variants of phrase logical units are heterogeneous in their structure and origin. They are created by attaching a word to the system, replacing one component with another word, and interchanging the components of a third. The use of lexical variants of phrase logical units in the creation of a work of art is a complex phenomenon, even in stylistic aspects, which is an indispensable language tool in the implementation of the goals of improving the style, increasing its culture. To this end, T.Sydykbekov achieved*

great success by replacing some phrase logical units of the lexical root with other words. The use of pairs of such words created the aesthetic content of the work, increased the words created the aesthetic content of the work, increased the cultural appearance of the author. И The full version of phraseology in the quantum version does not lead to the temptation of the main meaning of phraseology from the abbreviated pronunciation of individual components, or, conversely, the complex pronunciation of another word that is not characteristic of its nature.

Keywords: *phraseology, component, lexical variant, quantiative variant, publicists.*

Фразеологизмдерди түзүүчү түгөйлөрдүн орун тартиби жана алардын арасындагы синтаксистик байланыш, негизинен, туруктуу келет. Ошондуктан булардын курамындагы (составындагы) сөздөрдү ордунан жылыштырып же аларды башка сөздөр менен алмаштырып, каалагандай өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн боло бербейт. "Ырас, бир катар фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдү алган орду боюнча өз ара которуштурууга, кээде башка сөздөр менен алмаштырууга, айрым бөлүгүн кыскартып же толук бойдон айта берүүгө болот. Бирок андан фразеологизмдер семантикалык жактан орчундуу өзгөртүүгө учурабайт жана бир бүтүндүк касиетин жоготпойт. Мисалы: каны кызуу - кызуу кандуу, таш боор - боору таш, жонунан кайыш алуу - жонунан кайыш тилүү, өпкө жүрөгүн чабуу - өпкө жүрөгүн кагуу ж.б.". [1, 5-б]

Бирок, мындай кубулуштар тилдеги фразеологизмдердин жалпы курамына мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мунун төмөнкүдөй фактылардан улам байкоого болот. Эгерде биз **Ат тезегин кургатпай** дебестен **жылкы тезегин кургатпай** деп өзгөртүп жиберсек анда фразеологизм өзүнүн негизги касиетинен ажырап калат да, өзгөртүлгөн түрү жөн гана эркин сөз айкашына жатып калат.

Фразеологиялык варианттар фразеологизмдин составындагы компоненттердин өз ара орун алмашышы же курамына башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу пайда болот, тактап айтканда, "лексикалык курамы жана грамматикалык түзүлүшү боюнча айрым бир өзгөрүүлөргө учураганы менен, семантика-стилистикальис бирдиктүү касиетин толук сактаган туруктуу сөз айкашынын бир түрү фразеологизмдик варианттар деп аталат". [2, 281]

Фразеологизмдердин варианттары өзүлөрүнүн жасалышы, пайда болуш мүнөздөрү боюнча бирдей эмес. Алар тутумуна сөз кошулуу, экинчисинде бир компоненттин башка сөз менен алмаштыруу жана үчүнчүсүндө компоненттердин өз ара орун алмаштыруу аркылуу жасалат.

А) Фразеологизмдердин лексикалык варианттары

Лексикалык вариант фразеологизмдердин лексикалык составынын бир компонентинин башка сөз менен алмашылышы аркылуу уюшулат. Мындай өзгөчөлүк Т.Сыдыкбековдун "Көк асаба" романында да кезигет. Мисалга алсак, **Баатырлар кыйгач карашканы — баатырдык миздин тайыганы.** [3.334-б]

Миздин тайыганы - миздин кайтканы фразеологизмдери баштагыдай кайрат кыла албай, жалтануу же батына албоо, бир аз басаңдай түшүү деген маанини билдирет. Демек, кайтуу деген сөздүн ордуна таюу сөзүн алмаштырып колдонуу менен, жазуучу тилдик бай казынанын лексикалык бирдигин ыктуу колдоно алгандыгын көрөбүз. Бул сөздөрдү алмаштырып коюу менен эч кандай көркөмдүк бузулуп кеткен да жок, маани да өзгөргөн жок.

Мындай өзгөчөлүктү биз төмөнкү сүйлөмдөрден да көрө алабыз: **Талаада бөрү уктаса, үйдө иттин боору ачыр. Мен кол баштаган баатырдан ажырап, көзү өткөн эр боорумду жоктоп-сыктап жатканымда маа киндиктеш тиги арам кандар ичте болбоду. Маа боор ачытпады. Боорго тепти.** [4.338-б.]

Боору оорур деген адамдык сапатты билдирүүчү фразеологизмдеги оорур деген сөз ачыр деген сөз менен алмашылып айтылган. Албетте, бул эки фразеологизм эл ичинде көп колдонулуп жүргөн каражаттардан болуп саналат. Жана экөөнүн тең колдонулуш чөйрөсү бирдей.

Сулууга суктануу, ага жетүүнү эңсөө - турмуш агымында боло берген процесс. Ал эми ушул процессти түшүндүрүүчү көз артуу деген фразеологизмди жазуучу "**көз түшүрүү**" деп орун алмаштырып берген.

Эр өзүнөн көп кичүү кызга <u>көз түшүрүш</u> арзуу эмес. Асылга кызыгып, ага <u>сукартуу</u>... [5.315-б.]

Ал эми экинчи сүйлөмүндө көз артуу дегендин ордуна сук артуу деп, тескерисинче, "көз" сөзүн "сук" сөзү менен алмаштырган.

Жогорудагы фразеологизмдер азыркы учурда өтө сейрек колдонулат. Демек, коомдун өзгөрүшү менен аталган фразеологизмдер өзүнүн колдонулуш чөйрөсү боюнча тарып бара жатат десек жаңылышпайбыз. Жогорудагы лексикалык варианттын орток компоненти - **сүйүү**.

Лексикалык варианттардын уюшулушунда анын курамындагы өз ара алмашылып түшүүчү сөздөрдүн жеке, өз алдынча тургандагы маанилери бирдей болбойт. Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү көз артуу жана көз түшүрүү фразеологизмдериндеги артуу жана түшүрүү этиштери фразеологизмдин курамындагы сөздөр менен эч кандай маанилик байланышта турбайт.

Негизинен жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер көркөм адабий чыгармаларда жана күндөлүк басма сөздөрдө жазуучулар, акындар, кээ бир публицисттер тарабынан белгилүү бир стилдик максаттар үчүн чыгармачылык менен өзгөртүлүп, жаңыртылып, кайрадан иштетилген түрдө колдонула берет. Фразеологизмдердин мындай өзгөрүүлөрү семантикалык да, структуралык да, кээде семантика-структуралык да мүнөздө болушу ыктымал.

Төмөндө биз "**таң кулан өөк болгончо**" (таң атып келе жатканда, үрүл-бүрүлдө) [6. 267] деген фразеологизмдин тутумун бузуп, өзүнүн индивидуалдык тизмегин киргизүүгө аракет кылгандыгын көрөбүз: **Жылдыз толгондо беш түмөн жапырт аттанды. Ошондон <u>таң көк салганча</u> тыным болгон жок.** [7.375-б]

Демек, жогорудагы сүйлөмдө фразеологизмдин семантика-структуралык жактан жаңылангандыгы-

на, ошол эле маалда көркөмдүк-стилистикалык жаңы маани-мазмунга ээ болгондугуна күбө болдук. Эл ичинде абийири кетүү, уят болуу, эл алдында маскара болуу, адамгерчиликтен ажыроо процессин **жүзү карaруу** [8. 108] деп атоо салтка айланган. Ал эми ушул эле маанини карам-каршысын билдирген жүзү жарык болуу деген туруктуу тизмеги бар. Бирок, бул тизмекти биз сөздүктөн таба алган жокпуз. Эл ичинде туруктуу колдонулуп жүргөндүктөн, биз аны фразеологизм деп алдык да, төмөнкү сүйлөмдө мисалга келтирдик.

Ошо көлөкөнү аз журтумдун көзүнөн сүртүп салайын. Жүзүбүз жарык болсун! [8.372-б]

Багыр баатыр өзүнүн аз элинен чыккан эки жүздүү Кергендин чыккынчылыгына карата оюн айтып жаткандагысы. Демек, жүзү каранын ишине каршы ишке аттануу — кайрадан жүзүн жарык кылуу дегендикке жатат.

Фразеологизмдердин тутумундагы сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштыруу бул шартка жараша ишке ашат.

О, ондо ончо сансыз кол жазыкка сыябы, аке?

Сыйбаганда кайда барат, уул. Башка кўч келгенде эки аяк бир өтүккө сыяды. Айкаш аламан жарыш эмес да, уул. Чабышта ат менен киши биригип бир чукурда тирешет. [9.434-б] Бул асты сызылган фразеологизмдеги **аяк** деген диалектилик сөз бут деген адабий тилдеги сөз менен алмашылып берилген.

Көркөм чыгарма жаратууда фразеологизмдердин жогорудагыдай лексикалык варианттарын колдонуу стилистикалык аспектиден алганда да татаал кубулуш, ал кепте анын маданияттуулугун көтөрүү стилди жакшыртуу максаттарын ишке ашырууда табылгыс тилдик каражат болуп саналат. Т.Сыдыкбеков бул максатта лексикалык кордогу фразеологизмдердин айрым бөлүктөрүн башка сөз менен алмаштыруу аркылуу зор ийгиликтерге жетишкен. Мындай сөздөрдүн түгөйлөрүн колдонуу чыгармага эстетикалык мазмун жаратып, автордун кебинин маданияттуулугун арттырган.

Б) Фразеологизмдердин квантативдик варианттары

Квантатив - латын тилинен ***guantitos - «сан»*** деген сөзүнөн алынган термин. Ал фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн сан жагынан өзгөрүшүнөн - айрым компоненттеринин түшүп айтылышынан, же тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп биригишинен пайда болот.

Мисалы, ичи арам жаман ойлуу, бирөөгө жамандык кылайын деген ниети, бузукулук ою бар адамды **котур ташы койнунда** деп атап коюшат.

Мына ушул фразеологизмди жазуучу өз романында төмөнкүдөй формада берген: **Ажо учту, өзүбүз деген арам койнуна таш катты. Арамын карынга сактап, ар кими өз кызыгын көздөдү.** [10.286-б]

Бул сүйлөмдө **«котур»** деген сөз түшүрүлүп айтылган. Бирок, мындай сөздү түшүрүп айтуудан фразеологизмдик маани өзгөрүүгө учураган жок, айтайын деген ой ошол боюнча эле берилди. Көркөм чыгармада көркөм образ түзүүдө фразеологизмдин бир сөзү түшүп калышы менен стилистикалык функциясы өзгөргөн жок, автордук ой ошол эле бойдон курч, ошол бойдон так берилген.

Ушул сыяктуу эле, ынтымакты туюнтуу үчүн кыргыз элинде «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу» деген түшүнүк бар.

Көп уруу бир баши бир кол болгон журт бийик! Көп урууну бир баш, бир кол этиш үчүн Адылтай ажо ушул табынуу күнүн шаңдуу салтанаткан айландырды. [11.205-б]

Демек, жазуучу мында **«жакадан»**, **«жеңден»**, жана **«чыгаруу»** деген үч сөздү колдонбой кеткен. Бир караганда, фразеологизмге окшошпогону менен, сүйлөмдүн мазмуну өзү ынтымактык семантиканы берип турат. Демек, бул сүйлөмдүк фразеологизмден жазуучу жогорудагы үч сөздү кемитүү аркылуу, өзүнүн индивидуалдык фразеологизмин түзүүгө аракет кылганы көрүнүп турат.

Ушул өңүттөн алып караганда, элдин ынтымактуулугун сүрөттөөдө жазуучунун төмөнкүдөй вариантты иштеп чыгышы - жазуучунун тил байлыгынын фантазиясынын молдугунун белгиси; Жогорудагы дай конструкция жеке эле берилген сүйлөмдө эмес, чыгарманын тулкусундагы көптөгөн сүйлөмдөрүнүн тутумунда да кезигет.

Бир баш, бир кол болобуз деп кан, або, бий, бек, билги, чечен, аксакал, баатыр колбашчы - баары көк темир өпту. [12.334-б]

Аталган сүйлөмдө сөздүн түшүп калуу түрү берилсе, ал эми айрым сүйлөмдөрдө, тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп калышы менен берилген фразеологизм да орун алган.

Бул жолку дөө-жиндердин кагылышында кара менен ак ит жыгылыш болуп калды. [13.300-б]

Негизинен, ит жыгылыш - кимиси жыгылып, кимисинин жыгылганын ачык, даана ажыратууга мүмкүн болбогон, тең тайлашкан абал дегенди түшүндүрөт (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 1980,123).

Ал эми жазуучу бул жерде эки жаатты **"ак"** жана **"кара"** деген түшүнүктөр аркылуу берип, алардын чабышы тууралуу сүйлөмгө киргизип жиберген. Бирок, мындан фразеологизмдик мааниге өзгөрүү кирбейт. Ушул эле маалда ал кошулуп айтылган сөз фразеологизмдин түбөлүктүү курамдык элементи боло албайт. Ал тек гана жазуучу тарабынан айтылып жаткан ойдун ылайыгына жараша киргизилген жеке автордук индивидуалдуу көрүнүш катары каралууга тийиш**. Бирок ал али темир канат, жетиле элек. Ал жетилүүгө тийиш, Баатыр жылдызы жашында өчпөсүн. Жаш тал ийилчээк.** [14.344-б]

Бул сүйлөмдө **жылдызы өчпөсүн** деген фразеологизмдин ортосуна **жашында** деген сөздү киргизген. Бирок, бул сөз фразеологизм катарында эмес, жаш өзгөчөлүгүн туюндурган сөздүн орду дал ошол фразеологизмдин арасына келүүгө тийиш болгон. Себеби, **Баатыр жашында жылдызы өчпөсүн же Жашында баатырдын жылдызы өчпөсүн** деп айтууга мүмкүн эмес. Сүйлөмдүн семантикалык мааниси так болбой калат.

Негизинен, улуттук тилде **таш жаруу** деп, үнгө же атак даңкка карата айтылат, ал эми айрым учурларда ошол таш жарган нерсени көркөмдөп, өтө көтөрүп сүрөттөө максатында да башка компоненттер менен колдонулган учурлар кездешет. Мындай өзгөчөлүктөн да жазуучу куру кол калган эмес. Мисалы: **Ар дайым**

айкырган алпты аттан түшүрө сайган. Эчен күчү таш жарган баатырды тике качырып жанчкан. [15.423-б]

Мында жазуучу добуштун катуу угулушуна же атак-даңкы элге тароо тууралуу эмес, ошол күчтүүлүгү менен элге таанымал болгон баатыр тууралуу сөз болуп жатат. Демек, ошол баатырдын баатырдык сапатын сүрөттө максатында, эмоционапдуу-экспрессивдүү стилдик каражат катары таш жаруу тизмегине күчү деген сөздү кошуп колдонгондугун көрөбүз.

Демек, фразеологизмдин табиятына мүнөздүү болбогон, бирок айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша анын курамына киргизилген мындай сөздөр кошумчаланган сөздөр же кошумчаланган компоненттер деп аталат.

Ошентип, квантативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантынан айрым бир компоненттеринин кыскартылып айтылышынан, же тескерисинче, анын табиятына мүнөздүү болбогон башка бир сөздүн кошулуп айтылышынан фразеологизмдин негизги маанисине доо кетпейт.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев ж.б. -Ф., 1980.

2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 1-том. Б., 2020. 660 –б.

3. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 2-том. Б., 2020. 550 –б.

4. Сыдыкбеков Т. "Көк асаба" - Б., "Бийиктик", 2004.

5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы, — Б., 1997.

Рецензент: д.ф.н., проф. Тагаев М.Ж.

УДК:791.43(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.15

Токоева Жумабубу Токтосуновна-
старший научный сотрудник
ИФПиСПИ НАН КР

ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСКОГО КИНО

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ КИНОСУНУН ЖАНРДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

GENRE ORIGINALITY OF MODERN KYRGYZ CINEMA

Аннотация: *Предметом исследования статьи является рассмотрение жанрового разнообразия современного кыргызского кино. Основное внимание автор акцентирует на культурологическом анализе всех «авторских» фильмов кыргызских режиссеров в постсоветский и современный периоды. Главной целью исследования является выявление жанрового своеобразия современного отечественного кино. Новизна статьи заключается в том, что автор впервые в отечественной кинотеории рассматривает особенности и своеобразие киножанров в современном кыргызском кино на примере таких известных всему миру фильмов, как кинотрилогия А. Абдыкалыкова «Селкинчек», «Бешкемпир», «Маймыл»; «Бурная река, безмятежное море» М. Сарулу, «Айыл окмоту» Э. Абдыжапарова, «Неизвестный маршрут» Т. Бирназарова, «Курманжан-датка» С. Шер-Нияза, «Саякбай» Э. Абдыжапарова и других. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейшей разработке культурологических проблем кыргызского киноискусства, а также в практической деятельности работников кыргызских кинематографистов.*

Ключевые слова и фразы: *«авторское кино», «девяностники», тема катастрофизма, тема любви, тема самоидентификации, нонконформизм, перфекционизм, кинометафора, автобиографический триптих, трагикомедия, социальная сатира, фильм-притча, фильм-раздумье, историческая драма, мюзикл.*

Аннотация: *Илимий макалада кыргыз киносунун азыркы жанрынын ар түрдүүлүгү изилденет. Негизги көңүл СССРден кийнки жана азыркы мезгилдердеги "автордук" кыргыз режиссерлордун тасмаларын анализдеп культурологиялык талдоо жургузуу болуп эсептелинет. Изилдөөнүн негизги максаты азыркы кыргыз киносунун жанрдык озгочолукторун аныктоо болуп саналат. Мисал катары томонку тасмалар анализденген: А. Абдыкалыковдун автобиографиялык училтеги: "Селкинчек", "Бешкемпир", "Маймыл"; "Бороондуу дарыя, чалкыган деңиз" М. Сарулу, Э.Абдыжапаровдун "Айыл өкмөтү", Т. Бирназаровдун "Белгисиз маршрут", "Курманжан Датка" Садык Шер-Нияз, "Саякбай" Э. Абдыжапаров. Макаланын натыйжаларын кыргыз киносунун маданий маселелерин андан ары иштеп чыгууда пайдаланса болот, ошондой эле кыргыз кинематография жаатындагы практикалык кызматкерлер да колдонсо болот.*

Түйүндүү сөздөр жана сөз айкаштары: *"автордук кино", катастрофизм темасы, сүйүү темасы, идентификация темасы, нонконформизм, перфекционизм,*

кинометафора, трагикомедия, социалдык сатира, фильм-ой жугуртуу, тарыхый драма, мюзикл.

Resume: *The subject of this article is the consideration of the genre diversity of contemporary Kyrgyz cinema. The author focuses on the culturological analysis of all the "copyright" films of Kyrgyz directors in the post-Soviet and modern periods. The main goal of the study is to identify the genre identity of modern Russian cinema. The main research method is a comprehensive, systematic approach to the study of this problem, which is based on a comparative historical analysis method. The novelty of the article lies in the fact that the author for the first time in the national cinema theory examines the features and originality of cinema genres in contemporary Kyrgyz cinema by the example of such world-famous films as A. Abdykalykov's film trilogy "Selkinchek", "Beshkampir", "Maymyl"; "Rough River, Tranquil Sea" M. Sarulu, "Aiyl okmotu" E. Abdyzhaparova, "Unknown Route" T. Birnazarova, "Kurmanzhan-Datka" S. Sher-Niyaza, "Sayakbai" E. Abdyzhaparov and others. The results of the study can be used in the further development of the cultural problems of Kyrgyz cinema, as well as in the practical activities of Kyrgyz filmmakers. In the conditions of the modern development of cinematography, the combination of multi-genre films from comedy to historical-geographical attracts the attention of a wide audience against the backdrop of competition in this area.*

Keywords and phrases: *"author's Kyrgyz cinema", "nineties", catastrophic theme, love theme, self-identification theme, nonconformism, perfectionism, film metaphor, movie genres: autobiographical triptych, tragicomedy, social satire, parable film, meditation film, historical film drama, musical.*

Наступившее Третье тысячелетие стало поворотным моментом в общественно-историческом развитии бывшего СССР, когда союзные республики вышли из состава СССР и стали развиваться по пути демократических преобразований. Демократические реформы постсоветского времени позволили по-новому взглянуть на многие исторические и нравственные проблемы кыргызского общества, были восстановлены многие факты и события, которые раньше игнорировались по различным причинам, как например, признание исторического приоритета и значимости для современников древней культуры великой кочевой цивилизации, а также древней культуры кыргызского этноса; сохранение культурно-исторической национальной идентичности, восстановление и развитие утраченных некоторых национальных обычаев и традиций.

В 90 –е годы в игровом кыргызском кино традиционная тематика прошлых лет – история, эпос, кинодрама – сошли с экрана, не говоря о производственной теме. Взамен им пришла мелодрама, криминальный детектив, бытовой триллер, а также хэппининг, новеллы, "черная комедия" и другие. В литературном кино наступило время экранизации уже не повестей, а романов Ч. Айтматова "И дольше века длится день", "Плаха" (Д. Садырбаев, Б. Карагулов), причем эти авторы создают собственные кинометафоры, которых нет на страницах айтматовской прозы.

Следует отметить, что в начале 90-х годов прошлого столетия в кыргызском кинематографе , несмотря на экономический кризис, наметилось новое направление, так называемое "авторское кино", для которого была характерна повышенная ответственность художника, обращающего к исследованию действительности. Прав был С. Юткевич, утверждавший, что "создателей картин может быть несколько, но автор должен быть один, потому что мысль, концепции, заложенные в основе художественного произведения, должны исходить от одной личности, независимо от того, автор ли этого сценария или режиссер. И наоборот, философский кинематограф всегда авторский".

Появление "авторского кино" в 90-е годы способствовало развитию "второй волны" в кыргызском кинематографе, которая вошла в историю кино как "период девяностников". "Девяностники", а к ним относятся такие молодые режиссеры того времени, как А. Абдыкалыков(позднее он стал именовать себя Актан Кубат Арым), М. Сарулу, Э. Абдыжапаров, Т. Бирназаров и другие, создали замечательные разножанровые художественные фильмы, которые отличались друг от друга и постановкой тематики фильмов, и социальным содержанием, и идейным смыслом.

Так, в 90-е годы А. Абдыкалыков создал впервые в отечественном кино авторбиографический триптих: "Селкинчек"(1993), "Бешкемпир"(1998), "Маймыл"(2001). Фильмы сняты в эстетике чистого искусства, который не предполагает диалогов. "Селкинчек" по жанру – автобиографическая история об открытии мира "взрослых чувств" одиннадцатилетним мальчиком, влюбленным в девушку намного старше его. По словам киноведа киноведа Г. Толомушевой "Селкинчек" – "картина экзистенциальная, повествующая о том сложном пути, который проходит человек в своем внутреннем развитии – от " неподельного существования"(согласно теории Серена Кьеркогора об экзистенции) к "подлинному существованию". Герой фильма - маленький мальчик, который постепенно совершает переход от созерцательно-чувственного способа бытия, детерминированного внешнимим факторами среды, к самому себе. Мальчик ,пройдя все стадии экзистенции, приходит к духовной экзистенции.

В начале 90-ых годов другой режиссер "второй волны" М. Сарулу снимает фильм "Бурная река, безмятежное небо" при финансовой поддержке казахстанского бизнесмена Саида Габдуллина. Черно-белая лента в форме притчи о трех рассорившихся братьях несла весть о гибели Союза и мучительном поиске нового объединения. Городская по теме фильм, про-

низанный духом катастрофизма, оплакивал крушение коллективной семьи, свидетельствуя о геополитическом конце СССР. С другой стороны, это был изысканный стилистический эксперимент с непривычной для отечественного кино драматургической схемой, плавным ритмом, необычным монтажом и персонажами. Нонконформизм и строгий перфекционизм в сфере поэтики автора "Бурной реки, безмятежного моря" были вызваны его скепсисом в отношении кинематографических работ старшего поколения.

"Селкинчек" А. Абдыкалыкова и "Бурная река..." М. Сарулу воплощали два полюса авторского кинематографа Кыргызстана, придав ему неповторимую своеобразность, став брендом "второй новой волны". Они включили в отечественное кино две темы, отражающие дух новой эпохи: тему катастрофизма и тему любви. Дебютировав в один год (1993), оба фильма задали импульс дальнейшего развития отечественного кино и обозначили рубеж прежней и начало новой эпохи.

Продолжением "Селкинчек" был фильм "Бешкемпир", снятый на киностудии "Кыргызфильм" А.Абдыкалыковым совместно с французской фирмой "Ное Продуксьен" в 1998 году. В фильме тема экзистенции развивается в другом ракурсе: происходит углубление экзистенциального конфликта героя как с самим собой, так и с окружающим миром, а затем – его выход на ясный осознанный путь. Сам режиссер о своем фильме сказал: "Мой фильм сложен как кыргызский курак. Каждый кусочек ткани содержит информацию об умершем человеке. Дело в том, что согласно обычаю, во время похорон раздаются лоскутки всем пришедшим помянуть покойного. Потом из собранных лоскутков будет изготовлено полотно. Мой фильм – это попытка сотворить коллективную память кыргызского народа".

В основе фильма – личные воспоминания режиссера. В фильме подросток Бешкемпир(М. Абдыкалыков) случайно узнает тайну своего имени. Он в семье приемный сын. Он замкнулся в себе, в таком состоянии пребывал долго, пока не перенес переживания на полотно. Историю своего имени и рождения он принял как данное и издревле сложившуюся традицию кыргызского народа, когда многодетные родители по собственному желанию могли предложить своего ребенка, желательно мальчика, бездетной родне, что и случилось с мальчиком. Теперь он в ответе за свою бабушку, ибо она перед смертью попросила, чтобы он, Бешкемпир, ее приемный внук, стал ответственным лицом на ее похоронах. После похорон бабушки Бешкемпир понял, что детство его закончилось, и не имеет значения – приемыш он или нет, потому что впереди – взрослая жизнь. Эта история обретения Матери и прощания с ней.

В своей статье "Реконструкция национального пространства" казахский киновед Г. Абикеева пишет: " В фильме "Бешкемпир" А. Абдыкалыкову удалось создать вневременное национальное кыргызское пространство благодаря использованию языка национальных традиций. Фильм не просто повествует об общечеловеческих переживаниях, он выявляет глубинную суть морально-этических ценностей и поведенческих моделей, свойственных именно кыргызам. А. Абдыкалыков воссоздает модель кыргызского аила, где в момент горя,тяжелых потерь происходит процесс единения сообщества. В конце концов это фильм не о судьбе конкреного мальчика, а фильм о мровоззренческих основах нации. Поэтому эта лента так хорошо принята, прежде всего, кыргызским зрителем. Ее международное признание – призы более чем двадцати международных фестивалей – обусловлено именно открытием нового, доселе неведанного национального пространства".

Заключительную часть своего автобиографического триптиха А. Абдыкалыков снял в начале 2000-х годов фильмом "Маймыл", завершив свой любовный цикл, создав не имеющий прецендента в отечественном кино проникновенный триптих о детской, отроческой и юношеской любви.

Режиссер намеревался рассказать о переживаниях непривлекательного молодого человека (М. Абдыкалыков), которого все называют Маймыл(Обезьяна), хотя он внутренне одухотворен и мужественен, но немногословен. В картине ему противопоставлена Зина – девушка легкого поведения, антипод Маймыла. В ней, как и в Маймыле, заложена недюжинная сила, но направлена на негативную сторону.

Еще одним знаковым фильмом 2000-х годов стал фильм М. Сарулу "Брат мой, Шелковый путь". М. Сарулу в отечественное кино вошел разножанровыми картинами, в которых остро ставил общественно-социальные проблемы. Фильм продолжил заявленный в ленте "Бурная река..." М. Сарулу тему катастрофизма. Картина по жанру фильм-странствие, снятый в черно-белом стиле – об отрыве от почвы,о драме расставания, о духе скитаний и поиске духовной Родины. Сюжет ленты замысловат и, как всегда у М.Сарулу, экспериментален: четверо детей из горного урочища, подстрекаемый задиристым и хулиганистым старшим подростком, спускаются с гор в степь, к железной магистрали, где в древние времена проходила трасса Великого Шелкового пути. А тем временем навстречу детям мчится поезд. Поезд везет несчастных, обездоленных людей в неизвестном направлении по широкой степи. В поезде едут только взрослые, среди них молодой художник (Ч. Думанаев), который и является главным героем фильма. Будучи человеком беспокойным, он ищет адекватное пространство для самовыражения, поэтому в этом несущемся с грохотом составе он не находит себе места, и пассажиры выбрасывают его из поезда.

Режиссер признается, что: " В своем фильме "Брат мой, Шелковый путь" я показываю весьма драматическую ситуацию, в котором люди творческой среды невостребованы нынешней цивилизацией и их сбрасывают с корабля современности".

Архетип катастрофы и распада, воплощенный в фильмах М. Сарулу, повторяются в дебютных полнометражных лентах "Неизвестный маршрут" Т. Бирназарова(2008) и "Айыл окмоту" Э. Абдыжапарова(2004). Оба фильма по жанру являются комедиями, однако "Айыл окмоту", по признанию самого режиссера Э. Адбыжапарова, это трагикомедия, а "Неизвестный маршрут" Т. Бирназарова - социальная сатира. Обратимся к фильму Т. Бирназарова "Неизвестный маршрут". Эта кинокартина была попыткой создать

кинометафору об обществе, потерявшем ориентиры и управление, на примере заблудившегося в ночном тумане автобусе, набитого маргинальной публикой. В этом фильме узнаваемый образ родной страны, граждане которой не могут найти житейского компромисса. Страна, которой управляют никчемные рулевые, а граждане невменяемы к элементарным законам сосуществования. Страна как бы катится в никуда.

Фильм "Неизвестный маршрут" – это, прежде всего, гражданский поступок режиссера, ибо многие негативные явления нашей жизни того периода истории были им ярко и броско показаны на экране. Одна поездка на рейсовом автобусе отразила все, что мы пережили с момента распада СССР до сегодняшнего дня.

Фильм получился сатирической иллюстрацией к новой главе кыргызской истории с весьма узнаваемыми персонажами и известными сюжетными ходами: бегством рулящего(вспомним судьбу первого президента КР А. Акаева), призывами к законности, выборами нового водителя, спорами о демократии.

В фильме "Айыл окмоту" (2004) автор с иронией рассказывает историю горного села в переходный период, когда Советского Союза уже не стало, а новая система еще была не создана. В фильме получили сатирическое отображение разные социальные слои общества(председатель Айыл окмоту, которого ничто не волнует, кроме своего места; участковый милиционер, который не силах разоблачить айильного вора; знахарь-целительница, к которой ходят все больные, айильный оппозиционер, критикующий все и всех; социалист-иоговист, призывающий людей к Богу). Сельчане, как показано в фильме, все еще не могут выйти из оцепенения после развала СССР: нет работы в селе, земля не пахана целых два года из-за отсутствия солярки. Каждый выживает как может: некоторые из сельчан, дешево продав домашнюю утварь, на вырученные гроши выпивают горького или слушают истерические выступления оппозиционера (Ж. Камчиев) и социалиста-иоговиста (Б. Тилебалдиев).

Председатель айыл окмоту, роль которого интересно сыграл известный актер-сатирик К. Абылов, действительно создал трагикомический образ своего героя, который дорожит лишь своей должностью, пренебрегая чаяния своих односельчан.

Авторы фильма серьезные вещи преподнесли иронически. Это – редкая удача, когда со зрителем можно смеясь говорить о больших социальных проблемах.

В 2010 году А. Абдыкалыков, через 9 лет молчания, снял свой нашумевший фильм "Свет-аке", где сам же снялся в главной роли. Трудно определить жанр этой ленты, можно назвать и трагикомедией, и в то же время это социальная драма. Главный герой фильма неунывающий электрик, которого земляки ласково называют Свет-аке(А. Абдыкалыков). Именно он, человек с отзывчивой душой и добрым сердцем не только подключает элестрический Свет, который часто отключается в домах односельчан, но привносит в их быт Свет любви, жизни, а главное – Свет смеха. Всем он поможет и везде поспеет. Им движет мощная энергия жизни, здоровый оптимизм.

В фильме "Свет-аке чувствется боль за простых людей, за страну, в котором мы живем. Через драматическую судьбу маленького светлого человека, пытающегося противостоять мраку, показана трагедия всего народа. Местами кажется, что ситуация безысходна, но в конце фильма появляется надежда, хотя она мерцающая, как лампочка, включающаяся от энергии ветра.

Сам автор фильма в интервью В Куреневой – корреспонденту "Вечернего Бишкека" говорит: "У меня до сих пор есть сомнение: загорится ли та лампочка?" Наверное поэтому в титрах фильма записано: "Посвящаю фильм внукам своим, поскольку думаю, если не я, не мои дети, то пусть мои внуки будут жить в хорошей, светлой стране, когда лампы будут гореть в полную силу".

В последние годы наши отечественные кинорежиссеры вновь обратили свои взоры на историю Отечества. Я думаю, что это не спроста. После обретения независимости , в эпоху глобализации остро встал вопрос о культурно-исторической национальной идентичности. В истории Кыргызстана стали восстанавливаться многие факты и события, которые раньше игнорировались по различным, далеким от культурного процесса причинам, в первую очередь роль и значение забытых исторических личностей в истории страны. Свой вклад в восстановлении их имен внесли и кыргызские кинорежиссеры. Так, в 2014 году режиссер Садык Шер-Нияз на своей киностудии "Айтыш-фильм" снял полнометражную картину "Курманжан-датка". По жанру это социальная драма, где показана полная драматизма жизнь алайской царицы, которая все невзгоды, павшие на ее голову, переносит с достоинством, мужественно, с опорой на сильную волю.

Автор фильма раскрывает характер Курманжан-датки постепенно, показывая поэтапное формирование характера героини. Судьба ей преподнесла множество драматических испытаний: смерть мужа от рук приспешников Кудаяр хана, смерть старшего сына Абдылдабека от рук русских солдат на афганской границе, смерть другого сына Камчыбека по приказу генерала Швыдковского – все эти испытания не сломили ее внутренний стержень, ее истинный народный дух.

В прологе фильма, когда в пещере манасчы сказывает трагический финал эпоса "Манас", как бы происходит передача эстафеты народного духа древних кыргызов героям грядущих поколений: от Манаса к Курманжан. Появляется визуальная метафора – тигр, который затем возникает в самые критические моменты жизни героини. В финале тигр мощными прыжками пересекает экран – эстафета духа передается нам – современникам. Способны ли мы принять и пронести его с достоинством как Курманжан и передать последующему поколению? Таков идейный смысл фильма "Курманжан-датка".

В 2017 году режиссер Э. Абдыжапаров тоже обратился к теме исторической самоидентификации, сняв историческую киноленту "Саякбай", посвященный великому кыргызскому манасчы Саякбаю Каралаеву, которого называли "Гомером" наших дней.

Повествование в кинофильме охватывает события в три дня осенью 1957 года, когда в аил к Саякбаю приезжает молодой писатель Ч. Айтматов – слушатель Высших литературных курсов в Москве, роль которого

сыграл Элдар Айтматов. Чингиз приехал к нему, чтобы послушать эпос "Манас" в исполнении великого манасчы, поговорить об эпосе, услышать из уст самого Саякбая его сокровенные мысли о "Манасе". Роль Саякбая режиссер доверил артисту Марату Жантелиеву, у которого до этого было амплуа комического актера кино. Несмотря на это М. Жантелиев прекрасно справился с возложенной на него задачей – он сумел глубоко раскрыть характер своего героя, своеобразие его творческого гения как манасчы.

Ч. Айтматов, общаясь с ним всего три дня, увидел в нем не только великого сказителя, но и просто человека со всеми ему присущими чертами характера, человека-саяпкера, глубоко любящего своего старого беркута Кара-Чолока и живущего одиноко в небольшом соломенном домике у берега озера Иссык-Куль со своей женой.

Фильм заканчивается отрывком из документального фильма Б. Шамшиева "Манасчы", который показывает преемственность документального и художественного фильма о великом манасчы.

В том же году на студии "Айтыш-фильм" молодым режиссером А. Дайырбековым был снят фильм "Дарак ыры", который стал новым открытием в отечественном кинематографе, ибо эта лента стала первым кыргызским национальным мюзиклом. По жанру это исторический дастан в форме мюзикла, где использованы 17 песен, написанные композитором Омурбеком Исраиловым.

Музыка в фильме выполняет важную смысловую и композиционную функции, в котором драматический сюжет, воплощенный в диалогах,музыке, пении, органично входит в структуру произведения. Все элементы мюзикла находятся в нерасторжимом единстве, внутренне ваимосвязаны,подготавливают переход одной формы воплощения в другую. Многие песни уже сейчас стали популярны среди молодежи.

Выводы: В современном кыргызском кинематографе многообразие тематики фильмов реализовалось и через многообразие жанров - от автобиографического триптиха о детской, отроческой, юношеской любви ("Селкинчек", "Бешкемпир", "Маймыл" А. Абдыкалыкова) до фильмов-притчей, фильмов-раздумий ("Бурная река...", "Брат мой, Шелковый путь" Марата Сарулу); от трагикомедий (" Айыл окмоту" Э. Адбыжапарова) до социальной сатиры ("Неизвестный маршрут" Т. Бирназарова).

Проблема культурно-исторической национальной идентичности заставила отечественных режиссеров обратиться к теме самоидентификации, о чем свидетельствуют фильмы С. Шер-Нияза "Курманжан-датка" и картина Э. Абдыжапарова "Саякбай". Оба картины по жанру являются исторической драмой.

Отечественные фильмы последних лет свидетельствуют о расширении границ жанра кино. Так, в кыргызском кинематографе впервые был снят фильм-мюзикл "Дарак ыры"(2017), включающий в себе 17 песен. По жанру – это историческая драма, где драматические сюжеты, воплощенные в диалогах, музыке, пении, объединены в единую структуру произведения, находясь в нерасторжимом единстве, внутренне взаимосвязаны, подготавливают переход одной формы воплощения в другую. Это радует зрителей и они надеются, что наши кыргызские кинематографисты и в дальнейшем будут удивлять своих зрителей разножанровыми высокохудожественными произведениями киноискусства.

Литература

1. Абикеева Г. Две эпохи национального самоопределения в кино Центральной Азии. -М., 2010.

2. Абдыкалыков А. Интервью. Искусство кино. 1998, № 6.

3. Лузанова Е.С. Киноискусство в Кыргызстане. -Б.: Устатшакирт, 2015.

4. Куренева В. Иниервью с Атаном Абдыкалыковым. // "Вечений Бишкек". 2010, 26 декабря.

5. Кьеркогор С. Несчастнейший. в изд: Северные сборники, кн.4, СПБ, 1920.

6. Шестов Л. Кьеркогор и экзистенциальная философия. -Париж, 1939.

7. Саруулу М. Интервью газете // "Слово Кыргызстана". 1998, 13 июдя.

8. Толомушева Г. Территория Киностан. Кыргызское кино в лицах.- Б., 2009.

9. Юткевич С. Контрапункт режиссера. -М.: Искусство. 1964.

10. Феллини Ф. Статьи. Воспоминания. Интервью. перевод с италья...-М., 1968.

Рецензент: д.филос.н., чл.-корр. НАН КР, проф. Мукасаев Ы.М.

УДК:821.512.154.
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.3

Funda Kıvılcım,
Kırgızistan-Türkiye MANAS Üniversitesi.

АЙЫМ АЙТБАЕВАНЫН “ЭНЕ ҮМҮТҮ” АТТУУ КИТЕБИНДЕГИ АҢГЕМЕЛЕРДЕ АЯЛ ТЕМАСЫ

AYIM AYTBAEVA’NIN “ANNE ÜMİDİ” ADLI KİTABINDAKİ HİKÂYELERİNDE KADIN KONUSU

ISSUES OF WOMEN IN AYIM AITBAEVA’S WORK “A MOTHER’S HOPE”

Аннотация: *Бул илимий макалада Айым Айтбаева алгачкы кыргыз аял-прозаик жазуучунун өмүрүнүн акыркы күндөрүндө жарыяланган “Эне үмүтү” аттуу аңгемесиндеги аял темасын ичине камтыйт. Жалпысынан аял темасын камтыган жети аңгемесине анализ жүргүзүлдү. Анализ жүргүзүлүп жатканда ошол доордун социалдык, саясий, экономикалык жана маданий өзгөчөлүктөрү эске алынды.*

Айым Айтбаеванын сөз болуп жаткан китебин кошкондо, жалпысынан алты аңгеме жыйнактары жарык көргөн. «Эне үмүтү» китебинин тандалышынын себеби, А. Айтбаеванын башка китептерине караганда бул китепте аял темасына өзгөчө маани бергени. Китеп жалпысынан он беш чыгармадан турат. Темага ылайык келген аңгемелер тандалып, ошол теманын негизинде анализ жүргүзүлдү. Айым Айтбаева аңгемелери аркылуу өз доорундагы аялдардын маселелерин жазып чыккан жазуучу катары таанылгандыгы жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: *Айым Айтбаева, анализ, Эне үмүтү, аял, аңгеме, жазуучу, прозаик, алгачкы, кыргыз, кыргыз адабияты*

Özet: *Ayım Aytbaeva, ilk Kırgız kadın nesir yazarıdır. Makale, yazarın yaşamının son dönemlerinde yayıtlanmış olan Anne Ümidi adlı hikâye kitabındaki kadın konusunu kapsamaktadır. Kadın konusunu içeren toplamda yedi hikâye incelenmiş ve analiz edilmiştir. Hikâyelerde ele alınan kadın konusu dönemin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel özellikleri göz önünde bulundurularak analiz edilmiştir.*

Ayım Aytbaev’nın adı geçen hikâye kitabıyla birlikte toplamda altı hikâye kitabı vardır. Bizim bu kitabını seçmemizdeki sebep diğer kitaplarına kıyasla bu hikâye kitabında kadın konusuna daha fazla ağırlık vermesindendir. Bu hikâye kitabı toplamda on beş başlıktan oluşmuştur. Biz, seçilen konuya uygun olan hikâyelerini ele alarak analiz ettik. Aytbaeva, hikâyeleriyle döneminin Kırgız kadınının sesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ayım Aytbaeva, analiz, Anne Ümidi, kadın, hikâye, yazar, nesir yazarı, ilk, Kırgız, Kırgız edebiyatı*

ABSTRACT: *Ayim Aitbaeva was the first famele Kyrgyz novelist. This article examines Aitbaeva’s work “A Mother’s Hope” dedicated to the issues of women, which was puplished in the last day of her life. In total, seven stories dedicated to the subject of women’s issues are analysed. Social, political, economic and cultural characteristics of that time are also considered in the analysis.*

Ayim Aitbaeva has six story books together with the mentioned story book. The reason why we chose this book is to give more weight to women in this story book, which is similar to other books. This story book consists of fifeteen titles in total. We have analyzed the stories appropriate to the proposed topic. Aytbaeva, through her stories, became the voice of the Kyrgyz woman of her time.

Keywords: *Ayim Aitbaeva, analysis, Ene Umutu (Mother’s hope), woman, nover, writer, novelist, firstly, Kyrgyz, Kyrgyz literatüre.*

Кыргыз адабиятынын алгачкы аял жазуучусу Айым Айтпаева 1917-жыдын, декабрь айында жарык дүйнөгө келген. Жакыр жашаган үй-бүлөнүн алты баласынын бири болгон.

Аялдар темасын дагы да тереңирээк изилдөө максатында аялдар темасында төмөнкүдөй классификацияга бөлүп карадык: Айым Айтбаеванын "Эне үмүтү" аттуу китебиндеги аялдар:

а). Эне катары аял.

б). Сүйүктүү жар катары аял.

в). Селки, секелек кыз катары аял.

г). Советтер союзундагы аял.

д). Терс сапаттарынан улам сынга алынган аял.

1. Текебайдын жоругу аңгемесинде аял

Бул аңгемеде аял Текебай аттуу катаал мүнөздүү каармандын аялынын ролун жаратат. Ал дайыма бир жерге конокко бараарда "Ой тобону" кыңылдап ырдап даярдана баштайт. Жазуучу аны: "меймандап бирөөнүкүнө барар күнү ырдап кирмейин зайыбы жакшы билет" (96) деген сүйлөм аркылуу берип, жубайынын Текебайды эң жакшы таанып, билип, мүнөзүнө көнүп да калганын, кылык-жоругунан эле эмне кыла тургандыгын билип калгандыгын баяндайт.

Жазуучу аңгемеде "...чака көтөрө кирген зайыбы, бир колу менен мурутун чыйрата..." [96] деген саптар менен аялдын колундагы чака менен булактан суу ташып атканын билдирет. О.э. аял үй окааттары менен алектенип, турмуштун оор жүгүн артынган ошол учурдагы кыргыз айылдарындагы карапайым аялдарды элестетет десек жаңылышпайбыз. Аялы үй оокаттары менен алектенип атканына карабай күйөөсү кыңылдап ырдап, конокко даярданып атып: "сандыктагы кийимими бери чыгарчы" [96] – деген саптар менен аялдар жолдошун бардык кызматында даяр турганын да билүүгө болот. Жазуучу аңгемеде аялды аты менен эч бир жерде атабайт, болгону Текебеайдын аялы деп эскерет. Бул да болсо жазуучунун ошол кездеги жалпы аялдардын абалын, жашоо шартын, мүнөзүн берүүгө аракеттенген деген ойдобуз.

Бул аңгемедеги экинчи аял заты Текебайдын карындашы, жаш секелек кыз. Аңгемеде бул жаш кыз тууралуу болгону эки, үч сүйлөм кездешет. Гезит окуп олтурган жаш кыз, Айнага карап конокко камынып жаткан байкесине карап аны, төмөнкүчө шылдыңдайт: "Байке, эгер сенин шымыңдан миниюбка жасаганда шаарда мени менен окуган кыз-келиндердин далайына жетер эле." [97] Бул саптарды окуганда албетте, алгач оюбузга патриярхат режиминде жашаган кыргыз аялдарынын жашоосу келет. Эч жерде жазылбаган куралдардын негизинде ал кезде аял заты окубайт, улуулардын жанында сүйлөбөйт, күлбөйт деген өңдүү куралдар бар эле. Бирок, Айтбаеванын аңгемесиндеги жаш кыз улуулардын жанында сүйлөп гана тим болбостон, байкесин сынга алып да жатканы о.э. ага өз пикирин кеңири айтып жатканы сүрөттөлөт. Ал аңгемеде үй оокаттары менен алек болгон, уяң кыз катары эмес, тескерисинче, шаарда окуган, стулга олтуруп алып гезит окуган кыз катары сүрөттөлөт. Аңгемеде бул жаш кыз эски менен жаңынын ортосундагы бир көпүрө сыяктуу, Жаңы Кеңеш өкмөтүнүн жалпы жаштарынын элесин берет.

Бул эки аял каармандардан башка аңгемеде дагы эки аял тууралуу кеп болот. Алар Текебай конокко барган үйдүн булөлөрү, жазуучу аларды: "Улага тарапта, самоордун жанында чыныларды сүртүп отурган келин тура келип..." [98] бирин болсо "оозгу бөлмөдө кесме кесип отурган зайыбын шаштырды," (100) деген саптар менен сүрөттөйт. Демек, алар дайыма бир иш менен алек болуп, жада калса дасторконго да олтуруп тамактанышпайт. Конок күтүү, кеселерди жууп, камыр кесүү менен алек. Аңгемеде жазуучу күлкүлүү окуя менен аялдардын өз ара Текебеайды Мышыкбай деп шылдыңдап, күлүп жатканын көрүүгө болот. Бирок, бул да өз ара шыбырашып сүйлөшкөндө гана айтылат. Кыскача айтканда, аңгемеде жазуучу аялдарды медалдын эки тарабы сыяктуу сүрөттөйт. Үй иши менен алек болгон, коомдо орду жок, үн, сөзү жок үч аял медалдын бир тарабы болсо, шаарда окуган жаш кыз медалдын экинчи тарабы сыяктанат.

2. Валанын бир арманы аттуу аңгемесинде аял

Бул чыгармада эне жана жаш кыз баш каарман. Батыйна аттуу кыз ата-энесинин жоопкерчиликсиздигиннин айынан, кыздын көп убакыт бою багып жүргөн коюнун союлуусунан улам алган психологиялык жабыркоосу суреттөлөт. Кыздын бул окуяга карата кылган мамилеси, сөздөрү, мындан ары бир да жолу эт жебей коюсу анын психологиялык жабыркоосун толук ачыктап берет.

Батыйна жоош-момун, жаныбарларды жакшы көргөн үч жаштар чамасындагы мотурайган кыз. Апасы Бурулча болсо атасына салыштырмалуу бала тарбиялоодо тажрыбалуу, көптү билген айым. Ал үй-жайын аткарган кармаган, үй оокатына тың, эки баласын жакшы баккан, тиричиликке бекем аял. Аңгемедеги көтөрүлгөн проблема: ата-энелердин бала өстүрүүдө кетирген кемчиликтери, жаш үй-бүлө кыздарынын көнүп калган козуларын алардын көз алдында союшу кыздардын психологиясына терс таасирин тийгизет. Козуну сойгондогу кыздарынын абалын көргөн апа: "Айтпадым беле кокуй, аркы тамдын артына апарып сой дебедим беле, балакетти" [115] деген апанын сөздөрү окуянын ушундай болоорун алдын ала билир, бирок, жолдошуна сөзүн уктура албаганын көрсөтөт. Апасы кызын соороткого аракет кылат бирок, сөздөрү пайда бербейт "...минтип эт жеп, сорпо ичкеним курусун" [116] деп апа өзү да бушайман болот. Козуну апасы деле жаман ой менен сойдурбайт. Атасы болсо бул болуп өткөн окуяларга такыр эле көңүл кош мамиле кылат. Атасынын бала тарбиясы, кыздарынын психологиялык абалы менен иши жок, жоопкерчиликсиз адам экенин окуянын негизинде түшүнүүгө болот.

Бул окуя болгон күнү кечки тамакка апасы Батыйнаны эттүү тамак жегизем деп кыйнайт. Бул болсо апасынын бала өстүрүүдө билимсиз экендигин дагы бир жолу далилдейт. Бурулчага кошуна аял да сынчы чыгат. Анын да кызы окуяларга күбө болгон эле. Ал: "Козуну сойгондо балага көргөзбөй, билдирбей койбойсуңар да. кап!" [118] дейт. Бурулча ага: "Анан калса, тигил атасы менден бетер алабарман, андайды түк байкабайт." [118] Бул сөздөрү менен ал күнөөнү жолдошуна жүктөйт, өзү болсо, жолдошуна сөз уктура албасын билдирет.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы окуя менен автор, бала өстүрүүдө, тарбиялоодо, баланын физиологиялык, психологиялык өнүгүп, өсүүсүндө үй-бүлөнүн ролу чоң экенин баса белгилейт. Бала тарбиялоодо апасы эле эмес, ата дагы жоопкерчиликти мойнуна алуусу, билимдүү болуусу керектиги айтылат. Апа кан-

чалык тажрыйбалуу, билимдүү болсо да балдар чөйрөсүн тактап айтканда атасын да көрүп үлгү алат. Себеби бала аны менен чогу жашагандарды мажбур түрдө көрөт жана үйрөнөт.

Кошуна аял Бурулчаны жемелеген менен пайда жок экенин, жалгыз гана ал эмес жолдошу да шалакы кыймылдан көрүп башка үн чыгарбайт. Окуяда кошуна аял тууралуу көп сөз болбосо да, анын айткан сөздөрүнөн анын билимдүү, баланын психологиясын билген аял катары баа берсек болот.

3. Эмне болгон көз аттуу аңгемеде аял

Бул аңгеменин темасы А. Айтбаева ар дайым талкууга алган темалардан айырмаланат. Башкалардын жеке жашоосуна кийлигишкен, жалаачы жана ушакчы аял сынга алынат. Автор аялдын ушакчы, жалган-жалаачы экенин анын бекерчилигине, эби жок, максатсыз жашагандыгына байланыштырат. Өзүнүн да, башкалардын да убактысын бошко кетирип, башка адамдардын жашоосун да жагымсыз ушактар менен жагымсыз жагдайларды жараткандыгын автор сынга алат.

Бул аялды башка аялдар төмөнкүчө сүрөттөшөт: "чымыр денеге илдет жүгүзүп, таза абаны чаңдатып, жарыкка көлөкө тосуудан башканы ойлоого алсыз, мындай мителер дагы эле болсо илешип арабызда жүргөнүнө ичимден өкүндүм." [123]

Зукеш аттуу аялдын үйүн кошунасы үйдүн кулпусунун тешигинен аңдып, өзү эле калбастан башкаларды да чакырып алып, көргөн билгендерин элге жайып, анын тынчын алат. Үйдүн кулпусун алмаштырган Зукешти жолдошу атайын эшикти бат ачалбасын деп өзгөрткөн деп жалаа жабат. Автор бул окуя менен өз жашоосунда ушак-айың таратып, анын тынчын алган адамдарды сынга алган деген ойдобуз.

Жазуучунун бул ангемесин окугандан кийин Айтбаева дайыма эле аялдарда оң каарман катары эмес, кээде терс сапатка ээ аял каармандарды да сүрөттөрүн билүүгө болот. О.э. жазуучу аңгемелеринде турмутук чындыкты, реалдуу жашоону табийгый боектор менен бере алган десек жаңылышпайбыз.

4. Эне Үмүтү аттуу аңгемеде аял

Аңгемени айтып бере турган каарман аял. Согушка сүйүктүү жарын да, бир тууган агаларын да жөнөтүүгө мажбур болот. Ал жаш, кайраттуу, эмгекчил ошол эле учурда сезимтал аялзаты. Абуке аттуу сүйүктүү жары согушта курман болгондогу аялдын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын аңгемеде жазуучу так данаа сүрөттөп берет.

Окуяда мындан тышкары согушка уулдарын жөнөткөн эки эне тууралуу да сөз болот. Бири Абукенини энеси, бири кыздын энеси. Эки эне да уулдарын согушка жөнөтөт. Аңгемеде башка аялдар тууралуу да сөз козголот. Алардын ролу көпчүлүк учурда кесиптери менен байланыштуу окуяларга көзгө урунат. Бири согуштан кара кагаз алып келген почточу аял, бири аскер аял, бири болсо поездин кондуктору. Бул үч аялдын ролун аркылуу согуш учурунда аялдар ар түрдүү жумуштарды аткарганын, учурдун эң оор жумуштарын да аялдар мойнуна алганын көрүүгө болот. Жазуучу да аңгемеде муну баса белгилеп, аялдардын бардык тармакта иштегенин көрсөткөн.

Согуш учурун бир аял көз карашы менен аялдардын башынан өткөргөн жашоосун көрүүгө болот. Жазуучунун ангемедеги аялдарга ат койбоосу да маанилүү маселе. Мунун себеби, аңгемедеги окуялардын чыныгы турмуштан алынышы, же автордук ойдон чыгарылган болгону менен чыны реалдуу жашоодон алынгандыгы сезимдерден билинип турат. Бир эненин балдарын, бир жубайдын жолдошун, сүйүктүү жарын согушка жөнөтүп өздөрүнүн көргөн кыйынчылыктары баяндалат. Окуялардагы аялдардын аттары айтылбайт. Себеби алардын башынан өткөргөн окуялары, сезимдери бирдей болгондуктан бүткүл дүйнөдөгү аял затына таандык окшоштук десек болот. Жазуучу ушуну баса белгилөө үчүн каармандардын аттарын жазбаган деген ойдобуз. Окуяларда эки эле каармандын аты аталат. Алар согушта шейит кеткен Абуке жана жеңиш алып келген аскер Бекназар. Бул эки аскер да ошол доордогу согуштагы жалпы баатыр аскерлерди сүрөттөйт.

Аңгемеде согушка кетип жаткан аскерлерди узатуу аземи да баяндалат. Бири жолдошу менен коштошууга жетишпей калып, көз жашын көлдөтүп ыйласа, экинчиси нан алууга барам деп шылтоолоп кетип калат. Айтор: "Жолдошуңуз менен коштошууга үлгүрө алдыңызбы?" десе анысы жооп катары: "Ай, турбадыкпы бирге, жетпейби ага ошо," автор буларга карата: "О, жараткан! Эгер болсо ар адамда жүрөк кылы ар башка, мүнөздөр да болор,— дедим, сөзүнө жараша... А балким, көңүлү калышкан немелерби?.."

Бир тараптан аялдын бул жоругун сынга алганы менен автор экинчи жагынан аны балким таарынышкан немелер го деп түшүнүүгө аракет кылат. Бул жерде аялдарды жалан гана оң сапаттары менен эскербестен реалдуулукту жазгандыгы автордун чыныгы жашоого басым жасап, чынчылдык, реалдуулук менен аңгемени баяндаганын көрүүгө болот.

Станциядагы коштошуу сахнасы тууралуу көп сөз болбойт. Жазуучу окуяларды берет. Бул да болсо согуштун аапат алааматынын адамдын жашоосуна тийгизген терс таасирин көрсөтөт.

Ангемедеги аскер аял орус улутунда. Эки уулу бири инженер, бири учкуч. Алардын душманга каршы согушуп жаткана сыймыктанат. Жолдошу болсо согушта шейит кеткенин айтат. Дагы бир орус аял беш уулунун үчөө согушка кетип, кайда, кантип жүргөнү да белгисиз экендигине кайгырат. Өзү бомба түшкөн шаарда кичинекей небереси жана кызы менен согуштун оор күндөрүн башынан өткөрөт. Жашап жаткан жери тууралуу: "Ар кимге туулуп өскөн журту кымбат эмеспи.?" деп эскерет.

Бул аңгемеде аялдар психологиялык жантан курч, мүнөздөрү күчтүү аялдар. Жазуучу ошол доордун баарынан мурда Ата мекенин ойлогон татаал замандардын каарын башынан өткөргөн баатыр аялдырын сүрөттөгөн.

5. Кыз кыялы аңгемесинде аял

Бул аңгеме аялын ички сезимдерин чагылдырган өрнөктүү бир чыгарма. Анаргүл аттуу кызын психологиясын, сезимдерин, ички ойлорун чагылдырат. Жаш кызын бир күн бою улам өзгөрүлүп турган жан дүйнөсүнөгү абалы баяндалат. Айланасынагы ар бир нерсе анын психологиялык абалын өзгөртөт. Аңгеме-

нин темасы Эсенбек аттуу жигитке кызын ашыктыгы, ал узакта болгон үчүн аны сагынуусу.ж.б.у.с. Кыз Эсенбек аны унутуп, аны менен эми турмуш жолуна бир болбосун ойлоп кайгырат. Бир аял жазуучу тарабынан кыздын табият менен болгон байланышы анын сезимдери менен аралашып сүрөттөлөт. Жаандын жаашы, күндүн күркүрөгөнү, булуттар, жылыздар, ай баары анын сезимдерине шериктеш болуп, аба-ырайы менен кошо кыздын да кубаныч кайгысы өзгөрүлүп турганы ачык сүрөттөлөт.

Анаргүл көпчүлүк тарабынан идеялдуу аялзаты катары сүрөттөлөт. Сулуу, маданияттуу, бир кесиптин ээси, өзүнө ишенген, акылдуу, жардам берүүдөн качпаган, айланасындагылар тарабынан сый-урматка ээ, колунан көөрү төгүлгөн ууз, үй иштерин да мыкты жасай алган, сүйүктүүсүнө дайыма туруктуу айым. Жазуучу Анаргүлдүн образы менен жалпы дүйнөөгү аял затынын улуу сезим сүйүү алдында өзгөрүп, ар тараптуу өнүккөнүн көргөзгөн.

Аңгемеде кыз менен жигиттин үй-бүлө курбай эле, көнүл аяып, кол кармашып жүргөнүн көрүүгө болот. Жаңы доордо аялзаты өз сүйүктүүсүн, турмушка чыга турган адамын өзү танап, эркин пикир жүргүзө алганын көрүүгө болот.

Кыз, Эсенбекке мурда сүйлөгөн сөздөрүн, мамилесин эстеп өзүн сынга алат. Эмне үчүн андай кылганын суракка алат. Мындан кызын пикири, мүнөзүн өзү сындай ала турган, анализдей ала турган кыз экенин билүүгө болот.

Кыздын карангыдан, күндүн күркүрөгөнүнөн коркушу анын мүнөзүн билүүбүзгө шарт түзөт. Күндүн күркүрөгөнүнөн коркон кыз убагы келгенде сүйүктүүсүнө болгон сагынычтын айынан бул коркуусун да жеңет. Жазуучу кыздын коркуусун жалпы аялдарга таандык сапаттар катары көрсөтүп, аны бир аял катары эң жогоку деңгээлде түшүнүү менен баяндаган. Аңгеменин аягында аялдын жигитти эмне үчүн сүйүп калганын айткан сөздөр бар. Бул сөздөрдөн анын мекенчил экенин көрөбүз. Автор өз таанымы менен идеал эркек менен аялды жагылдырган десек болот.

6. Эне элеси аңгемесинде аял

Аңгемеде өлүм, сүйүү, ооруу сыяктуу темаларга басым жасалат. Апасынан айрылган жаш кыздын жалгыздыгы, кусасы, апасына болгон сагынычтын анын ички дүйнөсүнө тийгизген травмасы сүрөттөлөт. Апасын жоготконуна эки жыл болсо да апасын унута албай, тилинен түшүрбөгөн кыздын окуялары баяндалат. Оорусу бир жактан, апасына болгон сагынычы бир тараптан кызды азапка салат. Анын жанында курбусу жана сезимдерин айта албаган ашыгы бар. Өлүмдүн ачуу даамынын кызга болгон таасири реалдуулук менен сүрөттөлөт. Апасынан, агасынан айрылып үйүндө жалгыз жашап калат. Бул аны катуу кайгыга салса да, бир жактан чыйралтып, өзүн кайраттуу болууга үйрөтөт. Сангүл күчтүү кыз, анын келечекке карата пландары максаттары бар. Ал ичинде болуп жаткан депрецияга күчтүү максаттарынан улам баш ийбет. Анын максаты магистрды ийгиликтүү аяктоо..

Сангүл институтта окуйт. Мындан аялдар дагы коомдо өз ордун таап, жогорку билим алууга умтулуп жатканын көрүүгө болот. Бул да болсо Жаңы Кеңеш өкмөтүнүн алып келген заманбап жашоосунун бир белгиси десек болот.

Сангүл лабороторияда микроскоп менен изилдөө жүргүзүп жатканы тууралуу сөз болот. Мындан анын инженер экенин билсек болот. Билимдүү кыз болгонуна карабай үрп-адаттарды, салттарды да жакшы билет. Муну төмөнкү саптардан билсек болот: "Биздин үйдө эркек адам жок, жигиттерге эшик ачылбайт»" [165] деп Дайырга эскертет. Үйдө жалгыз жашаганына карабай намыска бек, өзүнө сак кыз экенин ушул саптардан билүүгө болот. Сангүлдүн курбусу менен Дайыр сүрөттү алуу үчүн үйүнө келгенде: "Келип үйдөн даам татпай чыкканыңды укса, Сакиш маган таарынат," – дейт. Бул саптар анын жогорку билимдүү, салты билген, меймандос сапаттарга ээ кыз экенин билдирет. Жыйынтыктап айтканда Сангүл жаңы доордун, билимдүү, даанакер, идеялдуу айымы катары бааланат десек болот.

Бул аңгемени жазуучу өз башынан өткөргөн окуялардын негизинде жазган деген ойдобуз. Жалгыз эле Сангүлдүн башынан өткөн апасына болгон сагынычын, апасыз өсөн кыздын азаптуу күндөрүн эмес ага тагдырлаш болгондордун да жашоосун чагылдырат. Окуялар трагедиялуу башталып, үмүтсүздүк, кайгы менен башталса да аягында окурманды шыктандырган, мотивация берген жагдайлар менен аяктайт.

Жазуучу бул аңгемесинде өз күчү менен кайраты менен бутка турган жаш күчтүү кыздын образын жаратат. Сезимтал, үмүтсүз кызга анын жалгыз эмес экендигин билдирген ашыгы да жашоого болгон үмүттөрүн күчтөнтүп, чыйралышына себеп болот.

7. Талаа менен сырдаш күндөр аттуу аңгемеде аял

Бул аңгемеде Үмүткан аттуу кыздын жаштыгындагы жана орто жаш курагындагы окуялар баяндалат. Үмүткан Акжолтой менен жаңы үй-бүлө курат. Мындан үч ай өтпөй согуш башталат, жолдошу согушка аттанат. Үмүткан жолдошу аманат кылып таштап кеткени үчүн, анан согуш учурундагы кыйынчылыктардын айынан жер айдоого тракторчулукту өз мойнуна алат, муну ийгиликтүү аткарат. Бир тараптан трокторчулук, бир жактан согуш жылдарындагы катаал турмуш, катуу топурактарды айдап жер кылып күнү-түнү тынбай эмгектениши анын күчтүү аял экенин көрсөтөт.

Аңгемеде Самтыр аттуу каарман Үмүткандын трокторчу болушуна кармашылык кылып аны сынга алат. Кийин болсо аны жакшы көрөөрүн айтып, ээн талаада аны кучактап, өпкөнгө аракет кылат. Үмүткан намысы үчүн күрөшүп аны трактор менен сүрүп баштаганда Самтыр коркуп качат. Согуш үчүн болгон күрөштөн тышкары окуялардан аялдын өз намысы үчүн да болгон күрөшү баяндалат.

Үмүткандын жолдошу согуштан аман-эсен кайтат. Жолдошуна тракторун берип, өзү саанчы болуп иштейт. Окуялардын аягында Үмүткан кылган кызматы, көрсөткөн мээнети үчүн өкмөт тарабынан сыйлыкка ээ болот. Бул аңгеме жалпысынан аял затынын күчтүүлүгү, кааласа тоону да томкоро турган күчү бар экенин көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда биз изилдөөгө алган аңгмелердеги аял темасын ар тараптуу берүү көлөмдүү боло тургандыктан агемелердеги эң урунттуу

учурларды гана иликтөөгө алдык. Бул багытта дагы тереэң маалымат алууну каалагандарга магистрдык ишибизди толугу менен көрүп чыгууну сунуштайбыз. Макалада аңгемелер тууралуу кыскача гана маалымат берилди.

Айтбаеванын аңгемелеринде темалар ар түрдүү экендигине күбө болдук. Алар: балдар дүйнөсү, согуш, табият, сүйүү, Совет идеологиясы, үй-бүлө, аялдар жана аялдар дүйнөсү.

Бул иликтөөбүздүн максаты чыгармаларынын негизинде жазуучуну дагы да жакындан таануу, чыгармачылыгы менен тереңден таанышуу жана анын аялдар дүйнөсүнө болгон көз карашын иликтөө болуп саналат. О.э. ал жашаган доордогу саясатта, социал жашоодо, экономикадагы аялдардын ордун, баасын, баалуулуктарын чыгармалары аркылуу билүү.

Жазуучунун жеке тагдыры анын чыгармаларынын жаралуусуна кайсы бир деңгээлде себеп болгонун көрдүк. Анын атасыз, энесиз чоңоюшу анын кийин жазган чыгармаларында из калтырды. Ушуга байланыштуу анын чыгармаларындагы каармандар: жолдошу каза болгон жесир аялдар, балдарын жалгыз бой өстүргөн аялдар, жетим өскөн жаш кыздар болуп эсептелет. Бирок ошого карабастан бул аялдар кыйынчылыкта сынбай, тоскоолдукка төшүн тосуп жашоо үчүн күрөшкөн каармандар. Жазуучу аялдардын ички дүйнөсүн, жашаган жашоосун бир нече барак аңгемеде эле так данаа көрсөтүп бере алган десек болот.

Анын чыгармаларындагы картаң аялдар эски доорду чагылдырса, орто жана жаш курактагы айымдар жаңы өнүгүп келе жаткан доорду сүрөттөйт. Эски менен жаңынын күрөшүн анын чыгармаларындагы аялдардын ролунан таасын көрүүгө болот. Жаңы доордун аялдары өз тагдырын өзү чечкен, каалаган кесибинин ээси боло алган, күчтүү, аракетчил айымдар. Айтбаеванын чыгармаларында энелер, балдарынын келечеги, алардын жакшылыгы үчүн оор турмушту аркалап, жоопкерчиликти мойнуна алып, жашоо үчүн күрөшкөн даанакер энелер.

Адабияттар

1. *Aktaş, Ş. (1991). Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. Ankara: Akçağ yayınları.*
2. *Çetişli, İ. (2009). Metin Tahlillerine Giriş 2. Ankara: Akçağ Yayınları.*
3. *Eagleton, T. (2014). Marksizm ve Edebiyat Eleştirisi. İstanbul: İletişim Yayınları.*
4. *Kaplan, M. (2005). Hikâye Tahlilleri. İstanbul: Dergâh yayınları.*
5. *Kudret, C. (1971). Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I. Ankara: Bilgi Yayınevi.*
6. *Moran, B. (2002). Edebiyat kuramları ve eleştiri. İstanbul: İletişim Yayınları.*
7. *Айтбаева, А. (1971). Атанын аманаты. Фрунзе: Мектеп басмасы.*
8. *Айтбаева, А. (1975). Эне Үмүтү. Фрунзе: Кыргызстан басмасы.*

Рецензент: доктор филол. наук, проф. Л.Үкүбаева

УДК:821.512.154
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.16

***Умарова Р.М.**, ф.и.к.,доц. м. а. БМУ*

МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ТАБИЯТ ТЕМАСЫНЫН ОРУН АЛЫШЫ

МЕСТО ТЕМЫ ПРИРОДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МОЛДОКЫЛЫЧА

PLACE OF NATURE IDEA IN WORKS BY MOLDOKYLYCH

***Аннотация:** Бул илимий макалада жазгыч акын Молдо Кылычтын табият темасында сүрөттөлгөн чыгармалары тууралуу сөз болот. Акындын “Жинди суу” аттуу чыгармасындагы суу темасынын кыргыздын башка акын-жазуучуларынан айырмаланган ой жүгүртүүлөрү, айрым бир окшош жактары, чыгарманын жазылыш себептери талдоого алынды. ”Чүй баяны”, ”Керме -Тоо” аттуу чыгармаларында өсүмдүктөр дүйнөсү менен канаттуулар дүйнөсүн бир нече түрлөрүнүн орун алышы, сыпатталышы иликтенген, акындын табиятка жакын болгондугу, жаратылышты сүйүүсү,алардын көп түрдүүлүгүн ачып бере алгандыгына баа берилген.*

Молдо Кылычтын географиялык жер-суу аталыштарын гана эмес, алардын жайгашуу ордун, чектерине чейин мыкты билгендиги көрсөтүлөт. Жандуулардан курт-кумурскадан баштап канаттуулардын өтө көп түрлөрүн, 105тен ашуун өсүмдүк менен дары чөптөрдүн, жер-жемиштин түрлөрүнүн аталыштары берилгендиги, алардын элес – образдарынын берлиштери талдоого алынды .

***Түйүндүү сөздөр:** тема, сүрөттөө, табият, элес, образ, ой жүгүртүү, география, чыгарма, акын.*

***Аннотация:** В этой статье будет идти речь об изображении природы в произведениях акына –письменника Молдо Кылыча. Размышления поэта, отличавшаяся от других поэтов–писателей, некоторые сходные моменты и причины написания водной темы в произведении поэта «Бешеная вода» были взяты на анализ. В произведениях «Повесть о Чу», «Керме Тоо» были разобраны несколько видов отражения и художественного описания растительного мира вместе с миром пернатых, была дана оценка близости поэта к природе, любовь его к ней, мастерство раскрытия разнообразия их.*

Показывается отличное знание Молдо Кылычем не только географических названий местностей и рек, но и место нахождения их вплоть до границ распространения. Были изучены и разобраны названия множества видов пернатых, начиная с насекомых, более 105 растений и лекарственных трав, овощей и фруктов и описание их внешних видов.

***Ключевые слова**: тема, описание, природа, представление, образ, мышление, география, произведение, поэт.*

***Summary:** This article will refer to representation of nature in works of the poet-writer MoldoKylych. Thinking of poet, differing from other poet-writers, some common moments and reasons of writing of water theme in the work of the poet “Furious water” were taken for analysis. There were considered some types of reflection and artistic description of the plant life together with the birds’ world in such works as “Chu Tale”, “Kerme Too”, there was esteemed closeness of the poet to the nature, love of nature, skills of its variety revelation.*

There was shown an excellent knowledge of not only geographic names of places and rivers by MoldoKylych but also their location up to the places of distribution limits. There were studied and analyzed names of many kinds of birds, insects, more than 105 plants and herbs, vegetables and fruits and description of their appearance.

***Keywords**: idea, description, representation, image, thinking, geography, work, poet.*

Молдо Кылычтын "Керме-Тоо", "Жинди суу" деген чыгармаларында "Чүй-баяны", "Зар заман" ж.б. чыгармаларындай саясий-социалдык маселелер курч камтылган эмес. Бул чыгармаларда кыргыз жеринин табиятын, жаратылыш байлыктарын алардын көп түрдүүлүгүн ырга салган.

Молдо Кылыч да ырчылар поэзиясынын башка өкүлдөрү сыяктуу суу темасына кайрылып чыгарма жазган. Токтогул, Барпы, Жеңижок, Калык сыяктуу улуу ырчылар суунун керемет күчүн, ыйыктыгын, касиетин, жандуу менен жансыздын тагдырын бирибирине айкалыштырып байланыштырган ары табышмактуу, ары татаал өзгөчөлүгүн поэзиянын тили менен чечмелөөгө аракеттенгендигин көрүүгө болот. Ал эми Молдо Кылычтын суу темасына кайрылышынын өзү анын кереметине суктангандыгынан жазылган эмес, Кочкордон жолоочулап келе жатып агып кете жаздаган учуру, суунун сүрдүү көрүнүшү, эч нерсеге ээ-жаа бербеген күркүрөгөнү күндүк жерге угулган таасири себеп болгондугун акын өзү айтып өтөт:

Жолоочулап Кочкордон,
Чубуруп келип Күңгөйдөн,
Агып кете жаздадым
Жинди суудан сермелеп.

Суунун күндүн ысык жай мезгилинде тоолордогу кар, мөңгүлөр эрип, жаан-чачындан улам суунун көлөмү көбөйөт, ошондо акын анын "ак-караны тергебей", кары-жашка карабай, адамда өчү бардай агызган күчүн, тилсиз жоо сыяктуу" адам өмүрүнө коркунучтуу жагын сүрөттөйт:

Чалмаланып, сурданып,
Ылайланган кирдүү суу,
Тоо жаңыртып таш агып,
Күлдүрөгөн сүрдүү суу,
Таштан-ташка соккулап,
Агызууда белгиси.
Алачыктай төөдөй таш,
Асты-үстү жандоосу (68-бет)

Чыгарманын аяккы сабында эле:

Кирбегенде жинди суу,
Ширин-шекер балдайсың.
Кирбегенде жопжоош,
Миниш берген малдайсың, - деп жазган.

Бул саптарда акындын элестүү салыштырууларынан, баяндоолорунан суунун пайда гана алып келген көрүнүшү окурмандын көз алдына элестейт. Молдо Кылыч суунун айлана-тегерегинде өскөн өсүмдүктөр дүйнөсүн, жан-жаныбарларынын көп түрдүүлүгүн, табияттын кооздугун ачып берүүгө да басым жасайт.

Молдо Кылычтын чыгармаларында табият темасы өзгөчө орунда тургандыгы белгилүү. Мындай чыгармаларга "Жинди суу", "Керме-Тоо", "Чүй баяны", "Канаттуу", "Бүркүттүн тою", "Буудайык" ж.б.чыгармалары кирет.

Сүрөттөлүшү жагынан "Чүй баянына" окшош жаралган чыгармасы "Керме-Тоо". Бул ырдын башталышында:

Кең Кочкордон аттанып,
Жолоочулап жүргөмүн.
Көрбөгөнүм көргөндө
Аң-таң болуп калгамын.
Уккан менен көргөнүм
Баян кылып жазамын.

деп жазат. Керме-Тоону Молдо Кылычтын түпкү аталары Темир Болот жердеген жер экендигин айтып келип, ал тоону жердин "сарасы" экендиги жөнүндө маалымдайт. Акындын бул саптарынан мындай укмуштуудай кооздуктарды көргөндө суктанбай, жазбай тура албаган, төкмөлүк жагы да бар, эстетикалык кабылдоолору күчтүү касиети дароо эле көзгө урунат. Булактардын туш-туштан шылдырап аккан агымынын ылдамдыгын сүрөттөөдө жана элесин чагылдырууда "туйлап аккан", "тунуктугу күмүштөй" деген сыяктуу орундуу,таамай сыпаттоолорду колдонот. Андан кийин тоонун бийиктигин, жан-жаныбар, канаттуулар, курт-кумурска мекендеген катарлашкан кырка тоолорду сүрөттөйт. Ошону менен тоонун жайгашуусун чектерин баяндап, анын туш тарабын жердеген кыргыздар, ойрот, нойгут, калмактар жердегендиги жөнүндө жазган. Жан жаныбарлардан: аркар, кулжа, бугу, эчки, теке, элик, кулан, жейрен, бөкөн, чөө, аюу, түлкү, кашкулак, мадыл, илбирс, бөрүлөр, суусар, сүлөөсүн, доңуз, жылан, бака, таш бака, курт-кумурскага чейин ырга салат.

Ал эми канаттуулардан болсо суу бүркүт, куу, ылаачын, ак шумкар, булбул, турумтай, чүйлү, кыргый, жагалмай, торгой, кекилик, чил, өрдөк, чүрөк бостек, күйкө, тынар, кулаалы, кажыр, таз кара, көк жору, каркыра, турна, тоодак, карчыга, сары барпы сыяктуу куштардын алгырлыгы, чоңдугу, үнүнүн күчтүүлүгү, канаттарынын талыбастыгын, мүнөзүнүн, өзгөчөлөнгөн касиеттерин кошо камтып сүрөттөйт.

Тоо токойдогу өсүмдүктөр дүйнөсүн, жер-жемиштерден бак-дарактардын жемишининин молдугун да баяндайт. Күнгө жалбырактары чагылышып ыргалып турган теректерден баштап таруу мисте, жаңгагы, карагай тал, балы, уу коргошун, мамыр, шыраалжынын, ак кодол, гүлдөрү жөнүндө сөз кылат. Жаныбарлардан аюу, каман, илбирс, айры куйрук, кара боор, чулдурук, карлыгач, чабалакей, үкү, бөдөнө, кара кур, улар, түлкү, ителги, марал, бугу, коен, кой, эчки, бука, кундуз, чабак жөнүндө баяндалат.

Ал эми кен байлыктардан: алмаз, темир, ташкөмүр, алтын, күмүш, асыл таш, коргошун, жез, мис, күкүрт, туз, коло ж.б.

Жер бетинин кооздугун, гүлдөрүнүн түркүн ажайып көрүнүшүн жандуу менен жансыз жаратылыштын айкалышкан жашоо образын жөнөкөй тил менен куюлуштура жеткиликтүү сыпаттай алган. Чыгарманы аяктап жатып "жазып өттүм далай сөз, жанга пайда бергендей" деп жугуму кымындай болсо да ыйманымды тилеймин" деп жазган. Жагып жаткан оту жок эле ысык суулардын агып жатканы айтылат.

Жалпылап айтканда, Керме-Тоонун табигат берген байлыгынын молдугун ачып берген. Окурманга жакшы, бейпил жашоодо жашаган кыргыз элинин турмушу көз алдына элестейт. Башка чыгармаларындагыдай жокчулук, кыргыз турмушундагы тарыхый өзгөрүүлөр, орустар жөнүндө маалыматтар жок .

Географиялык жер-суу аталыштарынан Кетмен-Төбө, Кең Талас, Чүй, Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Кочкор, Ысык-Көл, Суусамыр, Сары-Көл, Фергана, Үрүмчү, Сыр Дарыя, Иле, Чуу суулары жөнүндө баяндалат. Алардын географиялык жактан жайгашуусу, чектешкен жерлерин ачык, так сүрөттөйт.

Ар бир инсандын бул дүйнөдөгү байлыгы артында калар коргону, ыйманы жасалган иштери экендигин ишеним менен белгилейт. Киши кайтыш болгондон кийин чалдыбардай болгон коргон менен күмбөздүн кереги жок деп ачык айткан.

Молдо Кылычтын "Керме-Тоо" деген чыгармасына сүрөттөлүшү жагынан окшош жазылган чыгармаларынын бири - "Чүй баяны". Акын "Чүй баянын" башында эле Токмок калаасына орустардын көчүп келип, жерге ээлик кылып табиятын бүлдүрүп, карагайдарды каалганча араалап кесип, орустардын кыргыздарды малай кылгандыгы жөнүндө:

Ушул Токмок калааны
Келип капыр үй кылды.
Жылгын башы далааны,
Каршы-терши көп салды,
Карагайга арааны.
Ойду-тоону курутту,
Орус деген журт экен,
Кыйын экен жоругу
Малай кылды кыргызды,- деп баяндайт.

Орустардын болуш коюп, бий шайлап, күнөөкөрдү жазалагандыгы, жылкы салчу жерлерге эми калаа орногонун, базарына ар уруудан эл келип калктын саны көбөйгөнүн айткан. Базардагы соода-сатыкка коюлган тамак-аштан: манты, өрүк, мейиз, канттан: бозо, арагы, чайына чейин, кийим-кечек, бодо мал, жылкы, ат жабдыгы, курал жарактан: барденке, кылыч, мылтык, жер-жемиштерден жана азыктардан: картошка, шалгам, алча, алма, өрүк, шабдалы, жийде, тыт, алмурут, мисте, бадам, жаңгак, сабиз, пияз, түрп, күрүч, жүзүм, анар, карагат, бүлдүркөн, кожогат, чие ж.б. адам жанынан башкасы баары бар деп ырга салгандыгы көрүнүп турат. Өсүмдүк жана жер жемиштерден: зыгыр, күнжүт, конок, ашкабак, бадыраң, данкуурай, мандалак, ышкын, сарымсак, балжуурак, козу кулак, кымыздык, карагай, арча, табылгы, карандис, катыраң, долоно, кайың, четин, кара куурай, сүтүнөн, камыш, гүлкайыр, жекен, терек, байчечекей, уу коргошун, ак кодол, боз карагай, жылгын, алтыгана, итмурун, коентомук, көк жаңгак, кара шилби, чычырканак, сөгөт, ак чечекей, сагыз куурай, чекенде, ак куурай, кендир, камгак, топчу куурай, ак тикен, уйгак, ала бата, шыроолжын, кара бүргөн, төө куйрук, каакым, төө таман, улар бияз, жер чай (дары) тегерек баш, сары куурай, чачыраткы, ак куурай, адырашман, ыкшар, аткулак, чалкан, кызыл куурай, чогойно, коко тикен, чырмоок, аюу балтыркан, топчу баш, сары шилүүр, көк шилүүр, кызыл мыя, жалбыз, жылтыркан, шыбак, чий, беде, кара кыяк, чытыр, теңге чөп, улар от, сасык тана, согон, чекилдек, буурчак, кызгалдак, кемпир чач, меңдубана, жанызак, эрмен, карга тырмак, терсек, зире, маш, арпа, кызыл конок, тамеки, сулу, апийим, капуста.

Жандууларды курт-кумурскадан баштап канаттуулардын бир нече түрүнө чейин баяндайт. Сарыкотон, чымын, чиркей, бөгөн, бүргө, жөргөмүш, бака, ийнелик, көгөн, кундуз, кызыл карсак, түлкү, карышкыр, аюу, каман, илбирс, чөө, тай сүлөөсүн, суусар, ачкүсөн, бөкөн, кашкулак, мадыл, суур, элик, бугу, марал, кийик, эчки, теке, аркар, кулжа, коен, балык, сары жылан, кара курт, курт-кумурска, чаян, музоо баш, кескелдирик, чегиртке, кирпи, арс чычкан, коңуз, сөөлжан, сүлүк, ташбака, суу жыланга чейин атап келип

Кирпичечен өзү бар,
Шибегедей шиши бар.
Качырганда карасаң,
Иттикиндей тиши бар.
Чегирткеси сакадай
Көпөлөктүн чоңдугу
Көйнөгүнө салдырган
Кадимки ала жакадай, - деп баяндалат.

Чүй баянында куш канаттуулардан: каркыра, тоодак, турна, өрдөк, сонор, боз тек, каракунас, ак чардак, чулдук, көк кытан, улар, кекилик, айры куйрук, кулалы, каракур, чил, көгүчкөн, бөдөнө, безбелдек, кашкалдак, көк карга, күкүк, бабыргон, үкү, каа бүркүт, ала карга, кузгун, сагызган, тозкара, алагүү, сүт ак, тоодак, бактек, илбегин, тунжур, кумпай, күйкө, туйгун, тынар, турумтай, мыкыйы, ителги, ылаачын, жагалмайы, кыргыйы, чүймү, шумкар, кара көз, аңыр, кажыр, суу бүркүт, чакылдак, чымчык, кара боор, кыл куйрук, куркулдай, чабалекей, булбул, чакчыгай, торгой, жарганат, боз таркылдак, таранчы, жарканат, ала борбаш, көкшалкы, сарайгыр, сары барпы, кызыл куйрук, ала чыйырчык, көк жылкычы ж.б. айтып келип Чүйдүн кышкы климатын үч-төрт ай болгон кышын жана Чүйдүн талалары менен туташкан жер аталыштарын атоо менен чыгарманы аяктайт.

Демек, Молдо Кылыч "Чүй баяны" аттуу чыгармасында Чүйдүн кооз жаратылышына өсүмдүктөрүнө, жан-жаныбарларына , агып жаткан суусунан, жер астында катылып жаткан кен байлыктарына чейин маани берип, аларды ырга салган. Өсүмдүктөр дүйнөсүнөн 105 тен ашык өсүмдүктүн, гүлдүн, дары чөптүн, тамак-аш катары колдонулуучу жер жемиштин аталышы берилгендигин белгилөөгө болот.. Аларды акын жөн гана атап өтпөстөн, алардын өзгөчө касиети же белгилерин кошо камтууга аракеттенген. Ошол 105 өсүмдүктөрдүн отуздайы турмуш-тиричиликте азык-зат, дары чөп катары кеңири колдонулгандыгын айтууга болот. 70 тен ашык бизге кеңири маалым болбогон өсүмдүктөр жана дары чөптөр баяндалгандыгынын өзү эле акындын дүйнө таанымынын тереңдигин, алар жөнүндөгү маалыматынын молдугун айгинелейт. Бул жөнүндө Т.Саманчиндин мындай деп жазганы бар: "Чүй баянынан Молдо Кылыч турмушту жеткире билген кылдат акын экендиги көрүнөт. Мында нечен түрлүү өсүмдүктөрдүн, жер-жемиштердин, курт-кумурскалардын аты аталып, алардын ар биринин тиричилиги, адамга пайдалуу жактары да өтө кылдат көрсөтүлгөн. (Казалдар, 225-б.).

Ал эми канаттуулардын эле 80 ге жакын түрүнүн аты аталат. Т.Саманчин жазгандай, "Чүй баянында түрлүү өсүмдүктөр, же курт-кумурскалардын аттары уйкалышып гана саналып жүрүп отурбайт. Ар бир өсүмдүк же жаныбарлар акындык элес-образдар менен айтылып алардын адам үчүн пайдалуу жактары да көрсөтүлөт.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Башат. К-те: Казалдар. –Б., 1990.3-26 б.
2. Кыргыздар. /Түз. Жусупов К. 6-т.
3. Кыргыз адабиятынын антологиясы 3-т . /Түз. Мусаева В. -Б.,2012.-528 б.
4. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары .-Б., 2004.

Рецензент: к.ф.н., доц. Б.М. Акматов

УДК:372.881.111.1(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.6

Бошкоева Назгүл ст. преп.
БГУ им. Карасаева,
nboshkoeva@bsu.kg

EXERCISES FOR TEACHING SPEAKING

СҮЙЛӨӨГӨ ҮЙРӨТҮҮНҮН КӨНҮГҮҮЛӨРҮ

УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ГОВОРЕНИЮ

Annotation: *This article discusses the types of exercises for teaching speaking, preparatory and speech, and the close relationship between them, which manifests itself in the fact that the same material being worked out must pass both the training stage and the stage of its use in speech activity, approximate to the natural. Exercises should be feasible in volume, take into account the gradual increase in difficulties and appeal to different types of memory, perception and thinking.*

Key words: *exercise, perception, speech, monological, content, training, imitation, skills, memory, dialogic.*

Аннотация*: Төмөндөгү макалада студенттердин күнүмдүк тиричилигинде колдонууга жакындаштырылган көнүгүүлөрдүн түрлөрү каралып, сүйлөөгө үйрөтүүгө, сүйлөөгө даярдоого жана сүйлөөгө жетишүүгө багытталган бир эле материалдын машыгуу баскычын жана ошондой эле сүйлөө кебинде колдонуу баскычын басып өткөндүгүн байкоого болот. Көнүгүүлөр көлөмү анча чоң эмес болуп аз-аздан татаалдаштырылып, эс тутумдун түрлөрүнө, кабыл алууга жана ойлонууга ылайыкташтырылышы керек.*

Түйүндүү сөздөр: *көнүгүү, сезүү, сүйлөө, монолог, мазмун, үйрөтүү, тууроо, жөндөмдүүлүк, эс тутум, диалог.*

Аннотация*: В данной статье рассматриваются виды упражнений для обучения говорению: подготовительные и речевые, и тесная связь между ними, которая проявляется в том, что один и тот же отрабатываемый материал должен проходить как стадию тренировки, так и стадию использования его в речевой деятельности, приближенной к естественной. Упражнения должны быть посильными по объему, учитывать постепенное нарастание трудностей и апеллировать к разным видам памяти, восприятия и мышления.*

Ключевые слова*: упражнение, восприятие, речевой, монологическая, содержание, тренировка, имитация, умения, память, диалогическая.*

The formation of speech skills occurs through a sequential transition from simple small-sized linguistic units (word, phrase, sentence) to complex and large pains (semantic piece, text) and from elementary operations (for example, imitations) to more complex ones, although there is not always a direct correlation between the size of educational units and operations with them. It is possible, for example, to carry out the above-mentioned simulation exercise in a dialogue and write a text clarifying the use of a word or colloquial formula in the corresponding situation.

The sequence in constructing the system of exercises for teaching speaking is manifested in the fact that, when performing various operations, one must take into account the degree of participation of thinking and the factor of a gradual transition from the initial zero transformation of information to partial and complete and, finally, to the generation of a new statement with another plan of expression and content.

In preparatory language exercises, various types are distinguished that are associated either with overcoming purely formal difficulties, or with formal and semantic (for txample: “explain the difference in synonyms in a sentence”, change the part of the sentence with equivalent words in terms of content ”, etc.)

Speech exercises are divided into prepared and b) unprepared speech. The other side of the phasing is a close connection between preparatory and speech exercises, which is manifested in the fact that the same practiced material must pass both the stage of training and the stage of its use in speech activity, close to natural.

No less important is the question of the balance of language and speech exercises. The prevailing wound believed that training exercises should prevailed. give, since they contribute to the development of the speech mechanisms on which speech is based, is subjected to fair criticism in the methodological literature. The practice of teaching foreign languages and experimental data convincingly indicate that the proportion of preparatory exercises (especially of a formal nature) can be significantly reduced. (Lapidus B.A., Razdina T.I. On the issue of an exercise system for activating linguistic material. – Foreign language at school,1971, issue 6, p. 71.)

Taking into account the peculiarities of speaking as a type of speech activity, it can be stated that an unprepared pre-logical and monological utterance is formed in the following sequence. formative film and theme. B. nom tongue on x noy or etc.). The controls are at once. wives for In case of severity which are on the back and against the fire, a well-developed avg situation From BE ra. pe

The preparatory exercises

1. Imitation a) without transforming the material (with the focus of attention or without fixing attention to the linguistic form); b) with a partial transformation of structures (mechanical substitutions).

2. Modification of structures on the basis of logical operations (distribution, transformation, substitution, synonymous or ANTONYMIC replacement, etc.).

3. Designing structures a) according to the sample, b) without sample.

4. Combining and grouping structures. To relate to a relationship, it is fundamentally necessary to satisfy the “externally one after the land” condition Consaul, structural location, ho For types of up Answer

Speech exercises

Development of trained speech

Modification and addition of a statement a) relying on formal signs (with key words,plan,headlines etc.); b) relying on sources of information (picture, film and filmstrip, text, etc.); c) based on the studied theme.

B. The development of untrained speech

a) based on the source of information (short story, a drawing, an unremarked film, etc.); b) based on the students’ life experience (once read or seen, on one’s own judgment, on imagination, etc.).

Exercises in imitation are intended to be the main thing for independent work with a tape recorder. They are the beginning of material fixing and therefore must occupy a rather modest place.

When performing preparatory exercises, the center of difficulty should be transferred, therefore, to operations that help: a) to determine the desired by various signs; b) to choose the right solution from the two opposed; c) to synthesize, based on linguistic experience and all kinds of associations; d) consistently to develop thoughts; e) to express the same thought by different means; f) to transfer the solution found to new situations.

Of the distinguished preparatory exercises intended for the development of speech skills, exercises in transformation and construction obviously need explanation. The main difficulty in performing exercises in transformation is to understand the relationship between the nuclear and derivative models, which is the basis of their mutual transformations. This operation requires a lot of mental activity, because, as S. D. Rubinstein rightly remarks, the fact that “externally acts as a transfer of provisions, principles from one task to another, is, in fact, the identification of socially significant in the course of analysis, analysis is an internal condition of transfer.(Process of Thinking and the Pattern of Analysis and Synthesis of Compensation / Ed. S.D. Rubinshtein. M., 1959, p. 25.)

Designing as one of the operations aimed at mastering the mechanism of distribution and construction of structures by analogy should also occupy a definite place in the system of language (preparatory) exercises, although not very large. To illustrate the above, some types of exercises are given below: Answer the questions of the announcer using the appropriate synonym; answer the question using the taken structure; answer the question by solving a simple logical problem; give a detailed answer to the question of the creator; make suggestions for the sample (on the instructions of the teacher or announcer, check yourself using the graphic for the sound key); to make sentences with indicative synonyms (homonyms, polysemous, coincidence); to make a simple situation for the given s to transform the interrogative phrase into a narrative (or vice versa); B expand (or reduce) the sentence; describe an object (or phenomenon) in two or three francs to explain a new word in a foreign language; fill in the missing words, guided by the heading letters (check yourself by graphic translation from a foreign language into your native language, automatically selected words or syntagmas; fix ah to the magician (or memorize by heart); compose a series of colored phrase modes (with given modal words sawn5 of them), etc.

Description of speech exercises is expediently the analysis of definitions, “prepared” and non-matching speech ”, which are contrasted for a whole series of shrieking. For prepared speech, reliance on n and on various associations, on theoretical. This is a kind of speech that is less creative because it is mostly associated not only with the back of the linguistic material, but also with the given content.

The main parameters of unprepared speech are: linguistic correctness of the sentence; a given material and a given one containing the expression of one’s own thoughts, situational contexts, speech patterns, ability to determine logical cohesion; the presence of a high level of development of speech of mechanisms; speech creativity; natural tempo.

Most of the distinguished features are controversial, if we try to compare the tax with monologue speech, on the one hand, and unprepared.

It is known that unprepared speech is formed by the influence of internal and external stimuli. In dialogic speech, stimuli provoke a reaction of the listener (expression of his agreement or disagreement, refutation or addition, perplexity, etc.)

Dialogic speech is characterized by interactions of the processes of understanding and utterance, the specificity of the situation, the possibility of its rapid change, the need to switch from one thought process to another, Reactive and initiative speech are intertwined.

In monologue speech, external and internal stimuli evoke a coherent statement that requires complete consideration of relations with a partner or audience, narrative style, etc. Given material depends on the stage of training, complexity and volume of information. In the educational process, such a situation rarely arises in which the speaker does not use com-

pletely new material that was not in his speech experience. The memory, mainly long-term, reproduces learned words, patterns, combinations, stamps and whole phrases. Depending on the situation of communication, the set of ready-made operational units in memory and the knowledge of the rules, the speaker forms new characters by analogy with past experience. At any level of expression (word, syntagma, phrase), this process is creative, but in unprepared speech creativity is more fully expressed.

Thus, unprepared speech is in constant development and improvement, and it is hardly possible to describe it with the help of constant signs. In secondary school students, it can generally be characterized by insufficient content, lack of consistency and evidence in judgments, stylistic neutrality, and insignificant generalization.

Constant classes in language contribute, as is known, to the restructuring of memory, which acquires an indirect logical character; teach analytical thinking. Adult students, as shown by the observation of psychologists and practical teachers, tend to reconstruct the speech message based on in-depth analysis and internal logic, with meaningful meaning and a certain grouping.

Evaluation of listening (or reading) is more complete generalization, and relatively easy orientation in the context of different impersonality and freedom in operating- and material make unprepared statements of highly successful high school students a qualitatively new Level of speech activity.

Therefore, parameters, like the natural pace, linguistic correctness, the ability to determine the logical pattern of expression and the high degree of development of speech skills are equally characteristic of both polished and unprepared speech, therefore, it is necessary to distinguish between constant and variable signs of these two types of speech.

Permanent features include independence and creativity, the lack of preliminary training and the required material.

Variable signs include the lack of content; emotionality and imagery; civicism and spontaneity.(If the initiative is known as a desire to speak, spontaneity is the formation of speech in an unexpected situation and with the influence of unexpected stimuls, then the terms unprepared, spontaneous (or unprepared, initiative) speech means not synonyms, but a higher level of utterance.

There is a list of exercises for learning to prepared and unprepared speech.

Exercises for teaching trained dialogic speech.

Answers to questions (short, complete and detailed): statement of situational and key question; dialogization of the listened monologic-read text; compilation of a (new or read) dialogue on a given topic; dramatization of a monologue text; addition or alteration of dialogue, conducted not directed (or independent) dialogue on the content of the story (educational film, filmstrip, etc.).

Exercises for the teaching of trained monologic speech.

Reproducing coherent statements with a modification (changing the end or beginning, introduced some new actor, changing the composition of the presentation, etc.);

situation or story (according to your key words, according to the plan; on a given topic, outlined in their native language, etc.) Relatives by INITIateness to express gelatin will express themselves, r2 the formation of speech in an unexpected situation by the fusion of unexpected stimuli, then the terms "overpacked (or unprepared, innpi) Atnanak) Oneet's spontaneity is understandable, and a higher level of expression.

the description of a picture or a series of pictures (caricatures, a silent film or filmstrip, etc.);

reproduction of situations in which the mentioned words, cliches and turns are used;

explanation of the heading (realities) in a foreign language;

definition and brief justification of the topic of the heard story (radio broadcast, report, speech);

emphasis in the message of the semantic parts, entitled them;

retelling (close to the text, retelling-summary, retelling-abstract);

abbreviation of a listened message or a read story; information transfer by several phrases;

drawing up a plan for a listened story;

presentation of dialogues in monological form, etc.

Exercises for teaching untrained dialogic speech

Compilation of reasoned answers to questions; conducting combined dialogues (with remarks and comments of other students): building a guided dialogue without preliminary preparation (with supports and without supports); conducting question-answer games or quizzes; holding a discussion or debate.

Exercises for teaching untrained monologic speech.

Inventing a title and its justification;

a description of the picture or caricatures not related to the topic studied; compilation of a similar situation with reliance on previously heard or read; substantiation of one's own judgment or attitude to facts; definition and justification of the quintessence of uplift;

characterization of actors (scene, epoch, etc.)

rating of listened to or read;

compilation of short announcements and texts of postcards.

Exercises for teaching unprepared speech are thus distinguished by: a) the novelty of the information needed to model the need for speech decency; b) more diverse forms of flow (transmission and request for information, own judgment, assessment, commenting, etc.).

All of the above exercises must meet the following requirements: to be feasible in volume, to take into account the gradual increase in difficulty in terms of material, performance conditions and the nature of speech activity), to appeal to different types of memory, perception and thinking, to be focused and motivated (which implies the existence of a wording of the final or intermediate goals of the exercises), to intensify the activities of students, to contain lifelong and typical examples and situations.

References:

1, Methods of teaching foreign language.K.V. Fokina, L.N. Ternova N.V. Kostycheva, -M., 2008

2, Methods of teaching foreign languages in high school. N. I. Gez, M. V Lyakhovitsky, A. A. Mirolyubov, S. K. Folomkina, S. F. Shatilov, -M. , 1982

3, Methods of teaching foreign languages: A basic course of lectures: a manual for students of pedagogical institutes and teachers, E.N. Solovova - M. - Enlightenment, 2003

4, Theory of teaching foreign languages: linguodidactics and teaching methods. N.D. Galsk ° ro, N. I. Gez - M.: Academy, 2005

5. Technology of interactive learning. S. S. Kashlev Minsk: Belarusian Verasen, 2005

6. Technique as a science: study, manual. Ed. EAT. Passov, E. S. Kuznetsova. _ Voronezh: Interlingua, 2002 B.

Рецензент: к.ф.н., доц, Н.Жаркынбаева

УДК:37.091.3:821.512.154
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.17

Умарова Рахилла.,
ф.и.к.,доц.м.а.БМУ
***Курманбекова Э.** К.Карасаев атындагы БМУ*

А.ТОКОМБАЕВДИН "КАНДУУ ЖЫЛДАР "РОМАНЫН ОРТО МЕКТЕПТЕ ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРЫ

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РОМАНА «КРОВАВЫЕ ГОДЫ» А.ТОКОМБАЕВА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

INTERACTIVE APPROACHES OF TEACHING OF THE NOVEL "BLOODY YEARS" BY A.TOKOMBAEV IN THE SECONDARY SCHOOL

Аннотация: *Бул илимий макала орто мектептерде тарыхий чыгармаларды окутуунун жаңыча усулдарына арналган. А.Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романынын негизинде 10-класстар үчүн күндөлүк сабактын планы түзүлүп, кыргыз тарыхына байланыштуу тарихий чыгарманы окутууда эске алынуучу негизги жагдайлар көрсөтүлгөн. Анткени чыгарма көлөмдүү жана ыр түрүндө болгондуктан анын сюжетин өздөштүрүү жана ага байланышкан окуяларды эстеп калуу окуучулар үчүн татаалдыкты пайда кылат. Мындай маселелерди болтурбоо үчүн мугалимдин чеберчилиги, темага кызыктыра алуусу талап кылынат. Ошондуктан айрыкча жаш мугалимдерге романга киришүү сабагына билгичтик менен киришүү, проблемалуу кырдаалдарды туура түзүүдө, тарыхий чыгарманы окутууда жаңы теманы түшүндүрүүнүн этаптуу, ирети менен уюштуруу жолдору көрсөтүлгөн.*

Түйүндүү сөздөр: *Роман, усул, тарыхий чыгарма, жанр, речь, проза, метод, проблема, көркөм, эпизод, трагедия, сүрөткер, укук, жоопкерчилик, көтөрүлүш, тарбия, сюжет.*

Аннотация: *Данная статья посвящена новой методике обучения исторических произведений в средних школах. Был составлен ежедневный план урока для 10 классов на основе романа А.Токомбаева «Кровавые годы» и показаны основные обстоятельства, которые необходимо учесть в изучении исторического произведения, связанного с кыргызской историей. Потому что произведение является объемным и изложено стихами, что создает определенные сложности в освоении его сюжета и запоминания связанных с ним событий. Для предотвращения таких явлений, требуется мастерство учителя , умение заинтересовать темой. Поэтому указаны пути умелого введения в роман, правильного создания проблемных обстоятельств на уроке, этапность, последовательная организация преподнесения новой темы в обучении исторического произведения особенно для молодых учителей.*

***Ключевые слова**: Роман, метод, историческое произведение, жанр, речь, проза, метод, проблема, художественный эпизод, трагедия, художник, право, ответственность, восстание, воспитание, сюжет и т.д.*

Summary: *This article is devoted to a new method of education of a historic piece of work in secondary schools. There was compiled a daily lesson plan for 10th grades on the basis of the novel "Bloody years" by A. Tokombaev and there were shown the main circumstances which should be taken into account in the process of study of a historic piece of work connected to Kyrgyz history. Because the art work is extensive and written in*

form of poem, this causes definite complications in learning of its plot and remembering of events connected with it. It is required teacher's skills and ability to attract interest to the main idea in order to prevent such events. That is why there were specified ways of skillful introduction to the novel, correct creation of problematic circumstances at the lesson, stages, consequent arrangement of presentation of a new theme in the process of learning of a historic piece of art especially for young teachers.

***Keywords**: Novel, method, historic piece of work, genre, speech, prose, method, problem, artistic episode, tragedy, artist, right, responsibility, rebellion, education, plot etc.*

«Кандуу жылдар» романы А.Токомбаевдин белгилүү жана анын чыгармачылыгына ийгиликтер менен кошо көп түйшүктөрдү жаратып, көп изденүүнү талап кылган чыгармаларынын бири. Анткени чыгармада кыргыз элинин 1916-жылдын падышалык Россиянын жана жергиликтүү бийлөөчү таптын эзүүсүнө каршы чыккан улуттук-боштондук көтөрүлүшүн так, таамай өтө элестүү чагылдырылган. Башкача айтканда, роман жанрдык жактан тарыхый чыгарма. Чыгармада көтөрүлүштүн жүрүшүн, чыгуу себептерин, элдин оор социалдык абалын, андан негизги кыймылдаткыч күчтөрдү көрсөткөн, ыр менен жазылган кыргыз жазма адабиятындагы алгачкы роман. Ошондуктан орто мектептерде өзгөчө тарыхый чыгармаларды окутууда мугалимден да көп изденүүнү, чыгармачылыкты талап кылат. «Кандуу жылдар» романына орто мектептерде чыгармага киришүүдө окуучунун көңүлүн ага кандайча буруу керек. Эмнеден баштоо керек?- деген маселе турат. Бул учурда романдын жазылган учуру, ошол мезгилдеги кыргыз жазма адабиятынын өнүгүү абалы, А.Токомбаевдин чыгармачылык изденүүлөрү, романды жазууга көркөм таланттын отуз жылдай убактысын арнагандыгы тууралуу маалымат берилет. Анын биринчи бөлүгү 1935-жылы, андан кийин 1940-жылы, экинчи бөлүгү 1947-жылы басылып чыккан. Романды түрдүү себептерден улам кайрадан иликтөө, толуктоо, тактоо менен кайрадан жазылып 1962-жылы жаңы вариантын бастырып чыгарып, 1967-жылы А.Токомбаев Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болгон. Эң негизгиси 1935-жылы жарыкка чыкканда элдин сүйүктүү чыгармасына айланып, А.Токомбаевдин даңкын көтөрүп, «Кыргыз элинин акыны» деген наам алып кубанычы койнуна батпай, эмгегинин үзүрүн көрүп баштаган учурда, ушул романы үчүн камалып, «улутчул» деп айыпталат. Мугалим бул тууралуу өтө маселеге басым коюу менен, келгиле балдар, буга эмне себеп болду экен. Акынга атак менен кошо оор кайгынын катар келишинин себеби эмнеде? Чындык кайсы тарапта болду экен? Анын чыгармасында тарыхый чындык кандай жазылган эле, - деген суроо коюу керек. Эмне үчүн роман төрт жолу басылып, төрт жолу сатыктан алынган. Бул кимдин кемчилиги? Анда биз бүгүн окуп жаткандыгыбыздын мааниси эмнеде? Мунусуна караганда чындык менен акыйкаттык А.Токомбаев тарапта болуп жүрбөсүн деген олуттуу суроо коюп, окуучулардын сезимин дүрт этип тутандырган, бирде таңдандырган суроолорду кыска жана так коюу менен чыгармага киришүүгө болот. Эгер мугалим адаттындай эле романдын жазылышы, ийгиликтери, тоскоолдуктары тууралуу бир четинен айтып түшүндүрүп олтурса, анда сабак тажатма мүнөзгө ээ болот. Ошон үчүн жогорудагыдай олуттуу аянычтуу учурлар байланышкан конкреттүү суроолор менен баштаган. Мугалим чыгармага ушундай жол менен жетелеп, киргендиги абзел. Ошону менен биргеликте интерактивдүү окутуу методун пайдалануу аркылуу жаштарды, жаш муундарды жарандык жоопкерчиликке жана сабырдуулукка тарбиялоо, өткөнкү тарых менен азыркы учурдун проблемаларын туура аңдап түшүнүүгө үйрөтүү болуп саналат. Төмөндө чыгарманы окутууга арналган күндөлүк сабактын планын сунуштайбыз.

X класста А.Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романына киришүү сабагы

Сабактын билим берүүчүлүк максаты:Тарыхий чыгарманын жанрдык табияты,алардын кыргыз тарыхынын орчундуу учурлары менен элдин жашоо-турмушун чагылдыруудагы ордун ачып берет,

-көтөрүлүштүн чыгуу себеби жана анын башталышын акындын сүрөттөө чеберчилиги тууралуу окуучулар маалымат алат, окуучулар романда козголгон проблемаларды чечмелешет, талдап түшүнүшөт.

Тарбия берүүчүлүк максаты: Ата Мекенди, эл жерди, тынчтыкты сүйүүгө чакырат. Башка улуттар менен өз ара ынтымакта жашоону үйрөтөт. Көз карандысыз жашоонун, адам эркиндигигинин, тең укуктуулгунун артыкчылыктарын жүрөк сезими менен терең аңдап түшүнүшөт.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: Сүйлөө речи, сөз байлыгы артат. Турмуштук көз карашы калыптанат. Ой жүгүртүүсү өнүгөт.

Сабактар аралык байланыш: Тарых, укук, кыргыз тили, сүрөт сабактары менен байланышат.

Колдонулган ыкма: «акыл чабуулу», изилдөөчүлүк, өз көз карашын жаратуу, тыным менен көркөм окуу, топ менен иштөө.

Каражаттары: түстүүфилипчаттар, маркерлер, А-4 форматындагы барактар, окуу китеби, CD диск, проектор, компьютер.

Иштин кадамдары:

Үй тапшырмасын суроо

1.А.Токомбаевдин кыргыз адабиятындагы орду кандай?

2.Кайсы темадагы прозаларды жазган?

3.Философиялык жана сүйүү маанисиндеги ырларынан айтып көркөм айтып, маанисин чечмелеп бергиле?

4. Токомбаевдин жекече тагдыры жана анын таалдыктары тууралуу кандай маалыматтарды билесиңер?

Жаңы теманы түшүндүрүү

1-кадам. Окуучулардын көнүлүн сабакка топтоо учун кызыктуу суроолорду берип, проблемалык кырдаал түзүү зарыл .

А.Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романы 1916-жылдагы улуттук–боштондук кыймылына арналган. Ушул көтөрүлүшкө байланыштуу кыргыз тарыхы тууралуу маалымат же кандайдыр бир чыгармаларды билесиңерби?

Роман 1935-жылы жазылып, сүрөткерге атак да алып келип, "улутчул" катары айыпталып, 4 жолу басылып, 4 жолу сатыктан алынган. А.Токомбаевге ушул романынын зор кубаныч атак-даңк менен оор кайгынын катар алып келишинин себеби эмнеде болду экен? - деген карама-каршылыктуу сезимди пайда кылган проблемалуу суроолор окуучуларга мугалим тарабынан берилет.

2.кадам - А.Токомбаев да көтөрүлүштө үй-бүлөсү менен Кытайга качып барып беш бир тууганынан ажыраган. Үркүндүн, жокчулуктун, ачкачылыктын, бөлөк жердеги мусапырчылыктын азабын тарткан. Жакындарын жоготуп алардын сөөгүн бөтөн жерде калтырып келишти. Көпчүлүк болуп кеткен бир туугандары кайтпай калды. Айтууга оңой , жүрөк менен терең ойлонуп элестетүүнүн өзү кандай кыйын.

3-кадам. Силер турмушта адам эмес жандуунун канаттуу же кумурсканын уясы бузулганда, алардын кандай гана шаштысы, тынчы кетип, жан далбастаганын, канаттуунун балапанын суук көздөрдөн сактайм деп коркуп, эки жагынан аңдып келе жаткан душмандарынан корголоп чый-пыйы кеткен учурун көрүп эле жүрөсүңөр. Ал эми адамдарчы... Аттиңай... Муну биз 1916-жылдагы үркүн окуясы аркылуу көрө алабыз. Адам адамга кол салганда, алардан жырткыч, коркунучтуу нерсе жоктой сезилет эмеспи.

Бул учурда берилген суроого окуучулардын билген маалыматын бир эки сүйлөм менен болсо да айткан жоопторун угабыз. Окуучулар тарыхий чыгармалар аркылуу аркылуу болсо да, уккан-билгендерин айтып беришет. Бул учурда окуучу жаңылып калам деп эч убакта чочулабашы керек. Эркин сүйлөп, эркин өз оюн айтууга көнүктүрүү - мугалимдин милдети. Мугалим бул учурда окуучунун оюн берилүү менен угуп туурасын кубаттап, жаңылган жерин сылыктык менен тууралап турушу талап кылынат.

4-кадам Романдын өтө таасирдүү элестүү саптарынан эпизоддорунан көркөм окуп берип, бул учурга байланышкан тасмалардан үзүндү көрсөтүлөт:

Романдагы трагедиялуу окуя –1916-жылдагы кыргыз элинин боштондук үчүн күрөшү эле. Бул күрөштө кыргыз элинин орус- казак жазалоочуларынан кыргын табышы, күч-кубаттан ажыраган кары-картаңдар, оорулуу адамдар үчүн өтө кыйын абал түзүлгөндүгү айтпаса деле маалым эмеспи. Ак-караны тааный элек жаш балдар үчүн да түшүнүксүз абал жаралып , бир жагынан аларды коркунуч менен ачкачылыктан азабы курчап, суукта үшүп, музда тоңуп канча кыргыз баласы кор болгон. Сүрөткер чыгармада жакынына гана эмес, өз баласына жардамын бере албай зарлаган энелердин көз жашына күбө болгон. Акын да беш бир тууганынан ажыраган. Кытайга качып баратып коркунучтуу тайгак ашууда жаш балдардын кээ бириси мөңгүнүн жаракасына кулап кетип жан беришсе, кээ бир жаш наристелер энесинин эмчегин тиштеген бойдон көз жумгандыгы тарыхий чыгармаларда да аянычтуу баяндалат . Өлгөндөрдүн сөөгүн көмүүгө дарманы жетпей армандуу көз жаш менен жолго таштап кетүүгө, качууга мажбур болгон көрүнүштөр көркөм талантка катуу таасир эткен. Жазбай коюууга тынчтык бербеген мындай сезимдер А.Токомбаевдин жан дүйнөсүндө бала кезинен бери жашап тарыхий чыгарма катары ушинтип жарык көргөн. Орустун карателдик отряды кыргыздарды кырган учуру мындай баяндалат:

Бир кезде жаркылдаган кылыч жайнап,
Көп элди кырып кирди малдай айдап,
Куралсыз көч үстүндө толгон карып
Канткенде чын ажалга кылсын кайрат,
Кылычтар эсеби жок канга батты
Дарбыздай эчен баштар кулап жатты
Чыңырып тигил жакка качкан менен
Кандардан майда-майда булак акты...деп

көркөм окуу мугалим менен чыгарманын көркөм дүйнөсүнө окуучуну жетелеп алып кирет

5-кадам .Көтөрүлүштүн чыгуу себептери. Жергиликтүү байлардын жана падышачылыктын кысымы, элдин жакырданышы, жер–жерлерде элдик толкундоолорго даярдыктын жүрүшү тарыхий булактардан алынган маалыматтар менен бекемделет. "Тартыш" деген бөлүмдө элдин эки анжы ойдо калышы, кай бириси Төлөк бийдын айтканына алданып, кээ бириси Алымкулду тегеректеп баштары маң болгон элдин дароо эле акыйкат ким тарапта экенин аңдоо кыйынга тургандыгы кеңири баяндалат.

Андан соң көтөрүлүштүн башында болгон Алымкул, Жунуш, Антон, Мурат, кары сыяктуу алдыңкы адамдарды эл ээрчий койбогондугу айтылат. Тагыраак айтканда, "Тартыш", "Айкаш алдында", "Беттешүү", "Ырайымсыз кармаш" деген бөлүмдөрү тууралуу маалымат берилет

Алымкулдун эл арасынан чыккан кедей жигит экендиги, Алымкулдун Жамал аттуу кызды сүйүп калашы, Төлөк бий тууганчылыгына салып, аны бир байга сатышы, Жамалды барган жеринен Алымкул Абыл менен ала качышы, бийлердин приставдын өкүмү менен Абыл экөөнү алты жылга Сибирге айдатышы, ал жактан 3 жылдан кийин досторунун жардамы менен көз карашы курчуп, турмуштук түшүнүгү тереңдеп даярдык менен келиши, анын көтөрүлүштү уюштуруудагы аракети, Алымкулдун мүнөзүндөгү жалтанбастык, эл үчүн чындык алдында жан аябай күрөшкө үндөгөн патриотизми окутуучу тарабынан баяндалат.

6-кадам. Классты төрт топко бөлүп, окуучуларга чыгармачыл тапшырма бериле. Ватманга долбоорду жазышат. Тапшырманы аткарууга 6 мүнөт убакыт берилет. Убакыт бүткөндөн кийин мугалим тарабынан бүттү деген белги берилет. Пикиринерди аргументтер менен далилдегиле деп алдын ала эскертилет.

- 1-топко: автор чыгарманын алгачкы бөлүмдөрүндө эмнени
- айткысы келген жана силерге кандай таасир кылды?
- 2-топко чыгармадагы элдин тагдыры Кытайга баргандан соң жашоосу кандай болот деп ойлойсунар жана эмне үчүн?
- 3-топко: Падышанын желдеттеринин ырайымсыздыгын сүрөт менен чагылдырып чечмелеп бергиле?
- 4-топко Көтөрүлүшкө катышкан каармандар жана алардын жеңилип калышынын себебин айтып бергиле?

Ар бир топтун лидерлери чыгып сүйлөгөндөн кийин, кимде өзгөчө пикир жаралды деп сурайбыз. Ар бир топтун жообуна карата ким кандай толуктоо-кошумчаларды айтат? Окуучуларга оюн топтоп айтууга эркиндик беребиз.

Дискуссиянын суроолору

Чыгарманын тартуулаган сабагы кайсы?

1.1916-жылдагы трагедия болбогондо жашообузда кандай өзгөчөлүк болмок?

2.А.Токомбаевдин чыгармасындагы өткөнкү тарыхыбыз, өксүктүү жашоо тагдырлар бизди эмнеге милдеттендирет?

Потенциалы: Чыгармада сүрөттөлгөн окуяларды, тарыхий чындыкты талдоо менен бирге окуучулардын эркин сүйлөө көндүмүн жаратууга, чечендик жана сынчыл көз караашты түптөөгө багыт берилет. Окуучуларды каармандардын кулк–мүнөзүнө баа берүүдө чыгармага жана тарыхка байланыштуу далилдер менен сүрөттөөгө үйрөтүү.

Үй тапшырмасы: дептериңерге "Тарых чындыгы жана бүгүнкү милдетибиз" деген темада

Окуучулардын билимин баалоо

Адабияттар

1.Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы . -Б., 2004.

2.Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу // Эркин-Тоо,2004. 27 б.

3.Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялыкжанапрактикалыкмаселелери. – Б.: Педагогика, 2003.-130 б.

4. Ленин Б.А. Методика преподавания литературы.- М.: ЭКСМО, 2007- 51 с.

Рецензент: д.п.н. Б.М. Акматов

УДК: 316.
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.4

Mehmet SARGUT ve Fatima SARGUT
Kırgızistan-Türkiye MANAS Üniversitesi

İŞ TATMİNİ İLE YAŞAM TATMİNİ ARASINDAKİ İLİŞKİ VE UYGULAMA

ИШИНЕ КАНААТТАНУУ МЕНЕН ТУРМУШКА КАНААТТАНУУСУНУН ОРТОСУНДАГЫ МАМИЛЕСИ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

RELATIONSHIP BETWEEN BUSINESS SATISFACTION AND LIFE SATISFACTION AND APPLICATION

ÖZET

İş tatmini kavramı, ilk kez 1920'lerde ortaya atılmıştır. İş tatmini konusunun önemli olmasının nedenlerinden bir tanesi, yaşam tatmini ile yakından ilişkili olmasıdır. İş ve yaşam tatmini ilişkisi Rus yazar Maksim Gorki tarafından yüzyılın başında yaşam ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi fark ederek bu ilişkiyi "iş mutluluk verici olduğunda yaşam eğlencelidir, iş bir görev olduğunda, yaşam esarettir" sözleriyle açıklamıştır. Bir araştırma yapıldı. Araştırma da toplam 99 anket yapılmıştır. Analizler sonucunda belirlenen örneklem kitlesi için is tatmini ve yasam tatmini arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu sonucuna varılmıştır.

***Anahtar Kelimeler**: Yaşam, İş, Refah, Esaret, Değişken, Mutluluk, İlişki, Görev, Analiz, Farklılık*

АННОТАЦИЯ:

Ишке канаттануунун түшүнүгү алгачкы жолу 1920-жылы киргизилген.Ишке канаттануунун бирден-бир себеби жашоого канаттануу менен тыгыз байланышта болуусу. Иш жана жашоонун бири бирине болгон тыгыз байланышын орус жазуучусу Максим Горкийдин айтуусу боюнча «иштөө бактылуулук берсе жашоо ошончолук кызыктуу, иштөөгө милдеттүү болсон жашоого кулсун» -деп, айткан. Бир изилдөө жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында бардыгы 99 анкета жасалган. Бул анализдөөлөрдүн жыйынтыгында берилген мисалдар боюнча иш жана жашоого канаттануунун арасындагы мааниси жана позитивдүү мамилеси бар экендиги жыйынтыкталды.

***Түйүндүү сөздөр:** Жашоо, жумуш, сак-саламат, туткунга, өзгөрүлүү, бактылуулук, мамиле, тапшырма, анализ, өзгөчөлүк.*

ABSTRACT

The concept of job satisfaction was first introduced in the 1920s. One of the reasons why job satisfaction is important is that it is closely related to life satisfaction. The relationship between work and life satisfaction Russian writer Maksim Gorki recognized the relationship between life and job satisfaction at the beginning of the century and described it as "life is fun when work is happy, life is captivity when work is a task". A research was done. A total of 99 questionnaires were conducted. As a result of the analyzes, it was concluded that there is a significant and positive relationship between job satisfaction and life satisfaction for the sample population determined.

***Keywords:** Life, Work, Welfare, Bondage, Variable, Happiness, Relationship, Task, Analysis, Diversity*

1. İŞ TATMİNİ KAVRAMI

Genel olarak iş görenlerin işlerine ilişkin duygularının bir tepkisi olarak tanımlanan iş tatmini kavramı, ilk kez 1920'lerde ortaya atılmış olup, önemi 1930'lu yıllarda anlaşılmıştır. İş tatmini konusunun önemli olmasının nedenlerinden bir tanesi, yaşam tatmini ile ilişkili olmasıdır ki, bu durum bireyin fizik ve ruh sağlığının doğrudan etkilemektedir. İş tatmini konusunun önemli olmasının diğer bir nedeni ise üretkenlikle ilgilidir. İş tatmini ile üretkenlik arasında doğrudan bir ilişki olmakla birlikte tatminsizliğin yarattığı dolaylı etkiler (stres, grup uyumu gibi) konuyu önemli kılmaktadır (Gedik, 2009:5).

İş tatmini Luthans (1992:114) tarafından; "bir iş görenin işinden, memnun olup olmadığı ile ilgili durumu" şeklinde tanımlanmaktadır. İş tatmini işin kapsamı ve iş ortamına karsı bireyin olumlu tutumlarının tümüdür. İs görenlerin işlerinden duydukları hoşnutluk ya da hoşnutsuzluktur.

İş tatmininin oluşmasında çok önemli bir etkiye sahip olan kişisel faktörlerden bazıları şunlardır; cinsiyet, kişilik, yaş, medeni durum, eğitim durumu ve kıdem. Bu çalışmaya konu teşkil eden kişilik faktörüne baktığımızda, çalışanların kişilik yapılanın farklı olması, bu kişilerin farklı beklentiler içerisinde olmalarına ve örgüt içerisinde gelişen olaylar farklı şekilde algılamalarına neden olmaktadır (Özgen, 2005:353). Kişilik ve iş tatmini ilişkisi ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda kişiliğin çalışanların işteki performanslarının etkilememesine rağmen iş tatminlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

2. YAŞAM TATMİNİ KAVRAMI

Yaşam tatmini kişinin kendi hayatının hoşlandığı ya da hoşlanmadığı yönlerinin özet bir değerlendirmesidir. Literatürde, bireyin yaşam tatminini etkileyen başlıca dört faktörden söz edilmektedir (Diener, 1984; Farrell & Rusbult, 1981). Bu dört faktör causal (nedensel) model olarak aşağıda ifade edilmektedir. Bunlar:

2.1. Kişisel değişkenler: Bu değişken grubundan bireylerin olaylara veya durumlara pozitif veya negatif yaklaşım özelliklerini, iş değerlerini ve iş beklentilerini kapsamaktadır. Bireylerin kişilik özellikleri bireylerin yaşam tatmini algılarını etkileyecektir.

2.2. İşle ilgili değişkenler: Bu değişken grubunda otonomi, çalışma ortamının kişi üzerindeki desteği, yüklenilen iş, işin rutinleşme derecesi, ücret, rol belirsizliği, iş güvenliği ve ödüllendirme imkanları bulunmaktadır (Iverson, 1996). Bazı bireyler iş arkadaşlarını veya yöneticilerini aile bireylerinden daha sık ve uzun süre görmektedir.

2.3.Çevresel değişkenler: Bu grupta birey çalıştığı işletme dışında başka işletmelerde iş bulabilme imkanı ile çevresel faktörlere bakmıştır. (Dastmalchian ve diğerleri, 1991). Bireyin yaptığı iş dışındaki çevresini algılaması da yaşam tatminini etkileyen bir konudur.

2.4.Toplumsal değişkenler: Bu değişken grubunda, toplumsal olaylara katılım, ailenin yaşam tarzı ve aileden uzak kalma iş dışı sorumluluklar, akrabalık ilişkileri ve bireyin toplumsal sorumlulukları yer almaktadır (Erwin & Iverson, 1994; Iverson, 1992; Martin, 1979).

3. İŞ VE YAŞAM TATMİNİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

İş ve yaşam tatmini ilişkisi Rus yazar Maksim Gorki yüzyılın başında yaşam ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi vurgulamak için "iş mutluluk verici olduğunda yaşam eğlencelidir, iş bir görev olduğunda, yaşam esarettir" sözleriyle açıklamıştır (Garretto, 2000:10).

İş ve yaşam tatmini arasındaki ilişki ilk kez Braysfield, Wells ve Strate tarafından araştırılmıştır. İş ve yaşam arasındaki ilişki büyük dikkat çekmiş ve son yıllarda iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişki çok sayıda deneysel araştırmanın ve niteliksel gözden geçirmenin konusu olmuştur.

İş ve yaşam tatminini konu alan çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların bir kısmının iş ve yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi incelediği, bir kısmının bu ilişkinin yönü ve şekline odaklandığı, diğer bazı çalışmaların ise iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi kişisel faktörlere dayandırarak açıklamaya çalıştığı görülmektedir (Uyguç, 1998:197).

4. ARASTIRMA MODELİ VE DEGİSKENLER

Literatür taraması sonucunda is tatmini ve yasam tatmini ile ilgili olarak aşağıdaki araştırma modeli geliştirilmiştir.

Değişkenler iş tatmini ve yaşam tatmini. Görüldüğü üzere araştırma modeli bireysel faktörlerin is tatmini ve yasam tatmini üzerindeki etkilerinden oluşmaktadır.

4.1. Araştırmanın Değişkeni

Araştırmada yer alan bağımsız değişken aşağıda belirtilmiştir:

- Yaş

Bağımlı değişkenler: İs tatmini ve Yasam tatmini değişkeni olarak tanımlanmıştır. İs tatmini değişkeni, yasam tatmini değişkeni karsısında bağımsız özelliğe sahip olmaktadır.

4.2. Araştırma Hipotezleri

Araştırmada is tatmini ile yasam tatmini arasında bir ilişkinin olduğu ve bu tür tatminlerin Demografik değişken özelliklerden etkilendiği düşünülmektedir. Bununla ilgili olarak aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H01: Çalışanların is tatmini ile yasam tatmini arasında bir ilişki vardır.

H02: Çalışanların is tatmini ve yasam tatmini demografik değişken (yaş) açısından bir farklılık göstermemektedir.

5. METODOLOJİ

5.1. Araştırmanın Amacı ve Türü

Araştırmanın amacı, MANAS Üniversitesi çalışanlarının ve öğrencilerin is tatmini ve yasam tatmini arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırma ile ulaşılmak istenen bir başka amaç da çalışanların ve öğrencilerin is tatmini ve yasam tatmini bazı demografik değişken olan 'yaş' açısından farklılık gösterip göstermediğini araştırmaktır. Araştırmanın temel varsayımı: 'is tatmini ile yasam tatmini arasında pozitif bir ilişki vardır' ifadesidir. Belirtilen amaçlara ulaşmak için anket uygulanarak araştırma gerçekleştirilmiştir.

5.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Kırgızistan-Türkiye MANAS Üniversitesi'nde çalışan ve öğrencilerden oluşmuştur. 99 kişi uygulamaya katılmış anketleri doldurmayı kabul etmiştir.

5.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın veri toplama aracı olarak kullanılan anket formu literatür taraması sonucunda belirlenmiştir. Toplamda 99 anket doldurulmuştur.. Hatalı ve eksik doldurulan 13 anket çıkartıldıktan sonra 86 anket analize alınmıştır. Demografik değişkenleri ilişkilendirmek için de tek yönlü ANOVA analizi uygulanmıştır.

6. BULGULAR

Çalışmada veriler analize alınmadan önce güvenilir olup olmadığını belirlemek için güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizde İs tatmini Ölçeğinin güvenilirliği 0,71 ve Yasam tatmini Ölçeğinin güvenilirliği 0,73 çıkmıştır. Bu değerler de verilerin yeterince güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.

6.1. Genel Bulgular

Demografik bulgular elde edildikten sonra hipotezler test edilmeye çalışılmıştır. İs tatmini genel ortalaması 3,7377, yasam tatmini genel ortalaması ise 3,1704 olarak bulunmuştur.

Yapılan ANOVA testi sonucunda is tatmini ile yas değişkeni arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur.

7. SONUÇ

Yapılan analizler sonucunda belirlenen örneklem kitlesi için is tatmini ve yasam tatmini arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum is tatmini ile yasam tatmini arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu ve literatürle aynı bulgulara vardığını gösterir.

Genel olarak bakıldığında is tatmini ile yasam tatmini arasında belirgin bir fark görülmemektedir. Çalışmamızın sonucunda is tatmininin yasam tatminine göre biraz daha yüksek çıkması çalışanların gerçek görüşlerini tamamen yansıtmamış görüşüne varabiliriz. Yasam tatmininde ise daha gerçek düşüncelerini yansıtmış olabilir yorumuna yer verebiliriz. Bu konuda akademisyenlerimizin yoğunlaşarak farklı çalışmalar yapması literatür açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Dastmalchian, A., Blyton, P. & Adamson, R. 1991, The Climate of Workplace Relations, London: Routledge

2. Ernest Mc Cormick & Ilgen D., 1987, Industrial Psygology, NJ:Prentice Hall, s.309

3. Erwin, P.J. & İverson, R.D. 1994, Strategies in Absence Management, Asia Pacific Journal of Human Resources, 32(3)

4. Farrel. D. & Rusbult, C.E. 1981. Exchange Variables as Predictors of job Satisfaction, Job Commitment and Turnover: The Impact of Rewards, Costs, Alternatives and Investments, Organizational Behavior And Human Performance

5. Garretto, Francie, 2000, Life Satisfaction Homeostasis and The Role of Personality, s. 10

6. Gedik, Tarık, Akyüz, C. & C. Batu, 2009, Orman Endüstri İşletmelerinde Yönetici İş Tatmin Düzeyinin Belirlenmesi- Düzce İli Örneği, Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Cilt:9, Sayı:1, s.1-11

7. Luthans, F., 1992, Organizational Behavior, New York:Mc Graw –Hill Press, s.114

8. Özer M., Karabulut Özsoy Ö., 2003, Yaşlılarda Yaşam Doyumu, Turkish Journal of Geriatrics, Cilt 6, Sayı 2, , ss. 72-74.

9. Schmerhorn, J., James Hunt & Richard Osborn, 1994, Managing Organizational Behaviour, New York: Wiley, ,s.144

10. Uyguç, Nermin, Yasemin, Arbak, Ethem Duygulu, Nurcan H. Çıraklar, 1998, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 13, No: 11, s.193-204

Рецензент: доктор соц. наук К.Исаев

УДК 327.7
DOI:10.35254/bhu.2020.51.2

Ertuğrul Gazi AKSOY,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

TEMEL İNSAN HAKLARI BELGELERININ TARIHÇESI

HISTORY OF BASIC HUMAN RIGHTS DOCUMENTS

АДАМ УКУКТАРЫ БОЮНЧА НЕГИЗГИ ДОКУМЕНТТЕРДИН ТАРЫХЫ

Özet: *İnsan hakları, her bireyin doğuştan sahip olduğu ve devletlerin öngördüğü kanunlara aykırı olmadığı müddetçe kimsenin mahrum bırakılamayacağı olanakları ifade etmektedir. Bu haklar, sahip olduğu değerleri, ırkı, düşüncesi, coğrafyası, dili, dini, cinsiyeti ve rengi bakımından ayrım gösterilmeksizin tüm insanlar için geçerlidir. İnsan hakları, bireyin doğumundan itibaren var olması nedeniyle insanlık tarihi kadar geniş bir geçmişe haizdir. İlkçağlardan modern devlete kadar geçen süreç içerisinde insan hakları için birçok mücadele verilmiştir. İnsanın haklarının var olduğunu sadece bireylerin veya devletlerin girişmiş olduğu eylemler de göremeyiz. Buna bağlı olarak dinlerinde insanın hakları yönünde savları var olmuştur. Buradan hareketle bu çalışma içerisinde, ilk çağlardan günümüze kadar ilan edilmiş temel insan hakları belgelerinin kısa tarihçesi ele alınacak ve bu belgelerin insan hakları bağlamındaki katkılarına değinilecektir. Kuran-ı Kerimdeki ayetler incelenecek ve insan hakları belgelerine nazaran daha köklü bir geçmişe ve muhtevaya sahip olduğu ifade edilecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Temel İnsan Hakları Belgeleri, İnsan Hakları, Kur'an'da İnsan Hakları, Eşitlik, Özgürlük.*

Abstract: *Human rights represent the possibilities that each individual has by birth and that no one can be deprived unless it is contrary to the laws prescribed by the states. These rights apply to all people without discrimination in respect of their values, race, thought, geography, language, religion, gender and color. Human rights have a history as wide as human history because of their existence since the birth of the individual. Many struggles for Human Rights have been given during the period from the early ages to the modern state. We cannot see the existence of human rights only by actions taken by individuals or states. There have been arguments about human rights in the religions. In this study, the brief history of the basic human rights documents that have been published from the early ages to the present day will be discussed and the contributions of these documents in the context of human rights will be addressed. The verses in the Qur'an will be examined and it will be stated that they have a more established background and more content than human rights documents.*

Keywords: *Basic Human Rights Documents, Human Rights, Human Rights in the Qur'an, Equality, Freedom.*

Аннотация: *Адам укуктары эгерде бул мамлекеттер тарабынан каралган мыйзамдарга карама-каршы келбесе, ар бир адам төрөлгөндө ээ болгон жана эч ким ажырата албаган мүмкүнчүлүктөрдү билдирет. Бул укуктар, алардын баалуулуктар, раса, ой жүгүртүү, аймактын, тил, дин, жарым жана түстүү айырмачылыкты жок, бардык адамдарга карата колдонулат. Адам укуктары, адам төрөлгөндөн бери бар, анткени адамзаттын тарыхы сыяктуу эле көп тарыхка ээ. Биринчи учурдан тартып азыркы мамлекеттерге чейин болуп өткөн процессте адам укугу үчүн күрөш көп болду. Биз жеке адамдардын же мамлекеттин алдында жасаган иш-аракеттерде гана адам укуктары бар экенин көрө албайбыз. Ушуга байланыштуу, адам укуктары боюнча алардын дининде макулдашуулар бар болчу. Ошондуктан, бул изилдөөнүн алкагында алгачкы күндөрдөн тартып, биздин күн-*

гө чейин жарыяланган адам укуктары боюнча негизги документтердин кыскача тарыхы каралат жана адам укуктары контекстке бул документтердин салымы каралат. Курандагы ырлар изилдөө жана адам укуктары боюнча документтерге караганда туңгуюкка өткөн жана мазмуну менен чагылдырылат.

Түйүндүү сөздөр: *адам укуктары боюнча негизги документтер, адам укуктары, курандагы адам укуктары, теңдик, эркиндик.*

Giriş

Tarihi çok eskilere dayanan insan hakları, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın mağlubu olan Alman savaş suçlularını yargılamak amaçlı kurulan Nürnberg mahkemeleri ile önemli bir dönem noktası yakalamıştır. Bu mahkeme insanlığa karşı işlenen suçların cezalandırılması niyetiyle insan haklarının gelişimi noktasında önemli bir yer teşkil etmiştir (Uzun, 2003: 27-29; Gül, 2018). Bu girişimle birlikte İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Birleşmiş Milletler (BM), insan haklarının korunması ve gelişmesinde önemli bir örgüt olmuştur. 1948 yılında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (İHEB) yayımlanmasıyla insan hakları ikili ve çok taraflı anlaşmalarda yer edinmeye başlamıştır (Kırdar, 1998). Günümüzde modern insan hakları şeklinde adlandırılan gereklilik, 15. ve 16. yüzyıla kadar dayandırılmakla birlikte Hollandalı bilim adamı Desiderius Erasmus'un, Rönesans akımıyla birlikte ortaya çıkmış Hümanizm öğretisinden ileri gelmektedir (Alatlı, 2016: 443-445). Yine aynı dönemde yaşamış olan İspanyol Papaz Bartolome dé Las Casas'da, insanın akli bir varlık olduğuna ve bu bağlamda birtakım hakları elinde bulundurduğuna dikkat çekmiştir. 18. yüzyılda yaşamış ve liberalizmin en önemli temsilcilerinden biri olan John Locke ise insanların akılla donatılmış özgür ve eşit bireyler olduklarına vurgu yapmaktadır (Arslan, 2013: 194; Akıllıoğlu, 2015: 166-167).

İnsan hakları olgusu Antik Yunan medeniyetinde önemli bir yer tutmaktadır. Aristo, demokratik katılım, eşitlik ve mülkiyet hakkı üzerine yaptığı vurguyla ön plana çıkmaktadır (Mulgan, 1990: 195). Platon ve Sokrates'te bu dönemde insan haklarına katkı yapmış isimlerdir. Platon, yurttaşlık kavramını ortaya atmış ve dönem içerisinde yurttaşların haklarını konu alan birtakım söylemleri gündeme getirmiştir (Yıldızdöken, 2015: 60). Sokrates ise, kişinin önce kendini bilmesi ve kendinin farkında olmasının gerekliliğini vurgulayarak bu şekilde diğer insanlarında haklarına saygılı olunabileceğini ortaya koymuştur (Boeri ve Brasi, 2017).

Helenistik döneme denk gelen Stoacılık felsefesi de köleliğin insanlık onuru açısından negatif bir gerçeklik olduğunu ve insanların bağımsız birer varlık olması gerektiğini savunan bir düşünce akımı olagelmiştir. Bu anlamda Stoisizm, insan hakları tarihinin en eski felsefi kaynaklarından biri olarak kabul görmüştür. Bunun yanı sıra Antik Yunan düşünürlerinden olan Sofistler de insan haklarına atfettikleri önemle öne çıkmışlardır. Gezgin öğretmenler şeklinde adlandırılan Sofistler insanlığın daha iyi nasıl yaşayabileceğine dair araştırmalar yapmışlar, özgürlük ve eşitlik adına söylemlerde bulunmuşlardır. Sofistlerin insanın özgür bir varlık olduğuna ve geliştirdiği yetenekleriyle daha iyi bir yaşam koşulunu elde edebileceğine dair çıkarmış olduğu yasalar da bulunmaktadır (Gemalmaz, 1986: 1-5).

Ortaçağ döneminde düşünceler genellikle tanrı eksenli olmuştur. Yöneticiler ise, yönetebilme güçlerini dönem içerisinde yine tanrıdan almıştır. Bu döneme gelene dek tam anlamıyla insan haklarından söz etmek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni insana atfedilen değerin Tanrıya veya Tanrısal değerlere atfedilmiş olmasıdır. 14. ve 17. yüzyıllar arası Avrupa'da Rönesans akımıyla birlikte ortaya çıkan değerler, insani değerlerinde beraberinde gelişmesinde büyük etken olmuştur. Bu dönemde keşfedilen pusula ile birlikte insanlar denizaşırı seferler düzenleyerek yeni coğrafyalar keşfetmiş ve bir arada yaşama bilincinin daha da farkına varmışlardır. Bunun sonucunda iletişim gelişmiş ve temel insancılık anlayışı olan Hümanizm'de ilk olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Ortaçağ'ın katı din anlayışının yerini insana atfedilen değerler almıştır. Reformlarla birlikte yumuşatılan katı din öğretileri özellikle Martin Luther'in öncülüğünde gerçekleştirilmiştir (Akbaş, 2017).

18. yüzyıl insan aklının temel alındığı bir dönemdir. Bu dönemde insanlar edindikleri bilginin doğruluğunu açıklayabilir düzeye erişmiş olmakla birlikte bunu deney ve gözlem yoluyla somutlaştırabilmişlerdir. Sanayi devriminin de gerçekleşmesiyle, insanlık daha rahat yaşam koşullarına erişmiş ve hak arayışları başlamıştır. İnsanlar artık derebeylerin koymuş olduğu yasalar yerine hukuk yasaların önemini kavramaya başlamışlardır. Aydınlanma Dönemi'nde insan haklarıyla ilgili en önemli çıktıları insanlığa sunan düşünür Jean Jacques Rousseau olmuştur. Rousseau, doğal durum tezinde insanlığın özgür ve eşit olduğunu savunmakla birlikte toplumsal hayatın varlığıyla ortadan kalktığını öne sürmektedir. İnsanlar bu durum karşısında devlet kurumunu oluşturmuş, haklarını ve özgürlüklerini devlet aracılığıyla teminat altına almayı öngörmüşlerdir. Rousseau, insanlığın devletle arasında yapmış olduğu anlaşmaya Toplum Sözleşmesi (İçtimai Mukavele) adını vermiştir. Bu fikir demokrasiyi savunmakla birlikte insan haklarının Avrupa ve Amerika'da gelişmesinin önünü açan, oldukça önemli bir gelişme olmuştur (Kuhn, 2006; Bayar, 2019).

Kurucusu Lao-Çe (MÖ. 604) olan Taocu yaklaşım, insanların doğuştan iyi ve eşit olduklarını öne sürmektedir. İnsan haklarının da önemle üzerinde durduğu adalet noktasında Lao-Çe, şayet bir toplumda adaletin varlığı tartışılır hale gelmişse o toplumda adaletin var olmadığına işaret etmiştir. Taocu yaklaşım devletin bireye açık müdahalesine karşı çıkmakta ve bu müdahalenin en aza indirgenmesi için açık yasaların çıkarılması gerektiğinin inancındadır. Ayrıca devletin gereğinden fazla vergi almaktan kaçınması gerektiğini öne süren yaklaşım şayet tersi olursa bu durumun toplum içerisinde eşitsizliğe yol açabileceğini vurgulamaktadır (Şenel, 1995: 106-107). Konfüçyüsçülük ise Lao-Çe'nin tezinin tam tersi bir şekilde bireyin özgürlük alanının genişletilmesini değil siyasi iktidarın güçlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Güç, 2001: 43-65). Bu düşünce insan haklarının ancak güçsüz bir iktidarla adaletsiz bir hale geleceğini öngörmektedir. Ayrıca kurucusu M-Ti olan Mo-Ti öğretisi de toplum içerisinde hoşgörü ve sevginin temel olması gerektiğini savunmakta ve ancak bu şekilde yönetim ve toplumda kargaşa ortamının son bulacağını ifade etmektedir (Eberhard, 1969: 58).

1. İnsan, Hak ve İnsan Hakları

İnsan haklarının kavramsal çerçevesini çizebilmek için *insan* ve *hak* kavramlarının tanımlanması gerekmektedir. Buradan hareketle insan, diğer canlılarda da olduğu üzere yaşamını idare ettiren organizmalardan oluştuğu için biyolojik bir yönü bulunmakla birlikte toplum içerisinde sahip olduğu konum nedeniyle de toplumsal bir varlıktır. İnsan, dünya üzerindeki her canlı gibi doğar, büyür, yaşamını idame ettirebilmek adına eylemlerde bulunur ve ölür. Sahip olduğu aklı ve düşünme kabiliyeti nedeniyle diğer canlılardan üstün olan insan kendini yönetebilir, eğitebilir ve mevcut koşulları kendine uygun hale getirebilir. İnsan haklarının süjesi olan insanın sahip olduğu hak, bireye hukuki düzen tarafından tanınan ve korunan menfaatler olarak tanımlanmaktadır (Sencer, 1992: 3; Gözler, 2011: 486).

İnsan hakları, insanın insan olması hasebiyle doğuştan sahip olduğu hakları belirtmektedir. İnsan hakları, temelinde devlete karşı korunmayı ve insanın kendini geliştirmesi açısından elzem koşulları temin etmesi olarak tanımlanabilir. İnsan hakları bir insanın haysiyetle insanca muamele görmeyi hak ettiği ahlaki ve rasyonel bir varlık olmasıyla bağlantılıdır. Uluslar veya uzmanlaşmış gruplar sadece kendilerine özgü belirli haklara sahipken, insan hakları; yaşadıkları mekândan bağımsız olarak yalnızca yaşadıkları için herkesin sahip olduğu haklardır. İnsan hakları, ırk, cinsiyet, uyrukluk, etnisite, dil, din veya başka herhangi bir statüde olursa olsun tüm insanlara özgü haklardır. İnsan hakları, doğumdan ölüme kadar her şahsa ait temel hak ve özgürlüklerdir. Nereden geldiğinize, ne düşündüğünüze veya hayatınızı nasıl seçtiğinize bakılmaksızın sahip olunan haklardır.

2. İnsan Hakları Belgelerinin Tarihçesi

2.1. Hammurabi Kanunları

Hammurabi Kanunları, M.Ö. 18'inci yüzyılda dönemin Babil Kralı Hammurabi'nin söylemleriyle oluşan yazıtlardır (Vincent, 1904). Bu kanunlar "Kodeks Hammurabi" olarak adlandırılmakta bilinmektedir. Hammurabi'nin bir zamanlar Babil'i yönetmiş olan Lipit Ischtar isimli Kralın yazmış olduğu yazıtlardan (MÖ 1920) etkilendiği Hammurabi Kanunları incelendiğinde Lipit Ischtar isminin çıkmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak her ne kadar Hammurabi, Kral Lipit Ischtar'ın kanunlarından etkilense de farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Çünkü Hammurabi Kanunları'nda rastlanan kanun koyucu metinlere Lipit Ischtar ve benzeri yazıtlarda rastlanılmadığı ifade edilmiştir. Bu da Hammurabi Kanunları'nı hukuksal metinlere kaynaklık etme bakımından bir kaç adım öteye taşımaktadır (Weidner, 1951: 379-381).

Hammurabi Kanunları, M.Ö. 1750-1700 yıllarında ele alınmış olup siyah diorit stel üzerine işlenmiştir (Koçak, 2014: 170-177). Özellikle ticaret, tarım, evlilik, hırsızlık gibi birçok konu üzerine kanunlar ortaya koyan Hammurabi, günümüz modern hukuk sisteminin de oluşmasına katkıda bulunmuştur (Canpolat, 2015: 2). Hukuki anlamda daha çok kısas sistemi çerçevesinde ele alınan Hammurabi Kanunları, Akad dilinde yazılmış olup içerisinde oldukça katı hükümler barındırmakta ve cezalandırmalar oldukça ağır bir biçimde gerçekleşmekteydi. Örneğin, ailesinin düzenini tam anlamıyla sağlayamamış bir kadının nehre atılması veya eşine karşı zinada bulunan bir kadının suçu kesin olmasa dahi kendini bir şekilde kanıtlama zorunluluğu gibi hükümler söz konusu olmaktaydı. Aksi takdirde kadın suçundan dolayı yine nehre atılmakla cezalandırılmaktaydı (Florioti ve Demirci, 2013: 30-32). Hammurabi kendinden önce yazılmış olan metinleri de derlemiş ve kendi koyduğu kanunlar ile birleştirip reforme etmiştir. Ayrıca bu kanunlar daha çok Hükümdar Hammurabi ile veziri arasında geçen mektuplaşmalardan alıntılanmış ve söz konusu yazıtlar bu şekilde ortaya çıkarılmıştır (Tosun, 1963: 128).

Hammurabi Kanunları; Giriş, Kanunlar ve Sonuç olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Hammurabi, dönemin yeni tanrısı Marduk'a atıfta bulunarak hükümdarlığa Marduk tarafından getirildiğini ve getirilme sebebinin ülkede adaletin sağlanması olduğunu vurgulamaktadır. Sonuç bölümünde ise kendinden övgüyle bahseden Hammurabi, ülke içerisinde doğruluğun yükselmesi, haksızlığın ise en aza indirgenmesi adına söylemlerde bulunmuş olup haksızlığa uğrayan kimselerin bu kanunlardan faydalanarak aydınlanabileceğini ileri sürmüştür (Tosun, 1963: 129-130). Hammurabi Kanunları 282 maddeden oluşmaktadır. Kanunlar daha çok Tanrının hükümdara verdiği buyruklar ekseninde gelişme göstermiş olup kanunların dayandığı dini temellerin meşruluk kazanmadan direkt olarak uyulması yönünde ibareler yer almaktadır. Günümüzde yasal olarak nitelendirilen bu kanunlar, modern hukuk sisteminde kişi ve medeni hukuka atıf yapmasıyla oldukça değerlidirler. Medeni kanuna ithafen tek eşlilik esasının temelleri de yine Hammurabi Kanunları'na dayandırılmaktadır. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda rasyonel birey modeline de değinen Hammurabi, toplumsal ilişkileri oldukça medeni bir çerçevede ele almıştır. Ayrıca insan hakları ekseninde ele alınan kadın ve çocuk haklarına da değinmiş olup bu noktada kadınlara kendi medeni haklarını savunabilecekleri bir alan oluşturmuştur. Kadının kocasından kalan mirasta hak sahibi olması ve bu mirası istediği şekilde yönetebilmesi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir (Ateş ve Ünal, 2004: 27-28).

2.2. Kiros Silindiri

MÖ 550 yılında Büyük Pers Krallığı'nı kuran İkinci Kiros, çok uzun yıllar ayakta tutmayı başardığı bu krallıkta farklı toplumları oldukça başarılı bir şekilde bir araya getirmiş ve kolektiflik bilincinin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Nagy, 2015). Kiros farklı kültürlere ve dinlere göstermiş olduğu ayrıcalık ve hoşgörüyle oldukça ön planda olmuştur. Farklı halklardan oluşan topluluklara göstermiş olduğu hoşgörü ve inisiyatif ile insan haklarının savunucu olarak tarihe geçen İkinci Kiros, MÖ 539'da Kiros Silindiri'ni ve bu tarihten itibaren kendisinin dünyanın gerçek efendisi olduğunu tüm halka duyurmuştur (Bülbül, 2014: 223-224). İkinci Kiros tarafından Babil'de yazdırılan Kiros Silindiri, tarihte bilinen ilk insan hakları bildirgesi niteliğinde olup halklar arasında baş gösteren din, dil ve ırk ayrımcılığına son verilmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır.

Kiros Silindiri dönemin sık kullanılan dili Akadca ile kaleme alınmış ve kilden yapılmış silindir bir levha üzerine işlenmiştir. Kitabede kişi ayrımcılığının yasaklanmasının yanı sıra kazanılan zaferler ve Büyük Kiros'a ait önemli bilgiler de yer almaktadır. Büyük Kiros yayınlamış olduğu bildiride demokrasiye vurgu yaparak kişilerin kendilerini yönetenleri seçme haklarının bulunduğunu öne sürmüş, devletlerarası uyuşmazlıklara değinmiş ve bu uyuşmazlıkların diplomasi yoluyla çözüme kavuşturulması gerek-

tiğinin önemle üzerinde durmuştur. Yine kişilerin can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması gerekliliğini vurgulamıştır (Erdoğan, 2016: 11).

2.3. Asoka Fermanlar

Asoka fermanlarının esas çıkış noktası "tolerans" kavramı olarak tasvir edilmektedir. Arapça kökenli ortaya çıkmış olan bu kavram günümüzde hoşgörü ve müsamaha anlamlarında kullanılmaktadır (Price, 2016: 47). Batı da ise "tolerans" şeklinde hayat bulan bu kavram özellikle Hristiyan toplumlarında diğer dinlere ve mezheplere karşı tanınan ayrıcalık olarak öne çıkmıştır. Bu ayrıcalık ilk olarak Antik Yunan ve Roma Medeniyetlerinde kendini göstermiş olup özgür düşünce ortamının ortaya çıkmasında katkısı oldukça büyük olmuştur. Asoka Fermanları'da özgür ve hoşgörüye dayanan bu düşünce ortamında MÖ. 272-231 yılları arasında Antik Hindistan'da Maurya Hanedanlığının hükümdarı olan İmparator Büyük Asoka tarafından oluşturulmuştur (Karaoğlu, 2015: 12).

Büyük Asoka, Budizm öğretisinin kapsamını oldukça genişleten bir kişilik olarak tarihe geçmiş ve Budizm'in hoşgörüye dayanan değerlerini tüm insanlığa yayma idealini taşımaktaydı. İmparator Büyük Asoka, halkın her türlü ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra hiçbir canlının canına zarar verilmemesi ve idam cezasının kaldırılması gibi girişimlerde bulunmuştur. Kral Asoka'nın bu denli insan haklarına önem vermiş olmasının arkasında yatan en büyük neden Budizm inancını benimsemiş olmasıdır. Bu inanç doğrultusunda "Ahimsa kuralı" olarak adlandırılan öğretiyi benimseyen Asoka, öğretinin gerekliliklerini yerine getirmek için büyük bir özveri göstermiş olup Asoka Fermanlarını da bu öğreti çerçevesinde ele almıştır (Anbarlı, 2006: 99). Ahimsa kuralının öğretisine göre hiçbir canlının canına zarar verilmemeli, öldürmekten ve şiddetten kaçınılmalı ayrıca tüm canlılara saygı ile yaklaşılmalıydı. Asoka, insan haklarına verdiği bu önemin yanı sıra hayvan haklarının da savunuculuğunu yapmış bir imparator olarak ta bilinmektedir.

2.4. Medine Vesikası (Sözleşmesi)

Hz. Muhammed on üç yıllık Mekke'de süren tebliğ sürecinden sonra Medine'ye çeşitli baskılar nedeniyle hicret etmiştir. Hz. Muhammed'in göç etmesinden sonra Medine'ye vardığında gerçekleştirdiği önemli işlerden biri de Medine Vesikasıdır. Enes bin Malik'in evinde başta Müslümanlar olmak üzere Yahudilerin ve diğer halkların haklarını garanti altına almak adına imzalanmıştır. Ayrıca anlaşma hukuki, siyasi ve sosyal birliğin sağlanması ve toplumsal barışın oluşturulması açısından da büyük önem taşımaktadır (Okuyan, 2008: 160). Bedir savaşından sonra imzalanan ve imza atan her kabilenin aslında barış içerisinde yaşam sürdürmesi açısından önemlidir (Demirci, 2012: 260).

Mekke'den Medine'ye göç eden Müslümanların ensar-muhacir kardeşliği de insan hakları bağlamında büyük anlam arz etmektedir. Bölgede yaşayan insanları tek ümmet olarak kabul eden Medine vesikasıyla ilk modern ulus-devletinde kurulduğunu ifade edilmiştir. Medine Şartı, batı otoriteleri tarafından "Batı dünyasının en önemli yazılı belgesi ve en eski yazılı ulusal anayasa" olarak kabul edilmiştir (Arjomand, 2009: 555; Yıldırım, 2009: 439). Yalnızca ilk yazılı anayasa anlamında önemli olmayıp aynı zamanda çoğul toplum için ilan edildiği, her vatandaşa eşit haklar verdiği ve onlara hükümet konularında söz hakkı tanıdığı için modern bir anayasa niteliğine de sahiptir (Ahmed, 2015).

Kırk yedi maddeden oluşan Medine vesikasında Allah'tan korkan ve inananların, isyancı unsurlara ve iman edenlere karşı haksızlık yapanlara, günahı, düşmanlığı veya yolsuzluğu teşvik edenlere karşı geleceği ifade edilmiştir (madde 13). Gerek toplumsal kurallara ve gerekse de devlet yönetiminde meydana gelebilecek olumsuz davranış ve söylemlere karşı imzalanan bu vesikada yer alan maddeler insan hakları açısından önemlidir. Bir müminin dini inancı olmayan bir kişi adına bir mümini öldürmeyeceği (madde 14), herhangi bir konuda ihtilafa düşüldüğü takdirde devlet başkanı olan Hz. Muhammed'e başvurulacağı (madde 23), dini anlamda özgürlük tanınması (madde 25a ve madde 16), kendilerine tabi olan Yahudileri dışlamaksızın koruma altına alacağı (madde 16) gibi maddeler insan hakları bağlamında önem taşımaktadır (Sancaklı, 2003: 23-51).

2.5. Veda Hutbesi

Hz. Muhammed'in vefat etmesinden üç ay önce binlerce insana hitap ettiği ve Hz. Peygamberin son vasiyeti olarak değerlendirilen hutbedir. 632 yılının Ocak ayında Hz. Peygamber hac için hazırlanmaya başlamış, çevresindeki sahabelerine ve Medine dışındakilere de hazırlık yapmalarını ve Medine'de toplanmalarını emretmiştir (Özdemir, 2014: 99-100). Hz. Peygamber'in 124 bin insana seslendiği ifade edilen bu hutbe, günlük yaşantıdan devlet yönetimine kadar büyük çıkarımlar sağlanabilecek nitelikte bir hutbedir (Dam ve Karataş, 2014: 55). Günlük yaşantı açısından ve insan hakları bağlamındaki çıkarımlardan biri insanların birbirlerinin hayatlarına saygı duyması gerektiğidir. Veda hutbesinde bu durum şöyle ifade edilmiştir: "*Mekke nasıl kutsal bir şehir ise canlarınız, mallarınız, namus ve şerefiniz de öylece mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur.*"

Veda hutbesinde; *"Ashabım! Dikkat ediniz, cahiliyeden kalma bütün adetler kaldırılmıştır, ayağımın altındadır. Cahiliye devrinde güdülen kan davaları da tamamen kaldırılmıştır"* diyen Hz. Peygamber'in yaşam hakkına verdiği önem ortaya çıkmaktadır (Bayraktar, 2010: 269). Ayrıca emanete ihanet etmemeyi ve emaneti sahibine teslim etmenin gerekliliğini de vurgulayarak mülkiyet hakkı açısından da önem beyan etmiştir. Veda hutbesinde bu durum; *"Ashabım! Kimin yanında bir emanet varsa, onu hemen sahibine versin"* şeklinde aktarılmıştır. Erkek ve kadınların birbirleri üzerinde hakları olduğu vurgusu aslında eşitlik vurgusudur. "*Ey insanlar! Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Allah'ın emaneti olarak aldınız ve onların namusunu kendinize Allah'ın emriyle helal kıldınız. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, kadınların da sizin üzerinizde hakkı vardır"* hitabıyla eşitlik vurgusu ifade edilmiştir.

2.6. Magna Carta

Magna Carta (Büyük Şart), dünyanın en ünlü belgelerinden biri olup Anglo-Amerikan siyasal sisteminde önemli bir yer teşkil etmektedir (Viorst, 1967; Painter, 1947: 42). Magna Carta 1215 yılında karşılaştığı politik krize pratik bir çözüm olarak İngiltere Kralı John (1199-1216) tarafından yayınlanmıştır. Magna Carta, Kral John tarafından 15 Haziran 1215'te çıkarılan, iç savaş tehdidi nedeniyle 1216, 1217 ve 1225'te değişikliklerle yeniden yayınlanan İngiliz özgürlükleri tüzüğüdür. Ayrıca Magna Carta İngiliz anayasasının temel taşını oluşturmuştur.

Kral ile soylular arasında imzalanmış ve toplamda 63 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerden 9 tanesi özgür-

lüklerle ilgilidir. Kendisinden sonra imzalanan belgelere örnek teşkil eden belgeye göre, kimse kendisine eşitlerinin kararı olmaksızın ve bir yerel kurala dayanmaksızın özgürlüğünden ve mülkünden yoksun bırakılamaz (Akıllıoğlu, 1995: 122). Egemenliğini hukukun üstünlüğüne tabi ilan ederek ve "özgür erkekler" tarafından tutulan özgürlükleri belgeleyen Magna Carta, Anglo-Amerikan hukuk alanındaki bireysel hakların temelini oluşturmuş olup Birleşik Devletler Haklar Fikri Hukuku'nda (1791), dünyanın birçok başka anayasal belgesinde, İHEB'de (1948) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (1950) büyük etkisi olmuştur (Hazeltine, 1917: 22).

Magna Carta, ülke genel meclisinin izni olmadan zorla askerlik bedeli olarak vergi alınmayacağı söylemiyle haksız kazanca karşı çıkılmış (madde 12), Londra'nın geçmişte bünyesinde barındırdığı tüm özgürlükleri koruyacağı (madde 13), kocasının ölümünden sonra dul bir kadının hiçbir zorlukla karşılaşmadan evlilik payını ve mirasını alabileceği (madde 7) ve tekrardan evlenmek istemediği takdirde evlenmeyeceği (madde 8) konusunda tanımış olduğu haklar ile kadın haklarına verdiği önemi ortaya koymuştur. Hiçbir kimsenin bir şövalyelik ve toprak borcunun gerektiğinden fazla hizmet etmeye zorlayamayacağı vurgusuyla çalışma hakkı gözetilmiştir. Hür bir insanın yapmış olduğu kötülükten dolayı büyük bir cezaya çarptırılmadan orantılı bir şekilde ve yaşamına engel tanımayacak şekilde cezalandırılması maddesiyle yaşam hakkı garanti altına alınmıştır (İlal, 2011: 216-219).

2.7. Kanuni Sultan Süleyman Kanunnameleri

Kanuni Sultan Süleyman, 30 Eylül 1520 tarihinde tahta çıkmış onuncu Osmanlı Padişahıdır. Kırk altı yıl hüküm süren Kanuni döneminde Osmanlı İmparatorluğu en parlak devrini yaşamıştır. Kanuni, Kuzey-Güney yönünde gerçekleştirdiği seferlerle İmparatorluğun uç sınırlarını genişletmiş ve bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi oldukça geniş alanlarda yayılma göstermiştir. Bu anlamda dış siyasette oldukça etkili olan Kanuni, devlet içerisinde gerçekleştirmiş olduğu bürokratik düzenleme ve kanunname reformları ile döneme damgasını vuran bir padişah olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde belirli konular üzerinde kanun hükümlerini içeren belgeler kanunname olarak adlandırılmaktadır. Kanunnameler oldukça kısa ve sınırlı olabildiği gibi tüm imparatorluğa hükmedecek nitelikte de uygulanabilmektedir. Kanunnameler içerdiği konular bakımından oldukça geniş olmakla birlikte ceza hukuku, vergi hukuku, kamu hukuku, idari yapı, toplumsal yapı ve devlet yapılanması gibi konularda da oldukça ileri düzeyde bir hukuk anlayışı sunmaktadır. Dönemin hukuk anlayışı yine en parlak dönemini Kanuni Sultan Süleyman ile yaşamıştır. Kanuni'nin reforme ettiği kanunnamelerin esas temeli yedinci Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'in ilan ettiği Reaya Kanunnamesine dayanmaktadır (Ergin, 2016: 10). Reaya Kanunnameleri ile yolsuzluklara son verilmesi ve vergi düzenlemeleri gibi reform hareketleri gerçekleştirilmiş olup Osmanlı tebaasının haklarının garanti altına alınması amaçlanmaktadır. Bu kanunname Müslümanların yanında gayrimüslim reayanın haklarını da savunmaktadır. Bahsedildiği üzere esas çıkış noktası Reaya Kanunnameleri olan Kanuni Kanunnameleri, genel kanunname özelliği taşımakta olup imparatorluğun tüm bölgelerinde geçerlilik göstermiştir.

Genel kanunnameler çerçevesinde ele alınan Kanuni Kanunnameleri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Fatih Sultan Mehmet'in ceza kanunnamesinin reforme edilmiş şeklinden meydana gelmektedir. İkinci bölüm, Osmanlı Devleti içerisinde yer alan tımarlı ve kapıkulu sipahilerin yükümlülüklerini belirlemeye yönelik kanunlardan oluşmaktadır. Son olarak üçüncü bölüm ise, Osmanlıda bulunan reayalara yönelik olup bu kesimin sahip olduğu hakları ve sorumlulukları ele almaktadır (İnalcık, 2001: 333-335). Kanuni sıfatı kendisine, öncesinde yayınlanmış olan kanunları birleştirip reforme etmesinden ötürü verilmiştir. Kanuni, İslam Hukuku esaslarına göre düzenlediği bu kanunları, Kanunname-i Ali Osman adını verdiği anayasa niteliğindeki bir metinde toplamıştır (Akgündüz ve Öztürk, 1999: 148-152).

Şer-i Hukuk kuralları çerçevesinde hazırlanan bu kanunlar; idari, mali, askeri ve dini ayırt edilmeksizin tüm halkı konu almaktadır. Kanunnamenin birinci bölümünde ceza hükümleri yer almakta ve bu çerçevede adam öldürme, şarap içme, kadın ve çocuk kaçırma, hırsızlık yapma gibi suçlar oldukça ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı (Heyd, 1983: 636-640). Örneğin Şer-i Hukuk çerçevesinde ele alınan hırsızlık suçu, malın bozulmadan geri iadesi ya da bedenen karşılığı şeklinde iki şekilde cezalandırılmaktaydı. Kanun hükümlerince ödenen bedel, el kesme şeklinde tanımlanmış olup bu yaptırımın İslam Hukukunda yeri oldukça önemlidir (Baba, 2013: 80-81). Dolayısıyla Kanuni Kanunnameleri her koşulda adalet anlayışını öngörmekte ve bu doğrultuda suçu tam olarak tespit edilmeden kimse herhangi bir cezaya tabi tutulmamaktaydı (Eke, 2015: 147-148). Yine anne ve babasını öldüren suçlular ise şer-i hükümler neyi emrediyorsa ona göre yargılanmaktaydı. Bunun yanında ise, Osmanlı reayasının idare katında bulunan yöneticilerden korunması adına bir takım kanunlar da çıkarılmıştır.

2.8. Hak Dilekçesi (Petition of Right)

İngiltere'nin yazılı bir anayasasının olmaması ve bundan dolayı parlamentonun zaman zaman elde ettiği zaferler sonucunda ilan edilmiştir. Hak Dilekçesi İngiltere parlamentosunun işletilmesi esasına dayanmaktadır. Hak Dilekçesi, kanuni ibareler içermekle birlikte anayasal niteliğe de sahip değildir. Soyut anlamda gelenek hükümlere sahiptir. Zaten İngiltere'nin geleneklerini koruma çabası da halen geçerli olan anayasal nitelikli kanunlarından anlaşılmaktadır. Anayasal nitelikli kanunların çıkış noktası parlamentonun egemen konumundan kaynaklanmaktadır. İngiliz parlamentosunun sınırsız yasama yapma gibi üstünlükleri de söz konusudur (Kara, 2012: 9).

1625 yılında Stuart Hanedanı'ndan Kral Birinci Charles'in tahta çıkmasından sonra Fransa ile girişilen savaş sonucunda İngiltere'de mali bozulmalar baş göstermiş ve halktan toplanan vergiler iki katına çıkarılmıştır. Kral Birinci Charles bu dönemde Avam Kamarası'nı kapatma girişimlerinde de bulunmuş olup parlamentonun egemen güç olmasına karşı çıkarak eski feodal düzeni tekrar getirmeyi amaçlamıştır. Fakat büyük ölçüde parlamentonun tepkisiyle karşı karşıya kalan Birinci Charles parlamento ile girdiği mücadeleden tam bir sonuç alamayıp nihayetinde parlamento ile anlaşma yoluna gitmiştir. Parlamento 1628 yılında Hak Dilekçesini Kral Birinci Charles'e imzalatmış ve böylece önemli bir zafer kazanmıştır (Sencer, 1990: 8-9). Bu belgede Kralın vergileri artırma ya da borçlanma yoluyla gelir elde etmesine karşı çıkılmış olup bir

nevi Magna Carta tekrarlanmıştır (Tuzcuoğlu, 1996: 285). Hak Dilekçesi kralın kimi yetkilerinin sınırlandırılmasının yanı sıra İngiliz halkının haklarını korumaya yönelik kanun maddelerini de içermektedir. Örf-i hukuk kuralları çerçevesinde ele alınan bu metin, insan hakları bağlamında değerlendirildiğinde önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanun metninde hiçbir kişi savunmasını sunmadan ya da suçu kesinleşmeden hapis cezasına mahkûm edilemez. Buna ek olarak yaşam hakkından da mahrum bırakılamaz gibi ibareler yer almaktadır. Ayrıca parlamento kararıyla, halkın hiçbir kesiminden keyfi vergi toplanmaması hükmüne de varılmıştır (Ridges, 1951: 191).

2.9. İngiliz Haklar Bildirisi (English Bill of Rights 1689)

İngiliz Haklar Bildirgesi, İngiliz Parlamentosu kararı ile ilan edilmiştir. 1689 Haklar Bildirgesi büyük ölçüde özgür ve demokratik bir toplumun vatandaşlarının veya sakinlerinin pozitif haklara sahip olmasına ilişkin bir bildiridir. Kral'ın eylemlerinin Parlamentoda temsil edildiği şekilde yönetilenlerin onayını gerektirdiği belirli anayasal gereklilikleri belirlemektedir. Bu bağlamda Birleşik Devletler Anayasası'nın ilk sekiz yasa değişikliğinin pek çok unsuru içeriğini yansıtıyor olsa da Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Haklar Bildirisi de dâhil olmak üzere diğer haklar belgelerinden farklıdır. Haklar bildirisinde bazı insanlar ayrıcalıklara sahip olsalar da, tüm kadınlar ve erkekler yasanın üstünde değil, aynı zamanda bir devlet başkanı tarafından da ihlal edilemeyecek kadar temel hakların tadını çıkardığına dair artan inançla kanun haline gelmiştir. Bildirge, devlet başkanlarının ve otoritelerdeki diğer kişilerin yönetilenlere karşı sorumlulukları olduğunu ve kendilerine değil, halka karşı sorumlu olduklarına ilişkin görüşleri bünyesinde barındırmaktadır. Bununla birlikte, Haklar Bildirgesinde Protestan dini hala imtiyaz hakkına sahiptir.

Bildirgenin insan hakları bağlamında katkısını anlamak için ilan edilen metnin maddeleri önem beyan etmektedir. Bildiri maddelerine göre parlamentonun onayı olmadan ve Kral'ın yetkilerine dayanarak olsa da yasaları iptal etmek mümkün olmamakla birlikte yasalardan muaf olmak da mümkün değildir. Ayrıca geçmiş dönemde kurulan ve yargılamanın kilise yetkileri tarafından yapıldığı mahkemeler ve tüm yönergeler yasadışı ve zararlıdır. Parlamento üyelerinin seçimi serbest olmakla birlikte parlamentoda konuşan bir kişinin konuşma özgürlüğü vardır. Bunlara binaen parlamentodaki tartışmalar ve görüşmeler parlamento dışından herhangi bir yerde soruşturma konusu yapılmamalıdır (Çeçen, 1999: 21).

2.10. Virginia Haklar Beyannamesi

Virginia Haklar Beyannamesi, İngiltere'nin On Üç Sömürgesinin kendisini Büyük Britanya Krallığı'ndan bağımsız ilan ettiği ve ayrılma gerekçelerini açıkladığı belgedir. 4 Temmuz 1776'da İkinci Kıta Kongresi tarafından onaylanmıştır. Delegeler tarafından imzalanan ve Kongre'ye verilen el yazısı, halen Washington DC'deki Ulusal Arşiv'de sergilenmektedir. Beyanname yalnızca Amerikan tarihinde değil, özgürlük ve demokrasi tarihinde de önemli bir olaydır. Beyannameye göre bütün insanlar eşit şekilde yaratılır. Yaratıcı tarafından vazgeçilmez haklar ile donatılırlar ki bunlar: Yaşam, Özgürlük ve Mutluluk'tur. Bunlar yalnızca Birleşik Devletlerin kurucu etkenlerini değil, daha sonra Birleşik Devletler'deki sivil hakların mücadelesi de dâhil olmak üzere diğer özgürlük mücadelelerinde kullanılacak bir emsal oluşturmuştur (Çalık, 2017: 50).

Belgeye göre tüm insanlar eşit ve özgür olmakla birlikte doğuştan bazı haklara sahiptirler (madde 1). Bütün gücün halka tesis edildiği ve halktan kaynaklandığı, dolayısıyla hâkimler onların bugün emanetçisi ve hizmetçisidir (madde 2). Halkın, ulusun veya toplumun ortak yararı için kurulmuş bir hükümetin olması ve en kötü durumlarda bile en iyi hükmeden hükümetin olması gerektiği vurgulanmış (madde 3) ve tüm seçimlerin serbest olması ve kimse kimseyi rızasız bir şekilde vergi yükümlülüğüne sokamayacağı belirtilmiştir (madde 6). Ayrıca basın özgürlüğü (madde 12), din ve vicdan özgürlüğü (madde 16) gibi maddeler bu beyannamede de yer alarak günümüz insan hakları bağlamında önem teşkil etmektedir (Hunt, 1917: 276-289).

2.11. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi

4 Temmuz 1776'daki Kıta Kongresi tarafından kabul edilen ve Bağımsızlık Bildirgesi'ni yayınlayan 13 koloni, İngiltere ile olan siyasi bağlantılarını koparmıştır. Deklarasyon, sömürgecilerin bağımsızlık arayışlarına yönelik motivasyonları özetlemiştir. 1770'lerin başında Kuzey Amerika sömürgecileri, vergilendirme ve sınır politikaları ile ilgili İngiltere emperyal politikaları ile giderek daha fazla çatışmaya başlamışlardır. Amerikan Devrimi Savaşı'nı sona erdiren antlaşma şartları uyarınca İngiltere, ABD'yi egemen ve bağımsız bir ulus olarak resmen kabul etmiştir (Armaoğlu, 2019: 48-49).

Amerikan bağımsızlık bildirisine göre insanlar eşit bir şekilde yaratılmışlardır. Ayrıca yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarını da vazgeçilemez haklar olarak değerlendirmiştir. Bu hakları korumak amaçlı özgür insanlar da kendi aralarından bir yönetim şekli oluşturmakla birlikte bu yönetimin yönetilenlerden onay almasını istemektedirler. Şayet yönetimin halkın mutluluğu ve iyiliğinden ziyade olumsuz anlamda yönetim anlayışına yönelmesi halinde yönetimi de değiştirme hakkına sahiptir. Zorbalık ve yolsuzlukla yönetilen bir halkın düzene karşı gelmesi elzem olup düzeni yıkmak ve gelecek için daha güvenilir bir hayat standartlarına ulaşmak için çalışması gereklidir. İngiltere'nin ağır vergi yüklerinin daha da artmasıyla birlikte özgürlük temelli harekete geçen 13 koloni yeni bir devlet kurmuş ve vermiş oldukları mücadele insan hakları bağlamında önem arz etmektedir (Çeçen, 1999: 25; Armaoğlu, 2019: 49).

2.12. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi

İnsan haklarında temel bildirilerden biri olan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, Fransız İhtilaline ilham veren ilkeleri içermektedir. 1793 Anayasası ve 1795 Anayasası'nın önsözü ve benzer nitelikteki evraklar, 20 26 Ağustos 1789 tarihleri arasında Fransa Ulusal Meclisi tarafından kabul edilen 17 maddelik bildirinin önsözünü oluşturmuştur. Fransa'nın ulusal bir metni olmasının yanında 19. yüzyıla doğru sadece Fransız halkını değil bütün insanlığı kapsaması nedeniyle evrensel bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca İngiliz bildirilerine nazaran daha kesin ilkeler ortaya koymuş olup zaman ve yer bakımından daha geniş alana yayılmıştır (Civelek, 2011: 2).

Bu on yedi maddenin insan hakları bağlamında bir takım katkıları bulunmaktadır. Bildiriye göre insanlar eşit ve hür doğarlar (madde 1). Her siyasi birliğin amacı insanoğlunun doğal ve daimi olan hakları korumaktır. Bu hak-

lar Özgürlük, Mülkiyet, Emniyet ve Zulme karşı gelmektir (madde 2). Egemenlik millete dayalı olup (madde 3) bütün vatandaşların iradeyi belirlemede hakkı olmakla birlikte eşittirler ve tüm yüksek görev alanlarına, kamu görevlerine ve yeteneklerine göre istihdamlarına eşit derecede uygun olacak, erdemleri ve yetenekleri dışında hiçbir ayrım yapılmayacaktır (madde 6). Kanun yalnızca topluma zarar veren eylemleri yasaklama hakkına sahiptir ve yasalar tarafından yasaklanmayan hiçbir şey engellenemez (madde 5). Kanunla belirlenmiş haller dışında hiçbir kimse suçlanamaz ve tutuklanamaz. Ancak kanunun dışında yapılan bir eyleme karşı yapılan herhangi bir girişimde suçtur (madde 7). Kanun, sadece kesinlikle ve açıkça gerekli olan cezaları reçete etmelidir ve suç işlenmeden önce hazırlanan ve ilan edilen ve yasal olarak uygulanan bir kanun dışında hiç kimse cezalandırılamaz (madde 8). Bir kişinin tutuklanması esnasında şayet halen suçlu olduğu belirlenmemişse o kişiye yönelik sertlik ciddi bir şekilde engellenmelidir (madde 9). Kanun ve düzene müdahale etmediği sürece kimsenin düşünceleri ve hatta dini unsurları yüzünden rahatsız edilemez (madde 10). Fikirlerin ve görüşlerin özgür iletişimi, insanın en değerli haklarından biridir. Bu nedenle herhangi bir vatandaş, yasalarca belirlenen davalarda bu özgürlüğün kötüye kullanılması dışında, özgürce konuşabilmekte, yazabilmekte ve yayın yapabilmektedir (madde 11).

2.13. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

24 Ekim 1945 tarihinde gelecek nesilleri uluslararası çatışmadan kurtarmak amacıyla hükümetlerarası bir organizasyon olarak kurulan BM'in temsilcileri, 10 Aralık 1948'de İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni resmen kabul etmişlerdir. BM, Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Vesayet Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı, Genel Sekreterlik ve insan haklarına ilişkin olarak ta Ekonomik ve Sosyal Konsey olmak üzere altı ana organla kurulmuştur. BM Şartı, Ekonomik ve Sosyal Konsey'e, ekonomik ve sosyal alanlarda ve insan haklarının geliştirilmesi için komisyon kurma yetkisi vermiştir. Bunun örneği ise Eleanor Roosevelt başkanlığında BM İnsan Hakları Komisyonu'nun dünyanın tüm bölgelerinden temsilciler tarafından hazırlanmış ve tüm yasal gelenekleri de kapsayan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'dir. BM tarafından 1948'de kabul edilen belge, demokratik bir toplum için temel oluşturan otuz temel hakkı tanımlayan insan hakları belgesidir. Guinness Dünya Rekorları Kitabına göre, dünyadaki en çok çevrilen belgedir.

Genel olarak beyannamenin maddelerini incelersek, tüm insanlar eşit doğar, onur ve hakları bakımından eşit kabul edilirler. Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüler gibi herhangi bir ayrım yapılmaksızın bu beyannamede belirtilen tüm hak ve özgürlükleri kullanma hakkına sahiptir. Dahası, bağımsızlık, güven, kendi kendini yönetme veya egemenliğin herhangi bir sınırlaması altında olsun, bir kişinin ait olduğu ülkenin veya bölgenin politik, yargı veya uluslararası statüsüne dayalı olarak herhangi bir ayrım yapılmayacaktır. Herkesin yaşam, özgürlük ve şahsın güvenliği hakkı vardır. Hiç kimse kölelik veya esaret altında tutulamaz. Kimse işkenceye, zalimce, insanlık dışı veya onur kırıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz (madde 5). Herkes, yasalar önünde her yerde bir kişi olarak tanınma hakkına sahiptir (madde 6). Herkes yasa önünde eşittir ve herhangi bir ayrım yapılmaksızın yasa tarafından eşit korunması hakkına sahiptir (madde 7). Herkes, yetkili ulusal mahkemeler tarafından kendisine anayasa veya yasalar tarafından verilen temel haklarını ihlal eden fiiller için etkili bir çare bulma hakkına sahiptir (madde 8). Hiç kimse keyfi tutuklama, gözaltı ya da sürgüne maruz bırakılamaz (madde 9). Herkes, hak ve yükümlülüklerinin belirlenmesinde ve kendisine karşı herhangi bir cezai sorumluluğun bulunmaması halinde, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından adil ve açık bir duruşmada tam eşitlik hakkına sahiptir (madde 10).

3. Kur'an-ı Kerim'de (İslamiyet'te) İnsan Hakları

İnsan hakları belgelerinden ziyade dini anlamdaki kaynaklar, insanlığın temel haklarını ve yaşantısını büyük ölçüde tanımlayan kutsal kitaplardır (Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran'ı Kerim Tefsiri, https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/). Evrensel anlamda çağrı niteliğine sahip olan İslam'a göre ırk, dil, din ve cinsiyet gibi ayrımlar söz konusu değildir. İnsanlığın tek bir ümmet olduğu Yunus suresinde "*İnsanlar tek bir ümmet idiler; sonra ayrılığa düştüler. Eğer Rabbinden bir söz geçmiş olmasaydı, ayrılığa düştükleri hususlarda aralarında derhal hüküm verilir*" şeklinde aktarılmıştır (Yunus Suresi, 10/19).

İslam adaletli olmayı emretmektedir. Bu durum *"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışandır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir"* şeklinde ifade edilmiştir (Maide Suresi, 5/8). Kimsenin kimseye üstünlüğü olmadığı gibi erkek ve kadınların da eşit olduğu "*Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır*" ayetiyle bildirilmiştir (Al-i İmran Suresi, 3/195). Yine Nisa suresinde "*Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar*" ayetine göre erkek ve kadınlar arasında ayrımın olmadığı belirtilmiştir (Nisa Suresi, 4/124). "*Erkek veya kadın, mümin olarak kim iyi amel işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız. Ve mükâfatlarını, elbette yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz*" ayetinde de sâlih amel işleyen kişilerin erkek ya da kadın fark etmeksizin yapmış oldukları iyiliklere göre ödüllendirileceği belirtilmiştir (Nahl Suresi, 16/97).

Farklı dinlere mensup kişiler içinde İslam şöyle emretmektedir: "*Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever*" (Mümtehine Suresi, 60/8). Ayetten de anlaşılacağı üzere İslam, inanan insanlara karşı savaş açılmadığı takdirde savaş açmamayı da emretmiştir (Bakara Suresi, 2/191). Savaş durumunda dini anlamda başkaldıran ve savaş açan insanlara karşı savaşmayı emreden İslam aynı zamanda bir insanın haksız yere öldürülmesine karşı çıkmış ve ayeti kerimede söyle buyurmuştur: "*Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur*"

(Maide Suresi, 5/32). Ayrıca haksız yere bir insanın öldürülmesini üzerine kısasın olması gerektiği ayeti kerimede şöyle açıklanmıştır: "*Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse zulmen öldürülürse, onun velisine yetki verdik. Ancak bu velî de kısasta ileri gitmesin. Zaten o, alacağını almıştır*" (İsra Suresi, 17/33).

İslam'da Özel hayatın korunması gerektiği ayeti kerimelerde şöyle ifade edilmiştir: "*Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip ev halkına selâm vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir; herhalde düşünüp anlarsınız. Orada hiçbir kimse bulamadınızsa, size izin verilinceye kadar oraya girmeyin. Eğer size, «Geri dönün!» denilirse, hemen dönün. Çünkü bu, sizin için daha nezih bir davranıştır. Allah, yaptığınızı bilir*" (Nur Suresi, 24/27-28).

İnsanların seyahat özgürlüğünün olduğu ayeti kerimede şöyle açıklamıştır: "*O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi, onun üzerinde yürüyün ve Allah'ın rızkından yiyin. Dönüş ancak onadır.*" (Mülk Suresi, 67/15). Bu ayetten sadece insanların seyahat hakkına sahip olduğu çıkarılmamalıdır. Ayet aynı zamanda tüm insanları kapsaması nedeniyle insanların eşit olduğu fikrini de ön plana çıkartmıştır. Yine insanların eşit olduğu ile ilgili bir diğer ayette: *"Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır. Allah'ın onlara yaptıklarının karşılığını tastamam vermesi içindir. Asla kendilerine haksızlık yapılmaz"* (Ahkaf Suresi, 46/19).

Kuran'ı Kerim tüm insanlığın sahip olduğu hakları belirtmiş olup günlük yaşantıdan devlet yönetimine, ekonomiden adil yargılanma hakkına kadar birçok konuda hüküm getirmiştir. Bunlar arasında adalete başvurma hakkı (Nisa Suresi, 4/59 ve 148; Maide Suresi, 5/39; Tevbe Suresi, 9/71; Bakara Suresi 2/256), sığınma hakkı (Tevbe Suresi, 9/7; Ali İmran Suresi, 3/97; Bakara Suresi, 2/125; Hac Suresi, 22/25), İktisadi anlamda haklar (Maide Suresi, 5/120; Casiye Suresi, 45/13; İsra Suresi, 17/20), İnanç ve Fikir hürriyeti ve hakkı (Ahzap Suresi, 33/60-61; Sebe Suresi, 34/46; Nisa Suresi, 4/83) ve adil bir yargılama isteme hakkı (İsra Suresi, 17/15; Ahzap Suresi, 33/5; Hucurat Suresi, 49/6; Necm Suresi, 53/28) gibi temel haklar İslam'da yer almıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan hakları, bireylerin sadece insan olmaları nedeniyle doğuştan sahip oldukları haklardır. Bu haklar dokunulmaz ve birbiriyle iç içe geçmiş haklar olarak tanımlanmaktadır. Doğuştan gelen bu hakların dokunulmazlığının korunması zaruridir. İnsan hakları devletin ya da benzeri üst bir otoritenin var olduğu dönemlerden itibaren toplum nezdinde ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla imparatorluklar veya devletler, kişilerin haklarını dönem dönem yazıtlarla, kanunnamelerle ya da anayasalarla güvence altına almayı amaçlamışlardır. Modern anlamda insan hakları vurgusu birçok kaynakta sadece Batı eksenli değerlendirilmekte ve Rönesans, Reform ve Aydınlanma düşüncelerinden hareketle ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Ondan öncesine ait belgeler ise modern anlamda insan haklarından uzak bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Fakat bu noktada Kuran'ı Kerim bu yanılgıyı kırmak açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman Kanunnameleri içerisinde yer alan birçok kanun Kuran'ı Kerim'e atıfta bulunmakta ve bu doğrultuda ortaya koyduğu şer-i hükümlerle İslam dininin insan haklarına bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bağlamda insanların hak ve onurunun korunmasını ele alan ve insan hakları açısından önemli bir rehber Kuran'ı Kerim olmuştur.

Batı eksenli düşünmek modern söylem çerçevesinde ele alınan belgelerin öncesini değerlendirme noktasında yetersiz kalacaktır. Yine aynı şekilde Medine Vesikası'nın 1215 tarihli Magna Carta'dan ise altı yüz yıl önce, 1787 Amerikan anayasasından bin yıl önce ve 1948 İHEB'den bin üç yüz yıl önce yapılan bir sözleşme olmasına nazaran günümüz dünyasındaki çoğu anlaşmalarda da bahsedilen hak ve özgürlüklere büyük önem vermesi veya bu belgelerle aynı hususları barındırması açısından önemlidir. Modern anlamda insan hakları yazımında dini referanslara yer verilmemektedir. İnsan haklarına yönelik modern anlamdaki düzenlemeler ile İslam'ın hükümleri kıyaslandığında İslamiyet'in hak ve hürriyetler alanında sağlamış olduğu katkı daha büyüktür. İslam hukuku insan hakları bağlamında değerlendirilen belgelerden ziyade daha geniş ölçekteki konularda dahi hüküm koymuştur. Bu konulardan bazıları köle hakları, yeme, içme ve israf etmeme, yetim ve dul insanların haklarını koruma, selam verme ve alma, yolculara veya yolda kalanlara yardım etme ve sağlık durumu yerinde olmayan kişilerin toplumun katı kurallarından muaf olması gibi haklardır. Bu kadar geniş bir ölçekte insanların haklarını ele alan bir dinin İslamofobi gibi bir yaklaşım nedeniyle yozlaştırılmaya çalışılması "dinde özgürlük" ilkesi ile de çelişmektedir.

Kaynakça

1. Ahmed Dawood I. ve Gouda Moamen Measuring Constitutional Islamization: The Islamic Constitutions Index [Dergi] // Hastings International and Comparative Law Review. - 2015. – 1 : Vol 38. - s. 1-74.

2. Akbaş Muhsin Reformasyon Düşüncesinde Eskatoloji: Martin Luther'de Kurtuluş ve Ahiret [Dergi] // Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi. - 2017. - 3. - s. 23-30.

3. Akgündüz Ahmet ve Öztürk Said Bilinmeyen Osmanlı [Kitap]. - İstanbul : Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999.

4. Akıllıoğlu Tekin İnsan Hakları -I- Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri [Kitap]. - Ankara : A.Ü. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları, 1995.

5. Akıllıoğlu Tekin Temel Haklar Gelişmesi Üzerine Bazı Düşünceler [Dergi] // Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. - 2015. – 1 : Cilt 44. - s. 161-194.

6. Alatlı Alev Batıya Yön Veren Metinler II [Kitap]. - İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.

7. Anbarlı Şeniz Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. - İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.

8. Arjomand Said Amir The Constitution of Medina: A Sociolegal Interpretation of Muhammad's Acts of Foundation of the "Umma" [Dergi] // International Journal of Middle East Studies. - 2009. – 41 : No 4. - s. 555-575.

9. Armaoğlu Fahir 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914) [Kitap]. - İstanbul : Kronik Kitap, 2019.

10.Arslan Hüseyin John Locke'un Siyaset Felsefesinin Temelleri Üzerine Bir Deneme [Dergi] // Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. - 2013. - 17. - s. 181-204.

11.Ateş Hamza ve Ünal Soner Devletin Doğduğu Yer: Antikçağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat [Dergi] // Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi. - 2004. - 1. - s. 21-43.

12.Aybay Rona Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi [Kitap]. - Ankara : Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2006.

13.Baba Yasemin Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçunun Hüküm ve Sonuçları [Dergi] // İstanbul Hukuk Mecmuası. - 2013. - 1 : Cilt 71. - s. 76-106.

14.Bayar Seher Akçınar Mutlak Kaostan Ebedi Barışa: Hobbes'tan Kant'a Toplum Sözleşmeleri Teorileri

[Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mardin : Mardin Artuklu Üniversitesi, 2019.

15.Bayraktar İbrahim İslam'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Veda Hutbesi [Dergi] // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. - 2010. - 10. - s. 245-269.

16.Boeri Marcelo D ve Brasi Leandro De Self-Knowledge in the Alcibiades I, the Apology of Socrates, and the Theaetetus: The Limits of the First-Person and Third-Person Perspectives [Dergi] // UNIVERSUM. - 2017. - 1 : Cilt 32. - s. 17-38.

17.Bülbül Cemil Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi [Dergi] // Turkish Studies. - Summer 2014. 7 : Vol 9. - s. 215-232.

18.Canpolat Gürkan Tarihi Seyir İçerisinde Hukuk Düzeni [Dergi] // Adalet Dergisi. - 2015. - 52. - s. 193-201.

19.Civelek Jale 1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi [Dergi] // Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni. – 2015. – 1 : Cilt 9. - s. 1-9.

20.Clapham Andrew Human Rights: A Very Short Introduction [Kitap]. - New York : Oxford University Press, 2015.

21.Çeçen Anıl İnsan Hakları Rehberi [Kitap]. - Ankara : Bilim Yayıncılık, 1999.

22.Dam Hasan ve Karataş Meryem Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru [Dergi] // Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. - 2014. - 2. - s. 0-75.

23.Demirci Abdurrahman Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Anlaşmalarına Etkisi [Dergi] // İSTEM. - 2005. - 19, - s. 253-271.

24.Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran'ı Kerim Tefsiri [Çevrimiçi]. - 17 Mayıs 2019. - https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/.

25.Eberhard Wolfram A History of China [Kitap]. - Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1969.

26.Eke Nagehan Uçan Muhibbi Dilinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Adalet Anlayışı [Dergi] // Türklük Bilimi Araştırmaları. – 2015. – 37. - s. 145-169.

27.Ergin Koray Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş [Dergi] // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. - 2016. - 39. - s. 1-26.

28.Florioti H. Hande Duymuş ve Demirci Gözde Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma [Dergi] // Tarih Araştırmaları Dergisi. - 2013. - 54 : Cilt 32. - s. 1-16.

29.Gemalmaz Mehmet Semih Tarihselliği Bağlamında İnsan Hakları [Dergi] // İnsan Hakları Yıllığı. - 1986. - 7-8. - s. 55-68.

30.Gözler Kemal Anayasa Hukukunun Genel Teorisi [Kitap]. – Bursa : Ekin Basım Yayın Dağıtımı, 2011.

31.Güç Ahmet Konfüçyüs ve Konfüçyüsçülük [Dergi] // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. - 2001. – 2 : Cilt 10. - s. 43-65.

32.Gül Yunus Emre Uluslararası Ceza Mahkemesi ve İnsan Haklarına Katkıları [Dergi] // IBAD. - 2018. - 1 : 3. - s. 293-303.

33.Hazeltine Harold Dexter The Influence of Magna Carta on American Constitutional Development [Dergi] // Columbia Law Review. - 1917. - 1 : Vol 17. - s. 1-33.

34.Heyd Uriel Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat [Kitap] çev: Selahaddin Eroğlu. - Ankara : Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.

35.Hunt Gaillard The Virginia Declaration of Rights and Cardinal Bellarmine [Dergi] // The Catholic Historical Review. - 1917. -3 : Vol 3. - s. 276- 289.

36.İlal Ersan Magna Carta [Dergi] // İstanbul Hukuk Mecmuası. - 2011. - 1-4 : Cilt 34. - s. 210-242.

37.Kara Fatih Birleşik Krallık Avam Kamarası Çalışma Usül ve Esasları Üzerine [Dergi] // Yasama Dergisi. - 2012. - 21. - s. 7-50.

38.Karaoğlu Hatice İlay Erken Dönem Hint Tarihi II [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] - Ankara : Ankara Üniversitesi, 2015.

39.Kırdar Üner A Trilogy of Basic Human Concerns: Human Rights; Sustainable Human Development; Human Security [Dergi] // Perceptions. - 1998. - 3 : Vol 3.

40.Koçak Kürşat Koloni Çağında Hukuk [Dergi] // Nevşehir Barosu Dergisi. - 2014. - 1 : Cilt 1. - s. 163-181.

41.Kuhn Bernhard "A Chain of Marvels": Botany and Autobiography in Rousseau [Dergi] // European Romantic Review. - 2006. - 1 : Vol 17. - s. 1-20.

42.Mulgan Richard Aristotle and the Value of Political Participation [Dergi] // Political Theory. - 1990. - 2 : Vol 18. - s. 195-215.

43.Nagy Gregory The Idea of an Archetype in Texts Stemming from the Empire Founded by Cyrus [Çevrimiçi]. - 2015. - 17 Ağustos 2018. - https://dash.harvard.edu/handle/1/15754018.

44.Okuyan Abdurrahman Tarihi Belgeler Işığında Diğer İnanç Toplumlarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar [Dergi] // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. - 2008. - 2 : Cilt 8. - s. 159-172.

45.Özdemir Hacı Ahmet Son Peygamber'in (s.a.v.) Son Mesajı Olarak Veda Hutbesi [Dergi] // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. - 2014. - 4 : Cilt 5. - s. 95-112.

46.Painter Sidney Magna Carta [Dergi] // The American Historical Review. - 1947. - 1 : Vol 53. - s. 42-49.

47.Price Bill History's Greatest Decisions: And the People Who Made Them [Kitap]. - New York : Chartwell Books, 2016.

48.Ridges Edward Wavell İngiliz Anayasa Hukuku [Dergi] // Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi. çev: Mukbil H. Özyörük. - 1951. - 3 : Cilt 8. - s. 183-209.

49.Sancaklı Saffet Hz. Peygamber ve İnsan Hakları [Dergi] // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. - 2003. - 3 : Cilt 3. - s. 23-51.

50.Sencer Muzaffer Hak ve Özgürlük Kavramı [Dergi] // İnsan Hakları Yıllığı. - 1992. - 14. - s. 3-12.

51.Sencer Muzaffer İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi [Dergi] // Amme İdaresi Dergisi. - 1990. - 2 : Cilt 23. - s. 3-21.

52.Şenel Alaeddin Siyasi Düşünceler Tarihi, Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş [Kitap]. Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları, 1995.

53.Topçuoğlu Hamide Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hammurabi Kanunu ile Olan Münasebetleri [Dergi] // Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi. - 1948. - 1 : Cilt 5. - s. 284-322.

54.Tosun Mebrure Hammurabi'nin Toprak Kanunları [Dergi] // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. - 1963. -3-4 : Cilt 21. - s. 127-141.

55.Tuzcuoğlu Ferruh Demokratik Parlamenter Sistemin Beşiği İngiltere'nin Tarihinden İlginç Anekdotlar [Dergi] // SDÜ-İİBF Dergisi. - 1996. -1 : Cilt 1. - s. 16-41.

56.Uzun Elif Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü [Dergi] // Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. - 2003. - 2 : Cilt 3. - s. 25-48.

57.Vincent George E. The Laws of Hammurabi [Dergi] // American Journal of Sociology. - 1904. - 6 : Vol 9. - s. 737-754.

58.Viorst Milton The Great Documents of Western Civilization [Kitap]. - Pennsylvania : Bantam, 1967.

59.Weidner Ernst Dünyanın En Eski Kanunnameleri (Eski Şarkta Yeni Buluntular) (çev. Hasan Sevimcan) [Dergi] // Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi. - 1951. - 1-2 : Cilt 8. - s. 379-383.

60.Yıldırım Yetkin The Medina Charter: A Historical Case of Conflict Resolution [Dergi] // Islam and Christian Muslim Relations. - 2009. - 4 : Vol 20. - s. 439-450.

61.Yıldızdöken Çiğdem Platonda Demokratia Kavramı [Dergi], Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi. - 2015. - 25. - s. 59-75.

Рецензент: доц. др. Сулейман Элик

УДК: 339.923(575.2)
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.12

С.А. Орузбаева
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
saltinati@gmail.com

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КЫРГЫЗСТАНА В РАМКАХ УЧАСТИЯ В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БИРЛИГИНЕ КАТЫШУУСУ АЛКАГЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУ

ECONOMIC SECURITY IN THE FRAMEWORK OF KYRGYZSTAN'S PARTICIPATION IN THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Аннотация: *Целью данного исследования является анализ изменений, внесенных в экономическую безопасность, в рамках участия Кыргызстана, в Евразийском экономическом союзе, и определены его последствия. В этом контексте была рассмотрена экономическая безопасность Кыргызстана. Были рассмотрены положительные и отрицательные последствия членства в Евразийском экономическом союзе. Принимается во внимание, что Кыргызстан стал членом ЕАЭС на добровольной основе, либо членство было неизбежным последствием давления с политической стороны в связи со слабой экономической безопасностью. В результате членства Кыргызстана в рамках ЕАЭС, можно сделать вывод, что наблюдается ослабление вопреки ожидаемому росту экономической безопасности.*

Ключевые слова: *экономическая безопасность, Евразийский экономический союз, Кыргызстан, положительные и отрицательные последствия, политическое давление.*

Аннотация: *Бул илимий изилдөөнүн максаты, Кыргызстандын Евразия Экономикалык Бирлигине катышуусунун алкагында экономикалык коопсуздугуна киргизилген өзгөртүүлөрүнө каралып, ошондой эле, анын таасирин анализдөө болмокчу. Бул жагынан алып караганда, Кыргызстандын экономикалык коопсуздугу аныкталды. Анын Евразия Экономикалык Бирлигине мүчөлүк оң жана терс натыйжалары кароого алынды. Кыргызстандын ыктыярдуу негизде бирликке бир мүчөсү болуп калганын, же мүчө алсыз экономикалык коопсуздугу менен байланыштуу саясий кысымы менен ажырагыс натыйжасы катары болгону эске алынды. Алынган жыйынтыктарга таянып, Кыргызстандын ЕЭБге мүчө болгондугуна каршы экономикалык коопсуздугунда алсырашы бар экендигин айтууга болот.*

Түйүндүү сөздөр: *экономикалык коопсуздук, Евразия экономикалык бирлик, Кыргызстан, оң жана терс натыйжалары, саясий кысым.*

Annotation: *The aim of this study is to examine the changes brought to economic security with the participation of Kyrgyzstan to the Eurasian Economic Union. In this context, the economic security of Kyrgyzstan has been examined. The positive and negative effects of membership of Kyrgyzstan to the Eurasian Economic Union have been examined. It is taken into consideration that Kyrgyzstan is a member of the EEU either voluntarily or as a more political decision. As a result, although Kyrgyzstan is a member of EEU, it can be concluded that there is a weakening contrary to the expected growth in economic security.*

Key Words: *economic security, Eurasian Economic Union, Kyrgyzstan, positive and negative effects of membership, political decision.*

С распадом Советского Союза в Центрально-Азиатском регионе образовалась геополитическая пустота, которая означала новые экономические возможности. Кыргызстан, будучи страной с переходной экономикой в этот период, столкнулся со многими социально-экономическими проблемами в годы после обретения независимости. Основными проблемными факторами являются расстояние до крупных финансовых центров, отсутствие доступа к открытым морям, широкомасштабная специализация в советский период, недостаток подземных запасов, таких как нефть, потоки иностранных инвестиций, не реализованные на ожидаемом уровне, и проблемы менталитета и неэффективности, которые являются советским наследием. [1] К тому же, в советские времена в странах СССР были очень тесные экономические отношения. Эта система была создана таким образом, чтобы большинство фабрик в странах не могли завершить производство самостоятельно, то есть в каждой стране производились отдельные части товаров, а затем объединялись. [2] Чтобы преодолеть такие проблемы, Кыргызстан был вовлечен в региональное экономическое сотрудничество в основном из своего геополитического положения. Одним из них и является Евразийский Экономический Союз. Участие Кыргызстана в этом союзе рассматривается критично, из-за слабой экономической безопасности. Хотя Кыргызстан имеет самую маленькую экономику в Центральной Азии, он принял политику экономической либерализации, которая предусматривает поддержание устойчивой политики, чтобы разделить его экономическое развитие на внутреннюю и внешнюю нестабильность. Чтобы повысить свою экономическую безопасность, он стал членом Евразийского экономического союза. Это приблизило его как возможность расширить свой экономический доступ к рынкам Центральной Азии, России и Китая. [3] Однако, несмотря на обещание многих экономических и таможенных возможностей, Кыргызстан не может защищать свои интересы в Евразийском экономическом союзе и постоянно оглядывается.

Целью данного исследования является изучение изменений, внесенных в экономическую безопасность при участии Кыргызстана в Евразийском экономическом союзе, и рассмотрены его последствия. Основная гипотеза этого исследования заключается в том, что Кыргызстан со вступлением в ЕАЭС укрепил свою экономическую безопасность и смог усовершенствовать её.

1. Концепция экономической безопасности в целом

Экономическая безопасность - это обеспечение защиты структурной целостности и перспективно-зарождающихся возможностей, и интересов политико-экономического субъекта, в контексте различных внешних рисков и угроз, с которыми он сталкивается в международной экономической системе. Анализ экономической безопасности основан на восьми разных классификациях. К ним относятся обеспечение безопасности поставок или снабжения, безопасность доступа к рынку, финансово-кредитная безопасность, безопасность техно-промышленного потенциала, безопасность социально-экономической парадигмы, безопасность трансграничного сообщества, систематическая безопасность и безопасность союза. В данной статье анализ экономической безопасности будет основан на безопасности союза, в котором одним из союзов является навязанное сотрудничество, где более сильная сторона принуждает другую сторону войти в сотрудничество. Данная ситуация объясняется теорией гегемонистской устойчивости. [4]

Показателями экономической безопасности являются рост валового внутреннего продукта (ВВП), уровень жизни населения, уровень инфляции, уровень безработицы, структура экономики, государственный долг, расслоение собственности общества, криминализация экономики и общества, технический статус производства, конкурентоспособность, зависимость от импорта, деятельность теневой экономики, состояние валютных резервов и т.д. [5]

2. Экономическая безопасность Кыргызстана

В декабре 1990 года Кыргызстан обрел суверенитет и официально объявил о своей политической независимости в августе 1991 года. После обретения независимости Кыргызстан был первой страной в Центральной Азии, которая осуществила рыночные реформы и повестку дня Международного Валютного Фонда, а к 2013 году стала единственной страной, которая выполнила требования членства в ВТО. Несмотря на то, что Китай, Турция и Казахстан являлись основными торговыми партнерами, а Европа и США являются крупными инвесторами, Кыргызстан продолжал устанавливать тесные отношения с Россией, где он оставался экономически зависимым. В 2014 году население Кыргызстана составляло 5 834 200 человек. По оценкам, 38% населения живет за чертой бедности (рост на 6,3 пункта с 2008 по 2012 годы) и 66% проживает в сельской местности. Все регионы страны сильно зависят от иностранной помощи и денег рабочих-мигрантов. Доля неформальной экономики в ВВП в 2012 году составила 39% (значительное снижение по сравнению с 53% в 2006 году). Базовый уровень инфляции составляет около 8%, а безработица - около 8,4%. Рост реального ВВП снизился с 3,6% в 2014 году до 2,4% в 2015 году. Товарооборот в 2013 году составил 8 миллиардов, из которых 6 миллиардов составили импорт (1,5 миллиарда из Китая) и 2 миллиарда – экспорт [6]. По показателям экономической безопасности можно увидеть, что Кыргызстан по всем показателям уязвим и не способен выдержать внешние угрозы. К тому же Кыргызстан был привязан к внешним инвесторам, но из-за событий 2005 и 2010 годов, отразился негативно на экономическом росте, росте безработицы и преступности, и большому оттоку трудовой миграции. [7] С начала 2010х годов данная ситуация начала приходить в норму. В связи с этим вступление страны в ЕАЭС в 2015 году служил своеобразным якорем для политической и экономической стабильности [8]. Важным индикатором экономической безопасности является показатель ВВП той или иной страны. Показатель ВВП на душу населения в Кыргызстане в 2015 году составлял 1163 долл. США, а в 2016 году составил 1133 долл. США [9]. В 2015 году внешнеторговый оборот страны составил 5745,8 млн. долл. и по сравнению с 2014 г. сократился на 24,6 %, в том числе экспорт составил 1676,3 млн. долл. (снижение на 11 %), импорт – 4069,5 млн.

долл. (снижение на 29 %). [10] Если смотреть на Кыргызстан в общих показателях развития, будет видно, что структура ее экономики устарела и по многим позициям стала неконкурентоспособной по отношению к внешним товаропроизводителям. Производительность труда остается низкой, наблюдается отток наиболее квалифицированных кадров из страны, качество трудовых ресурсов ухудшается. В стране отсутствуют привлекательные инвестиционные условия, происходит отток капитала. Начинают деградировать не только устаревшие основные фонды, но и социальная и жилищная инфраструктуры, что требует значительного объема инвестиций, в то время как доступ к внешнему финансированию остается ограниченным. Государство распределяет ограниченные ресурсы бюджета неэффективно. [11]

3. Евразийский Экономический Союз и Кыргызстан

Целью Евразийского экономического единства является свободное перемещение товаров, услуг, рабочей силы (рабочей силы) и капитала. Но, во-первых, полезно определить условия на которых Кыргызстан стал членом ЕАЭС. По словам бывшего министра экономики Арзыбека Кожошева, условия были очень благоприятными для Кыргызстана: взыскание долга Кыргызстана в 300 миллионов долларов равными долями в течении 10 лет; выделение 200 миллионов долларов на модернизацию таможенной инфраструктуры; создание Российского-Кыргызского фонда развития с расчетным капиталом в 1 миллиард долларов; поддержка государственного бюджета Кыргызской Республики на 2009-2016 годы. Всего было осуществлено 375 миллионов долларов прямых переводов. [12] По сравнению с другими странами Центральной Азии, Кыргызстан стал членом Всемирной торговой организации (ВТО) в 1997 году, поэтому он стал центром реэкспорта, распространяемым из Китая в Россию и остальные страны Центральной Азии. Крупные рынки такие, как Дордой и Аламедин в Бишкеке и базар Карасу в Оше стали крупнейшими оптовыми рынками в Центральной Азии. Предполагалось, что Кыргызстан потеряет эту ситуацию при вступлении в Евразийский экономический союз. Дискуссии о плюсах и минусах вступления в ЕАЭС разделили кыргызское сообщество и задержали вхождение в союз. [13]

Для относительно небольших стран, таких как Кыргызстан, ЕАЭС может предложить такие преимущества, как доступ к рынку стран участниц, который может обеспечить более широкие возможности трудоустройства благодаря интеграции экономик. Однако страны-участницы все еще сталкиваются с трудностями со стороны Таможенного союза; таких как трансграничная торговля, стандарты производства и т. д. Например, в недавнем отчете Крайсис Груп указывалось, что в Кыргызстане нет необходимой инфраструктуры для ветеринарных служб и лабораторий. Кроме того, с 1 января Казахстан запретил перевозку кыргызских мясомолочных продуктов из своего региона. [14] Однако большинство товаров не могут пересекать границу из-за недостаточности технологий в Кыргызстане, которые могли бы соответствовать нормам ЕАЭС. Например, с 19 марта Казахстан усилил контроль над транспортными средствами, загруженными товарами народного потребления на кыргызско-казахстанских участках государственной границы. В результате комплексной проверки каждого грузовика на контрольно-пропускном пункте Актилек-Автодорный скопилось более 250 тяжелых грузовиков. Министерство Экономики Кыргызской Республики напомнило, что «дополнительные меры контроля, осуществляемые казахстанской стороной, противоречат правовым нормам Евразийского экономического союза и являются базовыми принципами функционирования единого рынка ЕАЭС». В последние годы возникли ситуации, когда отдельные члены профсоюза начали вводить ограничения для защиты внутреннего рынка, что вызывает вопросы о будущем ЕАЭС. [15] Ко всему этому кыргызские товары не могут противостоять государственным монопольным структурам из-за отсутствия эффективной связи технологий и науки с производством. Другими словами, поскольку научные достижения в производстве незначительны, они не могут конкурировать с другими членами ЕАЭС. [16]

Наиболее амбициозные и социально значимые достижения первого этапа участия Кыргызской Республики в ЕАЭС можно объяснить фундаментальными изменениями статуса кыргызских трудящихся-мигрантов. Поэтому квоты и обязанность получать разрешение на работу перестали применяться к ним; обеспечивается социальное страхование (исключая пенсионное страхование) предоставляется гражданам Кыргызской Республики, являющимся членами ЕАЭС, и гражданам принимающей страны. [17]

5. Заключение

В данном исследовании экономическая безопасность Кыргызстана рассматривалась в рамках членства в Евразийском экономическом союзе. Также были рассмотрены положительные и отрицательные последствия этого членства. В целом, членство Кыргызстана в ЕАЭС является неизбежным результатом. Поскольку его экономическая безопасность была неподготовленной и слабой, другой альтернативы не было. С точки зрения его положительных эффектов, это списание долгов Россией и обеспечение удобства для рабочей силы за рубежом и получение социальных услуг.

Негативными последствиями являются ущерб, нанесенный местным потребителям, и невозможность пропустить товар из-за технологических недостатков. Самая большая угроза в том, что Кыргызстан может стать еще более зависимым от России. Через ЕАЭС Россия берет под контроль экономическую безопасность Кыргызстана. В результате экономическая безопасность снижается. Кроме того, страх, что пребывание вне такого союза будет означать, что он окажется в изоляции и изоляции, заставил Кыргызстан вступить в Таможенный союз. Другими словами, если Кыргызстан интегрируется с точки зрения экономической безопасности, он больше не будет контролировать своих граждан, экономику и благосостояние. Это рассматривается как более политический инструмент.

И как итог можно сказать, что гипотеза данного исследования не подтвердилась. Так как мы увидели, что экономическая безопасность Кыргызстана только усугубилась и перешла в адаптационный период с нормами и требованиями ЕАЭС.

Литература
1. Dikkaya, M. Orta Asya ve Kafkasya, Dönüşüm süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik. İstanbul, Beta. 2009.
2. Pirimbayev, C. ve Ganiyev, C. Avrasya Ekonomik Topluluğu: Bir İktisadi İşbirliği Alternatifi. International Conference on Eurasian Economies, 2010.
3. Mello, Guilherme Moreira Leite de. The Eurasian Economic Union in Kyrgyzstan: Between Development and State Fragility İn: P.Bator ve R.Ondrejcsak eds. Panorama of global security environment 2015 – 2016. Bratislava, STRATPOL. 2014.
4. Dent, M. Christopher. Economic Security. In: A. Collins eds. Contemporary Security Studies. Second Edition. New York, Oxford University Press. 2007.
5. Вечканов Г. Экономическая безопасность: Учебник для вузов. Питер, Питер Пресс. 2007.
6. Dergousoff, Deborah. Kyrgyzstan's Accession to the EEU: Why Do Apples Matter Anyway? World Review of Political Economy, 2017.
7. Голованов Р. Участие Политической Элиты в Политико-Правовом, Институциональном и Экспертном Обеспечении Интеграции Киргизской Республики в Евразийский Экономический Союз. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС, № 2, 2017.
8. Vinokurov, Evgeny. Introduction to the Eurasian Economic Union. St Petersburg, Palgrave Macmillan. 2018.
9. Кочкорбаева М. Евразийский Экономический Союз: Вчера и Сегодня. Реформа, 1(81), 2019.
10. Абдынасыров У. Влияние Интеграции Кыргызской Республики в Евразийский Экономический Союз и «Экономический Пояс Великого Шелкового Пути» На Развитие Экономики. Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент», 11(3), 2017.
11. Подобуева М. Влияние Результатов Вступления Республики Армения и Республики Кыргызстан в Евразийский Экономический Союз на их Инвестиционную Привлекательность. Вестник Российской Таможенной Академии, № 2, 2017.
12. Tukubasheva, A.; Sydykova, A. Comparative Legal Analysıs of the Accessıon of the Kyrgyz Republıc to the World Trade Organızatıon and the Eurasıan Economıc Unıon. Vestnik KRSU, 18(7), 2018.
13. Avcu, Seyit Ali. Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları. AVRASYA ETÜDLERI, Sayı 45, 2014.
14. Öğütcü, Özge Nur. Eurasıan Economıc Unıon And Kyrgyzstan. Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2017.
15. Жолдошев, Кубанычбек. «Это дискредитация идеи ЕАЭС».Кыргызстан выразил недовольство» (20.05.2019). URL:// https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan-eaeu-comission-border/29860153.html
16. Аюпов Асылбек, Джумадилов Токтогул и Уметова Айдана. Национальная экономика: учебник.Часть 1. Изд-во КРСУ, -Б., 2016.
17. Медушевский Н. Киргизия на Пути Интеграции в Евразийский Союз. Вестник РУДН, 2014.

Рецензент: доц.. др. Сулайман Элик

УДК:328.1(44).
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.1

Aybala TAALAYBEK KIZI
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
aibala1895@gmail.com

FRANSA YARI-BAŞKANLIK HÜKÜMET SİSTEMİ

FRENCH SEMI-PRESIDENTIAL GOVERNMENT SYSTEM

ФРАНЦИЯ МИСАЛЫНДА ӨКМӨТТӨ АРАЛАШ БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ

Özet: *Hükümet sistemlerinin sınıflandırılmasında kullanılan başlıca ölçüt, yasama ve yürütmenin birbirleri ile olan ilişkisidir. Gayet bu kuvvetler katı bir biçimde birbirlerinden ayrılıyorlarsa başkanlık sisteminden, yumuşak biçimde ayrılıyorlarsa parlamenter sistemden söz edilir. Fransa bir Yarı-Başkanlık Hükümet sistemin örneğidir. Hükümet parlamentodan doğmaz ama parlamento hükümeti görevden alabilir. Bazı yazarlar Fransız politik sistemini "süper başkanlık sistemi" olarak tanımlar. Cumhurbaşkanı, başkanlık sistemindeki başbakandan daha çok yetkiye sahiptir. Halk tarafından seçilen ve önemli yetkileri haiz bir başkan ile parlamentoya bağımlı bir başbakandan oluşan ve genellikle "yarı-başkanlık" (semi-presidential) ya da son dönemde ortaya atılan yeni bir formülasyonla "başbakanlı-başkanlık" denilir.*

Anahtar kelimeler*: Hükümet sistem, Fransa, Yarı-Başkanlık, Cumhurbaşkan, Anayasa, Yürütme, Yasama, Parlamento, Senato, Başkanlık.*

Abstract: *The main criterion used in the classification of government systems is the relationship between legislative and executive. It is quite possible to talk about the presidential system if these forces are strictly separated, and It is the parliamentary system if they are separated softly between each other. France is an example of a Semi-Presidential Government system. The government is not powered by parliament, but parliament can dismiss the government in the same time. Some authors define the French political system as a "super presidential system." The president has more powers than the prime minister in the presidential system. A "semi-presidential" government system usually composed of a chairman elected by the people and having a significant mandate and a prime minister dependent on parliament.*

Key words: *Government , France, Semi-Presidency, President, Constitution, Executive, Legislative, Parliament, Senate, Presidency.*

Аннотация: *Мамлекеттик системасынын жашыруун үчүн пайдаланылуучу негизги критерийи мыйзам чыгаруу жана аткаруу бутактарынын ортосундагы байланыш болуп саналат. Эгерде укуктары так бөлүнгөн болсо президенттик башкаруу системасы, ал эми бул ыйгарым укуктарына жумшак бөлүү таандык болгон учурда президенттик башкаруу системасын тууралуу сөз кылуу мүмкүн эмес. Франция бир аралаш башкаруу системасынын бир мисалы болуп саналат. Өкмөт ыйгарым укуктарын парламент тарабынан албайт, бирок парламент өкмөттү таркатууга укугу бар болот. Айрым изилдөөчүүлөрдүн оюу бойунча Француз башкаруу системасында өкмөт башчысы президенттик башкаруу системасында премьер-министрдин укутарына карагандан көп ыйгарым укуктарга ээ болот,*

Түйүндүү сөздөр: *Мамлекеттик Башкаруу Системасы, Франция, Аралаш Башкаруу Система, Президент, Конституция, Аткаруу бийлиги, Мыйзам чыгаруу Билиги, Парламент, Сенат, Президенттик республика.*

Giriş

“Yarı başkanlık” kavramı, 1970'lerde Fransız Beşinci Cumhuriyeti'nin siyasi sistemini karşılaştırmanın bir yolu olarak Maurice Duverger tarafından ortaya atıldı. Ona göre, bu yeni' rejim tipinin üç özelliği vardı: Başkan genel oy hakkıyla seçiliyor, oldukça büyük yetkilere sahip ve 'başbakan ve bakanlarla yürütme ve yönetim gücüne sahip olan ve yalnızca Parlamento karşı muhalefet göstermiyorsa Hükümette kalabilir (1).

İstikrarsız hükümetlere yönelen ve "parti hükümeti" kavramının yanlış anlaşılma biçiminden kaynaklanan bir tepkidir yeni düzenleme. Parlamento zayıflatılır ve yürütme olabildiğince güçlendirilir. Ortaya çıkan yapı, biraz da kimin çocuğu olduğu belli olmayan garip bir yaratıktır. Kimileri "başkanlık sistemine" yakın bulutunu,kimileri "parlamenter sisteme’’ yakın olduğunu savunur. (10).

Teorik kısmı

İlk olarak Le Monde gazetesinin kurucusu Hubert Beuve-Mery tarafından 1959'da kullanılan "yan-başkanlık (semi-presidential) rejimi" terimi, akademik alanda Maurice Duverger tarafından 1970 yılında kavramsal çerçevesinin çizilmesinden itibaren yine Duverger'nin 1980 tarihli ünlü makalesinin yayınlanmasına dek geçecek on yıl içerisinde yazarın kendisinin farklı kriterleri esas alarak yapacağı farklı tanımlara ve buna bağlı olarak yan-başkanlık sistemi olarak kabul edilen ülkeler listesinde ciddi değişikliklere konu olmuştur (12). Duverger'nin nihai tanımını ortaya koymasından sonra terim Fransa'da düzenli bir kullanım kazanmış ve 1970'lerin sonuna gelindiğinde hararetli tartışmaların konusunu oluşturmaya başlamıştır (11). Duverger'nin 1978'de "yarı-başkanlık" tipolojisine ilişkin nihai tanımını ve bu tanımın işaret ettiği kavramsal çerçeveyi ortaya koymasından itibaren Fransa'da terim düzenli bir kullanım kazanmıştır. Duverger, ilk olarak 1970'de yayınlanan siyasal kurumlar ve anayasa hukuku üzerine yazmış olduğu ders kitabının on birinci baskısında yarıbaşkanlık terimine yer vermiştir.(1).

Duverger, tamamlanmış kavramsal çözümlemesini ise 1978 tarihini taşıyan *Echec au roi* isimli eserinde sunmuştur. Konu üzerine İngilizce yazılmış ilk makale olma özelliğini de gösteren, 1980 tarihli ünlü makalesinde de, yaklaşık aynı şekilde ortaya koyduğu nihai tanımına göre; bir siyasal rejim ancak anayasası şu üç unsuru birarada bulunduruyorsa yarıbaşkanlık olarak kabul edilir (8):

1- Devlet başkanı genel oyla halk tarafından seçilir.

2- Devlet başkanı oldukça önemli yetkilere sahiptir.

3- Buna karşılık, devlet başkanının yanında yürütme ve hükümet etme yetkilerine sahip ve ancak parlamento karşı koymadığı sürece görevde kalan başbakan ve bakanlardan oluşan bir kabine bulunmaktadır. (18).

Sartori’ye göre (13), ancak, beş özellik vardır:

1. Devlet başkanı (devlet başkanı), doğrudan veya dolaylı olarak, sabit bir görev süresi için halk oyuyla seçilir.

2. Devlet başkanı bir başbakanla yürütme yetkisini paylaşır, böylece üç belirleyici kriteri olan ikili bir yetki yapısına girer.

3. Başkan parlamentodan bağımsızdır, ancak tek başına veya doğrudan yönetemez ve bu nedenle iradesi hükümeti aracılığıyla iletilmeli ve işlenmelidir.

4. Buna karşılık, başbakan ve kabinesi, parlamentoya bağlı olduklarından cumhurbaşkanlığına bağımlıdırlar: ya parlamentoya güvendedirler ya da güvenilmezler (ya da her ikisi) ve her iki durumda da meclis çoğunluğunun desteğine ihtiyaç duyarlar.

5. Yarı başkanlık sisteminin ikili otorite yapısı, farklı dengelere ve aynı zamanda yürütmenin her bir bileşen biriminin “özerklik potansiyelinin” geçmesi şartı altında, yürütme içindeki iktidarın yaygınlığını değiştirmek için izin verir. (10)

Shugart ve Carey (11), cumhurbaşkanlığı ve yarı-başkanlık rejimlerinin kavramlarını şöyle tanıtmaktadır. Kabine oluşumu ile ilgili farklılıklar bakımından, cumhurbaşkanı başkanlar kabinesin atamalarında oldukça sınırlı rolü ile karakterize edilir: cumhurbaşkanının bir başbakan ve parlamentonun onayına ilişkin bireysel bakanları aday gösterme yetkisi vardır, ancak görevden alma yetkisine sahip değildir. Yarı-başkanlık rejimde, cumhurbaşkan başbakanı ve onun kabinesini atamak ve görevden almak için anayasal yetkilere sahiptir. (4).

Sartori (13), Lijphart gibi, üç temel noktaya işaret eder: “eğer bir siyasi sistem başkanlık yaparsa, ve eğer devlet başkanı (başkan) i) halk seçiminden kaynaklanırsa, ii) ya da onun önceden kurulmuş görevi, bir parlamento seçimleri tarafından yerine getirilemez ve iii) hükümetleri atadığı ya da başka bir şekilde 'atadığı' yönetir.

Fransa Anayasası

Fransa’da İkinci Dünya Savaşı sırasında Cumhuriyet sistemi Vichy gibi otoriter rejimlerin başa gelmesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır. Cumhuriyet ile IV. Cumhuriyet’te egemen olan parlamenter sistem dönemlerinde ülkede sık sık hükümet krizlerine yol açmıştır. Bunun nedeni olarak hükümetlerin karar almada tıkanmaları. Bu arada hükümet yürütme organının güçlendirilmesine ihtiyaç getirmiştir. 1958’de patlayan Cezayir kriziyle ve Charles De Gaulle’ün göreve gelmesiyle, yeni anayasa hazırlıklarını başlatmıştır. Yeni anayasa 1958 Ekim’inde onaylanmıştır. Aralık 1958’de de De Gaulle cumhurbaşkanı seçilmiştir. V. Cumhuriyeti başlatan yeni anayasa yürütme organı içersinde cumhurbaşkanının yetkilerini güçlendirmiştir.

Fransa hükümet sistemini anlamak için ilk önce Fransa Anayasasına bakarsak, ilk olarak ınsan haklarını, temel hak ve hürriyetleri içeren kısmı ve Fransız Cumhuriyetinin Egemeliğine dair maddeler koyulduğunun farkına varmaktayız.

Fransa’da 1958 Anayasasının getirdiği yeni düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan Yarı-başkanlık sistemi, geçmişte Weimar Cumhuriyetinde uygulandığı gibi bugün başta Fransa olmak üzere, Finlandiya, Avusturya, İzlanda, İrlanda ve Portekiz gibi bazı ülkelerde uygulanmaktadır. Bu sistemde cumhurbaşkanına, yürütme konusunda başbakanla yarışan yetkiler verilmiştir (16). Ancak sistemin niteliğini asıl tartışmaya açan olay, Fransız anayasasında 1962 değişiklikleri ile birlikte, cumhurbaşkanının halk tarafından seçileceğini öngören değişiklik olmuştur (9). Zaten parlamenter sistemle bağdaşmayacak ölçüde geniş yetkilere sahip olan cumhurbaşkanının bir de seçimlerle göreve gelecek olması, sistemin niteliğinin tartışılmasına neden olmuştur. Netice itibarıyla, parlamenter sistemden uzaklaşmış bulunan, ancak başkanlık sistemine de aynı ölçüde uzak olan bu sistemin adının konması gerekiyordu. İşte sistemi kavramsallaştıran isim de, ilk kez 1970 yılında yarı-başkanlık kavramını kullanmış olmakla birlikte, özellikle 1980 yılında yayımlanan makalesi ile Maurice Duverger olmuştur (17).

Fransız halkı, 1789 Beyannamesinde tanımlanan, 1946 Anayasasının başlangıç kısmında teyit edilip tamamlanan insan haklarına ve milli egemenlik ilkelerine, aynı şekilde 2004 Çevre Şartında belirtilen hak ve ödevlere bağlılığını ihtişamla ilân eder. Bu ilkeler ve hakların kendi kaderlerini serbestçe belirlemeleri esası gereğince Cumhuriyet, kendisine katılma iradesini beyan eden denizaşırı ülkelere özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ortak idealine dayanan ve bu ülkelerin demokratik gelişmelerini sağlayacak yeni kurumlar sunar.(15).

Fransa, bölünmez, laik, demokratik sosyal bir Cumhuriyettir. Köken, ırkveya din ayrımı yapmaksızın, tüm vatandaşların yasa önünde eşitliğini garanti eder. Her inanca saygılıdır. İdari yapısı yerinden yönetim esasına dayanır. Kadınlar ve erkeklerin seçimle gelinen görev ve mevkilerin yanı sıra mesleki konumlara ve sosyal sorumluluklara eşit şekilde erişebilmeleri, kanunla teşvik edilir. Cumhuriyetin dili Fransızca'dır.Ulusal egemenlik halka aittir, bunu temsilcileri aracılığıyla ve halkoylaması yoluyla kullanır.Siyasal parti ve siyasal guruplar oy vermenin tecellisine katkıda bulunurlar. (17).

Yürütme

Fransız sisteminde yürütme, tıpkı parlamenter sistemlerde olduğu gibi, iki başlıdır: Cumhurbaşkanı ve hükûmet, yürütmenin bileşenlerini oluşturmaktadır.

Fransız anayasaında başlangıçtan hemen sonra ikinci başlık altında Cumhurbaşkanın görev ve yekilerine yer verilmiştir. Bu da Cumhurbaşkanın, başkanlık sistemindeki başbakandan daha çok yetkiye sahip olduğu anlamına geliyor. Bazı yazarlar Fransız politik sistemini "süper başkanlık sistemi" olarak tanımlar. (6).

Şimdi dünyada 60'a kadar yarı başkanlık ülkesi var, bunların 19'u Rusya dahil olmak üzere daha büyük Avrupa bölgesinde bulunuyor (2). Cumhuriyet Başkanı, oyların mutlak çoğunluğu ile seçilir. Eğer ilk oylamada böyle bir çoğunluk elde edilmezse, o zaman on dördüncü günde ikinci bir oylama yapılacaktır. En büyükleri oylayan sadece iki aday. İlk oylamadaki oy sayısı, daha iyi yerleştirilmiş adayların geri çekilmesinden sonra, ikinci sandıkta yer alabilir. Bir Cumhurbaşkanını seçme süreci, söz konusu seçimin Hükümet tarafından çağrılmasıyla başlayacaktır. Yeni Cumhurbaşkanının seçimi en az yirmi gündür yapılacaktır. Cumhurbaşkanının görev süresinin sona ermesinden otuz beş gün önce. Cumhuriyet cumhurbaşkanlığı herhangi bir sebeple boşalırsa veya Anayasa Konseyi'nin, üyelerinden mutlak çoğunluğu ile cumhurbaşkanının üyeliğini reddeden Anayasa Konseyi, Cumhuriyet Başkanının görevlerini yerine getirmemesi halinde, Cumhurbaşkanının görevlerini yerine getirmelidir (10).

- Cumhurbaşkanı 5 yıl için, tek dereceli genel seçimle seçilir.
- Bir kişi en fazla iki dönem Cumhurbaşkanlığı görevini yürütebilir.
- Cumhurbaşkanı, kullanılan oyların salt çoğunluğu ile seçilir.(Oylamanın ilk turunda bu çoğunluk sağlanamazsa, seçimleri izleyen 14. gün ikinci tura gidilir.)
- Cumhurbaşkanı Başbakanı atar.
- Başbakan tarafından Hükümetin istifasının sunulması üzerine görevine son verir.
- Başbakanın önerisi üzerine Hükümetin diğer üyelerini tayin eder ve bunların görevine son verir.
- Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kuruluna başkanlık eder.
- Cumhurbaşkanı, kesin olarak kabul edilmiş olan yasaları, Hükümete sunulmalarını takip eden 15 gün içinde ilan eder.
- Cumhurbaşkanı, yabancı ülkelere gönderilen büyükelçi ve fevkalade elçilere güven belgesi verir, yabancı büyükelçi ve fevkalade elçilerin güven belgesini kabul eder.
- Cumhurbaşkanı, silahlı kuvvetlerin başıdır. Milli Savunma Yüksek Kurul ve Komitelerine başkanlık eder.
- Cumhurbaşkanı bireysel af yetkisine sahiptir.

IV. Cumhuriyet'le kıyaslandığında V. Cumhuriyet'in genel olarak yürütmeyi güçlendirdiği, buna karşılık yasamayı sınırlandırdığı söylenebilir. (7).

Yasama (Parlamento)

Fransa parlamentosu çift meclisli yasama organıdı (Ulusal meclis ve Senato. Asimetrik çift meclislidir.) Ulusal meclisin yetkisi senatoya göre daha fazladır. Ulusal meclis kabul ederse yasa kabul edilir.Ulusal meclis üyelerini halk seçer. Senato üyelerini yerel yöneticilerden oluşan bir kurul belirler. Günümüz Fransa Parlamentosu 577 millet meclisinde ve 348 senatodan oluşmaktadır.

V. Cumhuriyet Anayasası, dokuz üyeden müteşekkil, üyeleri cumhurbaşkanı ile her iki meclisin başkanları tarafından atanan ve kanunların ısr.ar edilmesinden önce Anayasa'ya uygunluk denetimini yapmakla görevli Anayasa Konseyini kurmuştur. Anayasa Konseyi zaman içerisinde yetki alanını yorum yoluyla ve çeşitli Anayasa değişiklikleriyle genişletmiştir. Bilhassa 2008 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği, yürürlüğe girmiş olan bir kanunun, görülmekte olan bir dava esnasında Anayasa'nın garanti altına aldığı hak ve özgürlüklerden birini ihlal ettiği iddiasıyla Anayasa Konseyine götürülebilmesine imkân tanımıştır (3).

Millet Meclisi

Millet Meclisi, seçim bölgelerinde doğrudan ve genel oyla, -cumhurbaşkanınca fesih durumu hariç- beş yıllığına seçilen 577 milletvekilinden oluşur. Milletvekili seçme ve seçilme yaşı 18'dir. Milletvekili seçiminde, iki turlu dar bölge yöntemi geçerlidir. İlk oylamada seçilebilmek için, hem geçerli oyların salt çoğunluğunu hem de kayıtlı seçmenlerin en az dörtte birinin oyunu almak gerekir. İkinci oylama, bir hafta sonra yapılır. İkinci oylamada aday olabilmek için, ilk oylamada kayıtlı seçmenlerin en az % 12,5'inin oyunu almış olmak gerekir. Ancak, ilk oylamada en az iki aday %12,5 oranına ulaşamamışsa bu kural uygulanmaz. Bu durumda, nispî olarak en çok oyu almış iki aday ikinci oylamaya katılır. İkinci oylamada seçilebilmek için, öteki adaydan ya da adaylardan daha çok oy almış olmak yeterlidir. Seçimlerde milletvekili ile birlikte yedeği de seçilir. Boşalma olduğunda yedek üye görevi üstlenir. Ancak, yedeğin doldurduğu sandalye de boşalırsa, genel seçimlere en az bir yıllık bir zaman kalmış olmak koşuluyla, üç ay içinde ara seçim yapılır (5).

Millet Meclisinin bugün yürürlükte bulunan iç tüzüğü 3 Haziran 1959 tarihli Millet Meclisi İç Tüzüğü'dür. Sonuncusu ve en kapsamlısı 2009 yılında olmak üzere İç Tüzük'te toplam otuz bir değişiklik yapılmıştır. Bu son değişiklikte yaklaşık 150 madde tadil, ihdas veya ilga edilmiştir. Elli yıllık süreçte bir benzeri daha olmayan bu reform, 2008 yılı Anayasa değişiklikleri üzerine yapılmış ve İç Tüzük'ü bütünüyle güncellemiştir. V. Cumhuriyet bir bakıma "yeni" bir parlamento kazanmıştır

Senato

Anayasa'nın 24'üncü maddesine göre Senato, yerel yönetimlerin temsilcisidir. Senato, yaklaşık 150.000 kişilik ikinci seçmen topluluğu tarafından dolaylı ve genel oyla altı yıllığına seçilen 348 senatörden oluşur. Her seçimde bütünüyle yeniden seçilen Millet Meclisinden farklı olarak Senatonun yarısı her üç yılda bir yenilenir. Senato Başkanı, Cumhurbaşkanına vekâlet ettiği için Senatonun devamlılığı esastır ve feshedilmesi mevzubahis değildir (15).

Sonuç

Günümüzde Fransa'da siyasilerin önemli bir bölümü, yarı-başkanlık sistemi olarak adlandırılan, çift başlı bir yürütme organına dayalı mevcut yapının oluşturulmasıyla birlikte 1958 Fransız Anayasanın Cumhurbaşkanın gücü yetkili artması nedeniyle kesintilere ve krizlere giriyor. Fransa'nın kurumsal reform ihtiyacını tahlil etmeye çalıştığımız zaman, bugün sorun yaratan 1958 Anayasa'sının oluşturduğu güçler dengesinin oluşumunda dönemin siyasi koşullarının belirleyici rol oynadığını görüyoruz. Beşinci Cumhuriyet'in "süper güçleri" olan Cumhurbaşkanlığı modelinin demokrasiyle bağdaşmayan durumlara yol açtığı öne sürerek parlamenter sisteme dönülmesi gerektiği söyleniyor. Ancak 1958 anayasası, eski anayasayla kıyaslandığında, gene güçlü bir devlet başkanı modeli ortaya çıkardğı sonucuna geliyoruz.

Kaynakça

1. DUVERGER, Maurice (1980) "A New Political System Model: Semi-Presidential Government", European Journal of Political Research, 8 (2),1980, s. 165-187.

2. ELGIE, R (2009): Duverger, Semi-presidentialism and the Supposed French Archetype.West European Politics. 32:2, 248-267

3. EROĞUL, (2012)Cem, Çağdaş Devlet Düzenleri: İngiltere, Amerika, Fransa, Almanya, İmaj Yayınevi, Ankara.

4. European Journal of Political Research. (2005). OLEH, P. Prime ministers' identity in semi-presidential regimes: Constitutional norms and cabinet formation outcomes. European Centre for Minority Issues, Flensburg, Germany 44: 721–748.

5. GOETZ, Klaus H.(2013) Parliaments and Executive Oversight and Control:Comparing Selected European Experiences. SIGMA.

6. HÜSEYIN G., İHSAN K., SONGÜL S.(2017). Amerikan Başkanlık ve Fransız Yarı-Başkanlık Sistemleri Işığında Türkiye'nin Yeni Cumhurbaşkanlığı Hükümeti Sistemi. Strategic Public Management Journal ISSN: 2149-9543.Volume 3. Special Issue. ss., 101-120.

7. KERROUCHE,E. "The French Assemble´e Nationale: The Case of a WeakLegislature?" The Journal of Legislative Studies, Cilt: 12, Sayı: 3–4, 2006, s.336.

8. NUR, U.(2003). Demokratik siyasal rejimlerin siniflandirilmasinda farkli bir yaklaşim: "Yari-başkanlik"tan "Iki başli yürütme yapilanmasi''na. Ankara Üniversitesi Dergisi.52(2).

9. ÖZEN,Ç.AKDEVELİOĞLU,A.(2017). Hür Fransa'dan Iv. Cumhuriyet'e Fransa'da "Güçlü Hükümet" Mücadelesi: De Gaulle'ün Siyasi Yenilgisi Ve Parlamentarizme Geri Dönüş. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi. Cilt:16, No:1ç-. s. 81-106

10. SHUGART Matthew Soberg, (2005)"Semi Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns". French Politics. Cilt 3, No 3. s.338-341.

11. SHUGART, Matthew Soberg and John M. Carey (1992) Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University

12. SIAROFF,A. (2003).Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction. European Journal of Political Research, 42: 287–312.

13. https://tarihibilgi.org/fransa-cumhuriyetinin-anayasal-duzeni/

14. https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/constiution_anglais_oct2009.pdf

15. http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf

16. http://www.uiportal.net/fransa-yari-baskanlik-modeli.html

17. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.lisansegitim.com/fransa-yonetim-sekli/

18. https://www.akademikparadigma.com/fransiz-politik-sistemi-hakkinda-bilgi/

Рецензент: доц.. др. Сулайман Элик

УДК: 323.28
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.10

Исмаилова Жылдыз Тезекбаевна
КНАУ им. К.И.Скрябина,
преподаватель
Омурзакова Карина
БГУ им. К. Карасаева

ПРОБЛЕМЫ КОНФЛИКТОВ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

СОЦИАЛДЫК ИШТЕ КОНФЛИКТ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

PROBLEMS OF CONFLICTS IN SOCIAL WORK

Аннотация: *В настоящей статье изучаются некоторые особенности профессионального общения специалиста социальной работы, а равно и некоторые конфликты, возникающие в ходе этого общения. Следует отметить, что в статье описываются умения социального работника преодолевать возникающие в ходе взаимодействия конфликты и превращать их в коммуникативные ситуации, требующие проявления положительного потенциала клиента, которые лежат в основе успешного профессионального взаимодействия, являясь обязательным элементом его профессионализма*

Ключевые слова: *профессиональное общение, конфликты, конфликтологическая культура, социальная работа.*

Аннотация: *Бул илимий макалада социалдык иш адисинин кесиптик баарлашуусунун айрым өзгөчөлүктөрүн, ушул баарлашуунун жүрүшүндө келип чыгуучу айрым конфликтери изилденет. Бул статьяда социалдык кызматкердин жумушунда келип чыккан өз ара чыр-чатактарды ийгиликтүү жана кесипкөй оң коммуникативдик кырдаалда чечиштин жолдору көрсөтүлөт.*

Түйүндүү сөздөр: *кесиптик байланыш, чыр-чатактар, талаш-тартыш, коомдук иш.*

Abstract*: this article examines some features of professional communication of a social work specialist, as well as some conflicts that arise during this communication. It should be noted that the article describes the ability of a social worker to overcome conflicts that arise during interaction and turn them into communicative situations that require the manifestation of the client's positive potential, which are the basis of successful professional interaction, being a mandatory element of his professionalism*

Keywords: *professional communication, conflicts, conflict culture, social work.*

В условиях современного общества растет число людей, нуждающихся в помощи высококвалифицированных специалистов социальной работы. Важным критерием оптимизации эффективности процесса оказания услуги социальным работником является обязательность владения им системой знаний о закономерностях общения, ввиду того, что общение является звеном социальной работы, понимаемой как взаимодействие. По определению М. Боневой и Г. Колева «общение будучи феноменом, представляет собой непрерывный поиск и овладение знаниями, умениями, навыками. Это не что иное как комплексное социальное явление, процесс взаимного влияния, взаимопонимания, взаимодействия индивидов на основе определенного объема информации». [1] В наиболее общем виде можно выдвинуть функции коммуникативного процесса социальной работы, в том числе:

- Содействие клиенту в нахождении пути выхода из затруднительной социальной ситуации, в которую он временно попал;
- Обмен информацией. Социальным работником предоставляется клиенту информация об оказываемых социальных услугах, благодаря которым клиент мог бы добиться решения своей проблемы; клиент со

своей стороны дает информацию, касающуюся причин возникновения своей проблемы;

• Выражение отношения говорящего субъекта / социального работника или клиента/ к предмету обсуждения.

Эффективность профессионального общения социального работника зависит от владения им рядом профессионально значимых коммуникативно-речевых умений, благодаря которым в дальнейшем он сможет добиться эффективного взаимодействия как формальными, так и неформальными средствами общения, поощряя проявления инициативности и активности клиентом. Согласно социолингвистике коммуникативные умения сами по себе не представляют собой врожденную способность, а способность, формируемую при взаимодействии человека с окружающей его социальной средой в ходе накопления им коммуникативного опыта. Умения профессионального общения специалиста социальной работы обычно включают в себя его способность вступать в полноценный диалог с остальными людьми, осуществляя при этом творческое взаимодействие с ними. Однако в ходе его профессионального общения нередко возникают самые разные конфликты с точки зрения их специфики и причин, с которыми ему следует успешно справляться.

Существует обыденное представление о конфликте, как об столкновении противоположных мнений, целей, интересов, мировоззрений и т.п. Сами по себе конфликты бывают деструктивными и конструктивными. Деструктивным бывает тот конфликт, когда никем из оппонентов не принимается противоположное мнение, противоположная точка зрения, тем более что каждый оппонент проявляет стремление удержать и утвердить во что бы то ни стало свою точку зрения. О конструктивном конфликте можно говорить тогда, когда каждый оппонент отстаивает свое мнение и свою точку зрения, при этом выслушивая и принимая во внимание полностью или частично мнение другого. Конфликты, которые могут возникнуть в ходе взаимодействия социального работника с клиентом, сгруппированы следующим образом: конфликт целей; конфликт идей; конфликт настроек; конфликт поведения. Основными проявлениями конфликтогенного поведения обычно являются: открытое недоверие, уменьшение роли собеседника, подчеркивание различий между ними и собеседником не в его пользу, нежелание признавать свои ошибки, преувеличивать свой вклад в дело. Обычная, постоянно навязывающая свою точку зрения, неспособность понять точку зрения собеседника. Особо важным в данном случае является уровень конфликтологической культуры специалиста социальной работы.

Д. Димитровым предлагается модель конфликтологической культуры специалиста:

• Блок информации модели включает в себя знания теории и практики конфликта, в том числе: о структуре и динамике ситуации конфликта; о типологии и типе производственных конфликтных ситуаций; по типологии противников и «трудных людей»; о мотивации конфликта; о объективных и субъективных генах конфликта; на конфликтогенность (саногенное мышление, знание природы конфликтующих эмоций, ценностных ориентаций); о формах конфликта; активные и пассивные конфликтные стратегии; о стилях конфликтного поведения и их применимости в различных ситуациях; о путях и методах разрешения конфликтных ситуаций и конфликтов; о понятии страха, механизмах защиты и методах психологической защиты; о психотехнических методах регулирования психофизического состояния; коммуникативные знания, коммуникационные барьеры; технологии предотвращения, преодоления, регулирования и разрешения конфликтов; о теоретических и эмпирических методах диагностики конфликтов и их составляющих.

• Аксиологический блок модели представляет собой совокупность противоречивых и профессионально важных свойств и качеств основных областей индивидуальной специализации.

• Операционный блок включает в себя конфликтогенные качества, которые важны с профессиональной точки зрения, с точки зрения практической сферы предмета, в частности: конфликтные навыки, этическое поведение, способность оценивать точность своих действий. Действия, система навыков для решения вероятностных проблем конфликта, связанных с управлением конфликтом.

Класс вероятностных задач (возникающих с различной степенью вероятности) профессионального и конфликтного управления состоит из пяти групп задач, изолированных с учетом логики управления конфликтами, в частности: задачи управления конфликтами для диагностики, прогнозирование, моделирование целей, стимулирование, разрешение (трансформация среды профессионального конфликта) конфликт. [2] В ходе профессионального общения следует избегать любых конфликтогенов, которыми принято называть слова, действия (или бездействие), приводящие к конфликту.

Н. Арутюнова выдвигает тезис проявления конфликтогенов следующим образом:

• Прямое проявление превосходства в виде угрозы, комментария или другой негативной оценки, критики, обвинения, издевательства, сарказма;

• Снисходительная позиция, которая показывает выражение снисходительности со специальным намеком на доброжелательность;

• Категоризация императива проявляется в чрезмерной уверенности в своей невиновности и непогрешимости, уверенности в себе;

• Навязывание своих советов. Советующий в данном случае занимает позицию превосходства;

• Игнорирование (прерывание) собеседника, повышение его голоса и попытка показать, что его мысли и рассуждения важнее, ценнее остальных;

• Скрывание информации;

• Неумышленное или умышленное нарушение этики.

• Глумление или издевка;

• Обман или попытка обмана как средство достижения определенной цели нечестным путем;

• Перебрасывание ответственности на другого. [3]

В процессе профессионального общения специалиста социальной работы часто возникают барьеры логического и фонетического характера, а равно и

барьеры, к которым приводят отрицательные эмоции. В заключение, следует отметить, что умения социального работника преодолевать возникающие в ходе взаимодействия конфликты и превращать их в коммуникативные ситуации, требующие проявления положительного потенциала клиента, лежат в основе успешного профессионального взаимодействия, являясь обязательным элементом его профессионализма.

Литература

1. Арутюнова Н. Д. Жанры общения. Человеческий фактор в языке. Коммуникативность, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992.

2. Бонева, М., Колев Г. Ценностная система социального работника, том 50, серия 6.2, 2011 г, с. 166-175.

3. Димитров Д. Конфликтология и конфликтологическая культура. бр. 4, 2005, с. 76-94.

Рецензент: к.филол.н., доцент Садырова Г.К.

УДК:342(575.4)
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.11

***Мохаммад Исаак Шафак**, аспирант*
БГУ им. К.Карасаева

ПОЛИТИЧЕСКИЙ БЕСПРЕДЕЛ ОППОЗИЦИИ И ПОЧЕМУ ВЫИГРАЛ ВЫБОРЫ АШРАФ ГАНИ?

КАРШЫЛЫК САЯСИЙ БАШАЛАМАНДЫК ЖАНА ЭМНЕ ҮЧҮН АШРАФ ГАНИ ШАЙЛООДО УТУП АЛДЫ

POLITICAL CHAOS OF THE OPPOSITION AND WHY ASHRAF GHANI WON THE ELECTION?

***Аннотация:** В данной статье автор исследовал феномен победы действующего президента Мохаммада Аршаф Гани, выигравшего во второй раз президентские выборы у своих оппонентов, его персональные качества в отличие от его оппонентов, проигравших выборы на пример Абдуллы Абдуллы. Названы глубинные причины возникновения политического кризиса, как недоговороспособность политических элит Афганистана, разрозненных личными и местечковыми интересами своих кланов. Сделан анализ, почему годами оставаясь у власти, оппоненты Ашрафа Гани, не использовали свои властные полномочия не улучшили политическую ситуацию Афганистана. Автором приведены аналитические выводы их отрицательного влияния на развитие политических процессов, это связано большей частью для сохранения собственных корыстных интересов и благ. Автор на примере анализа деятельности президента и его оппонентов на выборах, выразил собственное экспертную оценку вокруг сложившийся политической ситуации вновь избранного действующего президента Ашрафа Гани Ахмадзая, как политической персоны, выделив его слабые и сильные стороны и оппонентов.*

***Ключевые слова:** феномен победы, политический кризис, выборы.*

***Аннотация:** Автордун бул илимий макаласында, Мохаммад Ашраф Ганидин экинчи мөөнөткө 2019 -жылы 28-сентябрда болуп өткөн президенттик шайлоодо атаандаштарын утушу, Абдулла Абдулла жана да башка оппоненттеринин президенттик шайлоодогу жеке сапаттарын изилдеген. Ооган саясий элитасынын ар түрдүү жеке жана ичи тардык, кызгануу сыяктуу эле кызыкчылыктарын, саясий башаламандык кыймылы жөнүндө жана ошол себептер менен саясий кризис курчуунун негизги себептерин атады. Алардын (эски элитанын) бийликте калуу максатында кыймылдарынын терс таасири тууралуу аналитикалык корутунду көрсөттү, бул инсандар негизинен өздөрүнүн жеке керт башынын кызыкчылыктары менен пайдасын сактоо менен байланыштуу, шайлоодо президенттин иш-аракеттери жана оппоненттери боюнча сереп-талдоо жазылган.*

Ооганстандагы саясый кырдаал жакшырган жок, саясий жараяндар таатал боюнча калууда, Ашраф Гани менен оппоненттеринин күчтүү жактарын жана кемчиликтери касиеттери жөнүндө, учурдагы Ооганстанда саясий кырдаал тууралуу өзүнүн серебин билдирди.

***Түйүндүү сөздөр:** жеңүүнүн феномени, саясий кризис, шайлоо*

***Annotation:** In this article, the author explored the phenomenon of victory of incumbent President Mohammad Ashraf Ghani, who won the second time the presidential election against his opponents, his personal qualities, unlike his opponents, who lost the election by the example of Abdullah Abdullah. The underlying causes of the political crisis are identified as the lack of maturity of the political elites of Afghanistan, fragmented*

by the personal and local interests of their clans. An analysis is made of why staying in power for years, opponents of Ashraf Ghani, did not use their power, did not improve the political situation in Afghanistan, the author gives analytical conclusions of their negative impact on the development of political processes, this is mainly due to preserving their own selfish interests and benefits. The author, using an example of analysis of the activities of the president and his opponents in the elections, expressed his own expert assessment around the current political situation of the newly elected incumbent president Ashraf Gani Ahmadzai as a political person, highlighting his weaknesses and strengths and opponents.

Keywords: the phenomenon of victory, political crisis, elections.

Стало традицией, что очередные выборы президента Исламской Республики Афганистана становятся причиной политическому кризиса в Афганистане. В столице Афганистана Кабуле провели две церемонии вступления в должность президента страны. В президентском дворце присягу принял действующий глава государства Ашраф Гани Ахмадзай, действующий президент таким образом переизбран на второй срок. Согласно предварительным результатам, действующий президент Афганистана Ашраф Гани побеждает на президентских выборах, состоявшихся в конце сентября. Он получил 50,64 процента голосов избирателей, его ближайший соперник, премьер-министр Абдулла Абдулла - 39,52 процента, сообщила в воскресенье, 22 декабря, председатель Независимой избирательной комиссии (НИК) Хава Алам Нуристани. Решением Независимой избирательной комиссии афганский лидер стал Ашраф Гани победителем президентских выборов в Афганистане. Решение было оглашено после долгих пяти месяцев с момента проведения выборов 28 сентября в 2019 году.

Такое решение не устроило противников и оппонентов победителя, которые провели параллельную инаугурацию в соседнем дворце второго претендента Абдулла Абдулла. Абдулла Абдулла объявил, что не признает выборы и считает их сфальсифицированными, что требует пересчитать бюллетени. Эти заявления были ожидаемыми, он также не признал свое поражение в прошлых выборах президента в 2014 году, тогда он также занял второе место после Ашраф Гани Тогда несмотря на его несогласие в результатами выборов, президент Ашраф Гани Ахмадзай предложил ему пост премьер-министра.

Он также инициировал создание параллельных властных структур на местах, в провинциях, хотя неясны цели такой провокации, потому что такие меры невозможны осуществить в силу того, что надо содержать армию своих параллельных чиновников. Это популистский ход, который, скорее, не будет иметь логического продолжения. Все старания старой элиты Афганистана удержаться во власти и мешать работе нового правительства, которое придет вместе с вновь избранным президентом Ашраф Гани. Но, также это может еще более усугубить и без того шаткое положение вновь избранного президента Ашраф Гани.

Политический кризис, вызван в первую очередь разрозненностью политической элиты и противоборством различных группировок за президентскую власть стране. Что связано прежде с тем, полномочия президента более сильны, чем остальные ветви власти по сегодняшней Конституции Афганистана. Поэтому все деструктивные силы, будь это оппоненты Аграфа Гани или радикальные группировки Талибана, были брошены, для того, чтобы сорвать президентские выборы, устраивались теракты по всей стране для отпугивания избирателей. На выборах в президенты пришли голосовать только 1,8 млн. человек из 9,7 млн. имеющих право голоса, что составило 20% и президент набрал более 50,64% , Абдулла Абдулла занял второе место 39,52, а третьим стал лидер моджахедов политик - Гульбеддин Хекматияр - 3,85 голосов избирателей.

Столь позднее объявление результатов выборов вызывает споры среди проигравшей стороны, которая посчитала, что действующий президент смог воздействовать на итоги выборов используя служебное положение президента. Но причина не выигрыш президента Ашраф Гани, а в нежелании установления стабильности в стране противниками в лице различных радикальных группировок различными течениями, множественными этническими группировками проживающих в провинциях страны. Несмотря на то, что они представлены в Национального Конгресса, для защиты интересов своих избирателей, они не смогли сплотить вокруг себя политичную элиту страны, возможно что их круг интересов далеки от ожидания самого электората, они не способны решить насущные злободневные проблемы, в связи с чем политический кризис в стране носит затяжной характер.

Несмотря на трудности подсчитывания голосов из-за технических причин думается, было разумнее было огласить результаты менее поздний срок, чем 5 месяцев, такая неопределённость результатов, вызвали конфликты соперничающих сторон, ухудшая ситуацию в стране, в момент, когда президент США Д.Трамп запустил проект примирения и подписания соглашения переговоров с Талибаном в обход действующей власти Кабула, что вызвало негодование президента Ашраф Гани, который озвучил это в своем на пресс-конференции, что освобождение пленных талибов не может быть условием проведения межафганских переговоров.

Самое приемлемое в нынешней ситуации могло быть признание результатов выборов, озвученное 18 февраля 2020 года решение уполномоченного органа по выборам – Независимой избирательной комиссии, для достижения консенсуса и конструктивного диалога между Абдулла Абдулла и остальными претендентами, что означало бы начало действий легитимной власти, но это является проблематичной на сегодня, так как они категорично не желают признать результаты выборов.

В предыдущих выборах в 2014 году противостояние между первыми претендентами были достигнуты договорённости, когда Абдулла Абдулла стал вторым и тогда ставший президентом Ашраф Гани Ахмадзай предложил кресло председателя исполнительного совета национального правительства, хотя должность не была предусмотрена Конституцией. Этот компромисс был проектом тогдашнего президента США Барака Обамы, который был сильно раскритикован многими политиками страны. И принципиально не дала для Афганистана выгодной позиции президенту Ашраф Гани. И на протяжении всего периода правления Абдулла Абдулла, скорее, мешал нежели помогал работе президента. Поэтому некоторые специалисты считают так, что «Скорее всего, формат нынешнего «правительства национального единства», созданного в 2015 году как альянс команд двух политиков – Ашрафа Гани и Абдуллы Абдуллы - продлен не будет, - прокомментировали «НГ» ситуацию кабульские политические эксперты. – На сегодняшний день участие доктора Абдуллы в правительстве страны представляется крайне маловероятным. Конечно, в афганской политике ничего исключать нельзя, политические торги иногда ведутся по самым непредсказуемым амплитудам. Однако сейчас о партнерстве Ашрафа Гани и доктора Абдуллы говорить точно неуместно».

Но, проигравший выборы Абдулла Абдулла, любыми способами решает противостоять легитимности избрания Ашраф Гани. Поэтому, неудивительно заявление Абдулла Абдуллы, о намерении сформировать «инклюзивное правительство» и принятие решения о проведении инаугурации одновременно с присягой действующего президента. «Никто не должен был недооценивать нашу приверженность подлинной демократии, наше упорство в поддержке власти закона, – *написал на своей странице в социальной сети “Twitter”.* – Наша практика самоотдачи и компромисса не должна давать кому-либо повод нас недооценивать. Решением проблемы станет аннулирование всех сфальсифицированных голосов».

Видный ученый по афганским проблемам Омар Нессар считает, что сторонники «параллельного правительства» в Афганистане не заинтересованы в дестабилизации. «Это им невыгодно, – отметил эксперт. – Но вместе с тем им нужно демонстрировать серьезность своих намерений. Они хотят отмены результатов президентских выборов». Нессар не верит, в то, что дело дойдет до полной децентрализации Афганистана, вследствие недоговороспособности оппонентов, дела оговорку: «Впрочем, это еще зависит от позиции внешних игроков, которые пока демонстрируют заинтересованность в предотвращении дестабилизации. Так или иначе, есть вероятность, что сформированное по итогам кризиса правительство будет временным».

В целом ситуация с созданием параллельных органов власти в Кабуле и провинциях высветила необходимость изменения афганской Конституции – особенно в том, что касается президентских полномочий, считает аналитик. «Необходимость в реформах назрела давно, – полагает Нессар. – И это было зафиксировано пять лет назад в соглашении о формировании правительства национального единства. Однако реформы так и не были проведены».

Также несмотря на жесткое противостояние, представители блоков Абдуллы и Гани участвуют в переговорах по вопросу урегулирования политического противостояния.

Несмотря, на созданное по вине оппонентов тот серьёзный политический вакуум власти в СМИ сообщается, «что президент Ашраф Гани и члены его команды уже начали консультации по формированию нового правительства Афганистана. Известно, что переговоры ведутся с различными влиятельными афганскими политиками, в том числе, и с теми, кто еще несколько месяцев назад находился в оппозиции.»

Другой влиятельный оппонент президента Ашраф Гани, Латиф Пидрам Председатель Национального Конгресса, один из кандидатов в президенты Афганистана давая эксклюзивное интервью Sputnik Таджикистан, сказал следующее: «В худшем случае разразится новая война и страна будет расколота. Это уже третий раз, когда американцы навязывают президента афганскому народу. Так больше не пойдет. У США больше нет той власти в Афганистане, которая была в 2014 году. Во-вторых, если мировое сообщество не хочет раскола страны, результаты выборов должны быть аннулированы и создано временное правительство, которое проведет новые выборы. Ни Гани, ни Абдулла, ни кто-либо еще из кандидатов не должны быть в этом правительстве. Эти голословные угрозы больше похожи на демарши проигравших, которые пытаются доказать через угрозы свою значимость в политическом поле Афганистана, пытаясь мериться силами с легитимностью Ашраф Гани, путем шантажа. Но большая ошибка оппонентов в том, что годами пребывая во власти, они не утрудились доказать политическую волю народу Афганистана и тем самым проиграли. Но теперь свое поражение сваливают, на победителя, выдвигая непримиримых ультиматумов

Тем не менее, как мы знаем, 9 марта 2020 года Ашраф Гани принял присягу после пяти месяцев после прошедших выборов. Новое правительство Афганистана, которое в ближайшее время сформирует президент Ашраф Гани, будет широким по составу участников, но не станет повторением модели ПНЕ(Правительства Народного Единства). Вчера во дворце "Арг" (резиденция главы Афганистана в Кабуле) состоялась инаугурация нового президента страны Мохаммада Ашрафа Гани. В торжественной церемонии приняли участие несколько сотен человек, представляющих различные этнические, религиозные, общественные и политические группы Афганистана, а также представители практически всех иностранных посольств.

Гостями церемонии инаугурации избранного на второй президента Ашрафа Гани стали спецпредставитель США по афганскому урегулированию Залмай Халилзад, новый посол США в Кабуле Росс Уилсон, старший гражданский представитель НАТО в Афганистане Николас Кей, командующий силами США и НАТО в Афганистане генерал Скот Миллер, а также глава миссии ООН в Афганистане Тадамити Ямамото. Их присутствие на церемонии вступления в должность президента Ашрафа Гани поставило окончательную и публичную точку в затянувшемся споре между ним и Абдуллой Абдуллой за право считаться новым гла-

вой афганского государства. Также были получены поздравления с пожеланиями на скорейшее решение противоречий от иностранных посольств в Кабуле.

Ашраф Гани, хоть и опытный политик, умудрился восстановить против себя многие элиты своей принципиальностью непримиримостью, тем не менее он выиграл вторые выборы у своих конкурентов. Конечно, ему оппоненты приписывают, что у него мощное западное лобби в лице США и других стран Запада. Так, Ашраф Гани его противники обвиняют, как прозападного политика. Но имея ввиду, что практически 75% всей финансовой помощи для бюджета государства тратится из внешних поступлений, то в любом раскладе доноры участвуют во внутренней политике Афганистан, и как следствие США присутствует как главный донор.

Абдулла Абдулла, как и остальные кандидаты не имеют такую поддержку. Что также отрицательно сказывается в выстраивании отношения после выборов по отношению к победителю президентских гонок. Поэтому, на параллельной инаугурации Абдулла Абуллы, прошедшей в соседнем дворце с президентским были только его сторонники и другие проигравшие выборы, конкуренты Ашрафа Гани, также Ахмад Карзай, экс-президент страны.

Поэтому усугубление политичного кризиса в Афганистане ударяет по престижу президента Дональда Трампа, который идет на второй срок, который сам продавил соглашение с Талибаном, предполагающий вывод войск США из территории Афганистана в обмен на освобождение пленных группировки Талибан, что даст ему политические очки в будущих выборах перед остальными конкурентами, хотя определенные политики внутри Афганистана не поддерживают идею полного вывода всего контингента и скорее всего останется определенное количество войск, в военных базах, также советники.

Отличительной чертой Ашраф Гани, что при той сильной критике и противоборстве своих оппонентов в правительстве Афганистана, он смог победить их несмотря на слабую работу правительства. Это возможно, что в начале 2019 года Президент Афганистана Мохаммад Ашраф Гани кадровую перестановку делая ставку на новое поколение афганской политической элиты, он поменял фигуры на ключевых постах в системе управления страной. Изменения произошли и в ближайшем окружении Гани. Одни связывали эти перемены с предстоящими выборами главы государства, возможно, это также связано о новом стратегическом курсе Кабула.

Характерной общей чертой «новых афганцев» - их непримиримость движению «Талибана», его террористической идеологии и практики. Молодые кадры, пришедшие к руководству силовыми структурами ИРА в феврале 2019 года, считают что талибы – это наемники пакистанских спецслужб, ведущие «заказную войну» против афганского государства в интересах Исламабада. И такие оценки характерны для очень большого числа афганцев, прежде всего, молодых людей. «Антипакистанизм», таким образом, также является важным элементом политического мировоззрения «новых афганцев». Решение Ашрафа Гани, который сам является представителем старого поколения афганской элиты, сделать ставку на молодые и амбициозные кадры новой формации, по мнению кабульских экспертов «НГ», является смелым социально-политическим экспериментом: «Гани немедленно начали обвинять в том, что он попал в политическую изоляцию, что от него отвернулись некоторые ветераны афганской политики, и что это может привести его к поражению на выборах. Однако, действия Гани показывают, что он не видит никакой выгоды для себя в сотрудничестве с этими ветеранами, людьми, лишь воспроизводящими одно и то же беспощадное афганское прошлое – войну, предательство, коррупцию, распад государства. Ашраф Гани, вместо того, чтобы договариваться со старой и морально устаревшей афганской элитой, стремится опереться на новую элиту, ориентированную на будущее. И он, фактически, сегодня создает эту элиту своими руками».

Точную характеристику старым политикам дали эксперты, что они «цепляются за власть, пытаются демонстрировать свою силу и влияние, периодически сбиваются в стаи-коалиции и даже путешествуют по чужим странам. Однако недавние выборы в национальный парламент Афганистана показали, что эти ветераны не в силах помочь стать депутатами даже собственным детям. Чем же они могут помочь кандидатам на выборах президента? Ситуация, общественные настроения в Афганистане меняются, и в выигрыше окажется тот, кто эти изменения сможет вовремя уловить и использовать в своих интересах».

И возможно более чем убедительная победа на выборах в президенты стала возможной, благодаря той стратегии президента Ашрафа Гани, поставившего на молодые кадры, которые по-иному видят будущее Афганистана и его вызовы и угрозы. Также они восхищаются им как дальновидным политиком, который сначала Афганистан изучал как ученый – теоретик потом пришел в практическую политику. Несмотря на разные мнения о его личности, точно известно, что Гани — дальновидный технократ, который думает на 20 лет вперед и точно знает, что разрушило страну и что может спасти ее. «Он неподкупный человек», — сообщил высокопоставленный чиновник. — «Он хочет изменить страну. И он может это сделать. Но складывается ощущение, что всё против него». В этом смысле Ашраф Гани — в партнерстве с которым американское правительство отчаянно нуждалось на протяжении беспорядочных последних лет правления Карзая, в корне отличается от предыдущего президента Карзая. Но, тем не менее, в Государственном департаменте к нему мало симпатии, а кабульская политическая элита не выносит и отчуждая его. Сложилось мнение о том, что Гани высокомерный, у него нет близких друзей и ответствует политическое видение в управлении страной — что он лидер страны, которая существует лишь в его голове. Автор, продолжая мысль о его дальновидности, что он видит будущее Афганистана на года вперёд, не менее 25 лет, в отличие от его оппонентов. Приводя это в пример, продолжает, что многие сомневаются, что «Гани не проработает свой президентский срок, который завершается в 2019 году, полностью. 2016-й описывается как год выживания нации. «Это конец опасной

жизни», — заявил Скотт Гуггенхайм, американский советник Гани по экономике. «Ему либо удастся [то, что он наметил], либо нет.

Но мрачные прогнозы не оправдались, он смог выстоять не только свой первый срок президентства и , далее, смог убедить своих сторонников электорат, в правоте своего курса и победить во второй раз своих непримиримых оппонентов.

Если это верно, то политика дальнейшая возможна будет успешней чем, в первый его срок президентства. Но пока это только начало его деятельности, полный противоречий в отношениях с правительством США, которые подписали в Дохе (Катар) соглашение с Талибаном, в обход правительства Афганистана. Об этом жестко высказался президент Ашраф Гани, что будет работать на собственных условиях и не готов отпускать на свободу все 5000 боевиков движения Талибан, ка было прописано в этом соглашении.

Хотя, именно президент Афганистана Ашраф Гани Ахмадзай в конце февраля 2017 года заявлял возможности прямого политического диалога с "Талибаном". Он призывал признать движение Талибан политической силой и выпустить на свободу из тюрем талибов. Что дало бы возможность талибам участвовать в формировании власти в различных различного уровня и стать полноценной политической силой. До подписания нынешнего договора это было, пожалуй, главным событием за последнее десятилетие для Афганистана, своего рода сенсацией, но это вызвало сопротивление среди других политиков, которые не считают приемлемым участие движения Талибан в политическом процессах Афганистана и управлении страной.

Политический беспредел творимый самой элитой еще продолжится, и кто выиграет в этой междоусобной войне политических элит, не предскажет никто. Придут ли консенсусу ради будущего страны или дальше продолжатся гражданская война в Афганистане и как будет выполняться условия соглашения, подписанное США и Талибаном, еще остаётся вопросом, который предстоит решить избранному президенту Ашрафу Гани. И какой формат договорённостей действительно выработают команда Ашрафа Гани с другими политическими противниками, которые, каждый сам по себе, работают только на локальные интересы своего ближайшего окружения, кланов и территорий, будут ли погибать в результате вооруженных столкновений мирного населения, покажет время. Ситуацию в Афганистане после выборов и политический кризис возникший из-за выборов и есть ли пути выхода из него, не озвучил ни один серьёзный политолог по афганским проблемам. Остаётся верить здравому смыслу, которой может возобладать политическая элита Афганистана перед вызовами и рисками ради сохранения целостности государства, после ухода вывода войск США. Что возможно только при формировании сильной центральной власти и политической воле Мохаммада Ашрафа Гани.

Литература

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Афганистане_(2019)

2. https://eadaily.com/ru/news/2020/03/02/taliban-stavit-ultimatum-kabulu-otpustite-5-tys-nashih-plennyh

3. http://www.ng.ru/world/2019-12-22/100_afgan2212.html Андрей Серенко. «Ашраф Гани останется президентом Афганистана еще на пять лет Прогнозы НГ по итогам выборов подтвердились» от 22.12.2019

4. http://afghanistan.ru/doc/137335.html, 2Абдулла Абдулла вновь призвал к аннулированию сфальсифицированных голосов», от 09.03.2020 .

5. http://www.ng.ru/world/2020-03-10/100_afg100320.html Президент Афганистана Ашраф Гани начинает формировать новое правительство

6. http://www.ng.ru/world/2019-02-25/100_afgan250219.html, Кабул решил опереться на "новых афганцев" от 25.02.2019

7. http://www.ng.ru/world/2019-02-25/100_afgan250219.html, Кабул решил опереться на "новых афганцев" от 25.02.2019

8. https://newochem.ru/politika/istoriya-o-protivorechivom-cheloveke-vo-glave-protivorechivoj/, Джордж Пакер , «Президент Афганистана: визионер, технократ и просто странный человек», The New Yorker.

Рецензент: д.соц.н., проф. К.Исаев

УДК:303.425.2.
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.5

Ахмет Джан Демир
Кыргыз–Түрк Манас университети
Мустафа Орчан
Социология илиминин профессору

МУКТАЖДЫК ТЕОРИЯЛАРЫ: ИБН ХАЛДУН ЖАНА АБРАХАМ МАСЛОУ

ТЕОРИИ ПОТРЕБНОСТЕЙ: ИБН ХАЛДУН И АБРАХАМ МАСЛОУ

THE THEORIES OF NEEDS: IBN KHALDUN AND ABRAHAM MASLOW

Аннотация: *Бул изилдөөнүн максаты муктаждык түшүнүгүн Ибн Халдун жана Маслоунун теориясынын негизинде талкуулоо жана салыштыруу болуп саналат. Изилдөө эки коомдук илимпоздун муктаждык менен байланышкан теорияларын ичине камтыйт. Ибн Халдундун асабия теориясы анын умран билимин түшүнүү боюнча кыскача түшүндүрүлгөн жана муктаждык менен болгон байланышын камтыйт. Изилдөөгө тема катары тандалып алынган Ибн Халдундун муктаждык теориясы өзүнөн кийин келген коомдук илимпоздорго салымын кошкондугу үчүн алынган жана бул тармакта белгилүү муктаждык теориясы болуп эсептелген Маслоунун муктаждык иерархиясы менен салыштырылган.*

Түйүндүү сөздөр: *Ибн Халдун, Абрахам Маслоу, муктаждык, асабия, муктаждык иерархиясы, социалдык илимдер, мукаддима , коом, мамлекет, циклдер теориясы*

Аннотация; *Цель этого исследования - обсудить и сравнить концепцию потребностей через Ибн Хальдуна и Маслоу. В исследование включены обе теории социологов о потребностях. Асаби теория кратко объясняются с точки зрения Ибн Хальдуна в понимании знаний об Умране и их связи с потребностями. Теория потребностей Ибн Хальдуна, выбранная в качестве предмета исследования, была взята потому, что она внесла вклад в социологию, тем самым, помогла социологам, которые пришли после него. Теорию сравнили с иерархией потребностей Маслоу, самой известной теорией потребностей в этой области.*

Ключевые Слова: *Ибн Хальдун, Абрахам Маслоу, потребность, асабия, иерархия потребностей, общественные науки, мукаддима, общество, государство, теория циклов.*

Abstract; *The purpose of this study is to discuss and compare the concept of needs through Ibn Haldun and Maslow. The study includes both social scientists' theories of needs. Ibn Khaldun's asabiyya theory is briefly explained from his point of view of understanding the science of Umran and its connection with needs is also given. Ibn Khaldun's theory of needs was chosen as the subject of study, because it helped sociologists who came after him, thereby contributing to sociology. And it was also compared to Maslow's hierarchy of needs, the most known theory of needs in this field.*

Key Words: *Ibn Khaldun, Maslow, Needs, Asabiyya, Hierarchy of Needs, Social Science, Muqaddimah, Society, State, The Cyclical Theory*

КИРИШҮҮ

Коомдук турмушта муктаждык түшүнүгүнүн аталуусу жылдар бою өзгөргөн экономикалык моделдер менен өзгөрүүгө жакын абалда болгон. Адамдардын иш-аракеттери, каалоо-тилектери коомдук түзүлүш менен калыптанат жана жеткиликтүү экономикалык шарттардын абалына жараша чечилет же болбосо толук түрдө чечилбей калат.

“Маселеге социалдык көз караш менен карасак, муктаждык түшүнүгүнүн эки башка айырмачылык менен деталдуу түрдө берилгендигин көрөбүз. Биринчиден, муктаждык адамдарды шыктандырган бир фактор

болуп эсептелет. Муктаждыкка багытталган экинчи социологиялык түшүндүрмө болсо, муктаждыкты функционалдык шарт катары эсептейт [6.45-б].”

Муктаждык бир адамдын өмүр бою психологиялык, материалдык, маданий жана коомдук ресурстарга көз карандыгын тушундурот. Муктаждыктын мааниси коомчулуктан, жашаган жеринен өзгөрөт. Булактар тараптан карасак, ички жана сырткы факторлор адамга тиешеси бар, таасир бериши мүмкүн. Кээ бир муктаждыктар адамды кысымга алат. Мисалы, адамдын эркиндигин алат. Кээ бир муктаждыктар адамдын каалоосу менен аткарылат. Мисалы, айылда эмес, шаарда жашоону каалоо.

Ибн Халдундун муктаждык түшүнүгү жана асабия

Ибн Халдун коом теориясындагы эң маанилүү түшүнүктөрдүн бири болуп саналган асабия – бир урууга таандык адамдардын бири-бирине жардамдашуусун, биримдигин жана колдоосун көрсөтүп турат. Коомдогу бири-бирин колдоо сезими же болбосо коомдук таануу катары да аталып жүргөн асабия, бири-бирин колдоонун жана биримдиктин булагы болуп саналат. Ушундай сезим аркылуу уруулар жана адамдар өздөрүн коопсуз сезишет. [2. 94-б.].

“Асабиянын эң негизги өзгөчөлүгү – урууларды жана коомчулукту түзгөн адамдардын ортосунда бекем ынтымак, туруктуу бири-бирине жөлөк-таяк, үзгүлтүксүз жардам берүү жана жаратылышты коргоо сезими, аң-сезими жана ишеничи болуп саналат [2. 96-б.].”

Ибн Халдундун оюу боюнча эки түрдүү асабия бар. Биринчиси: “тек менен байланыштуу асабия ”, экинчиси болсо: “ себепке байланышкан асабия”

Тек менен байланыштуу асабия: Бир кандан болгон, өзгөртүүгө болбогон, туулгандан тартып жаралган асабия болуп саналат. (рассалык жана этникалык улутчулдук катары бааланат).

Себепке байланышкан асабия: Кийинчерээк пайда болгон асабия болуп саналат. Статус, билим, кесип, өздүгүн үлгү катары берүүгө болот (маданият улутчулдугу катары айтууга болот). Себепке байланышкан асабия өз ара үчкө бөлүнөт: Ээлик кылуу – кул жана ээлеринин ортосундагы асабия. Антташуу – чыныгы достук жана жардамдашууга негизделген асабия. Тандоо – султанга ылайык достору жана анын чөйрөсүнүн асабиясы [2. 98,99,100-б.].

Ибн Халдундун оюу боюнча асабиянын негизги максаты мал-мүлк, башкаруу, мамлекет куруу жана башкаларга өкүмдар болуу. Асабия көчмөн элдеринин отурукташкан жашоо-шартына өтүшүндө эң маанилүү роль ойнойт [2. 101-б.].

Асабиянын эң негизги максаты болгон мал-мүлк түшүнүгү – ээ болуу жана үнөмдүү колдонууну түшундүрөт. Бул жерде мал-мүлк тууралуу сөздөр мамлекет болуп эсептелинет. Бирок бул мамлекет республика жана демократиялык бир мамлекет эмес, падышалык (королдук) башкаруу (монархия) түрүндөгү мамлекет болуп саналат. Ушул себептүү да мал-мүлк падыша дегенди түшүндүрөт [2. 351-б.].

Умран түшүнүгү бедеви (бедуинлик) жана хадари (маданияттуулук) болуп экиге бөлүнөт. Ибн Халдундун айтуусу боюнча, коомдор ортосундагы айырмачылыктардын негизги себеби жашаган жерлеринин жашоо-шарттарынан, башкача айтканда экономикасынан көз каранды. Көчмөн жашоо тарзында жашаган бедуин коомунун хадари коомуна, тактап айтканда отурукташкан жашоого өтүүсү, экономика менен камсыз боло турган цивилизацияга байланыштуу [2. 323-б.]. Жайгашканына карата муктаждыктар өзгөрөт.

Ибн Халдун адамдардын жашоо-шартын камсыз кылуу үчүн керектүү муктаждыктарын үч группада топтойт жана бул муктаждыктарды кийинчерээк коомдордун Умрандагы ордун белгилөө үчүн колдонот. Сөзсүз түрдө зарыл болгон муктаждыктар (Zaruri), сөзсүз түрдө зарыл болбогон муктаждыктар (Hâcî) жана ыңгайлуулук үчүн керектүү болгон муктаждыктар (lüks) болуп үчкө бөлүнгөн бул муктаждыктарды төмөнкүдөй түшүндүрөт:

1- Сөзсүз түрдө зарыл болгон муктаждыктар (Zaruri): Адам жашоосу үчүн зарыл болгон муктаждыктар болуп саналат. Булар: жеп-ичүү, уктоо, башпаанектүү болуу жана коопсуздук болуп саналат. Бул муктаждыктар ишке ашпаса адам жашоосунун улануусу мүмкүн эмес. Жашоо болбойт. Булар адамдын бар болуусу үчүн зарыл болгон муктаждыктар. Бул муктаждыктар бардык цивилизацияда бар.

2-Сөзсүз түрдө зарыл болбогон муктаждыктар (Hâcîyât): Сөзсүз түрдө зарыл эмес, эгерде бар болсо адамга ыңгайлуулукту камсыз кылган муктаждыктар. Бул муктаждыктар милдеттүү түрдө талап кылынбайт, адам кыйынчылыкка дуушар болсо да бул муктаждыктар жок эле жашоосун уланта алат. Ибн Халдундун оюу боюнча, бул түрдөгү муктаждыктар жалпысынан илим-билимдер жана искусствого байланышкан иш-аракеттер болуп саналат.

3-Ыңгайлуулук үчүн керектүү болгон муктаждыктар (Tahsiniyât veya kemâlîyât): Бул муктаждыктар жыргалчылык жана ыңгайлуулук жаатынан бааланган муктаждыктар, башкача айтканда люкс, эстетикалык, фантазия катары караса болот.

Бул муктаждыктардын алгачкысы, зарылчылыктын себеби менен класстарга бөлбөстөн өзгөчөлүк кылбастан ар адамга, сөзсүз түрдө керектүү болбогон муктаждыктар орто даражадагы адамдарга, ыңгайлуулук муктаждыктар болсо, жалгыз гана бай адамдарга тиешелүү муктаждыктар болуп саналат. Ибн Халдундун оюу боюнча, цивилизациялар бул муктаждыктардын камсыз болушу боюнча бир багыттуу жолду көздөйт. Биринчи кезектеги муктаждыктарды чечпей, эч бир цивилизация акыркы этапка өтө албайт. Цивилизациянын билим жана искусство багыты боюнча өнүгүшү да акыркы эки муктаждыктын камсыз болушуна байланыштуу болуу менен өнүгөт [2. 209-б.].

Бедуинден отурукташкан жашоого өтүү үчүн, тактап айтканда цивилизациянын курулушу үчүн жалгыз зарыл болгон муктаждыктардын камсыз болушу жетиштүү эмес. Цивилизациялашуунун негизин түзгөн иш-аракеттердин базалык экономикасы болушуна байланыштуу зарыл болгон муктаждыктар менен жашоого мажбур болгон коом бедуин, башкача айтканда көчмөн калктар болуп эсептелинет. Маселе люкс керектөө болсо андан ары ал коом хадари коому болуп саналат. Ибн Халдундун оюу боюнча, артта калган коомдор алгачкы негизги жана зарыл болгон муктаж-

дыктарды камсыз кыла алууда өнүгүп келе жаткан коом сөзсүз түрдө керектүү болбогон жана маанилүү муктаждыктарды камсыз кыла алууда жана өнүккөн, күчтүү коомдор болсо люкс муктаждыктарды колдонуп сарптоодо. Бул жерден да түшүнүктүү болгондой жалгыз гана өндүрүү жолдору башкача айтканда негизги экономикалык бир коом түзүлүшү эмес, бул коомдордун керектөө түзүлүштөрүн да ачыктаган пикирлери менен Ибн Халдун умран түшүнүгү деталдуу болгон сайын учурда социология теорияларына дем берген булагы болгондугу ачык-айкын [2. 323-б.].

Абрахам Маслоунун муктаждыктар иерархиясы

Социал илимдер тармагында изилдөөлөрдү жүргүзгөн Абрахам Маслоу (1943) муктаждыктардын иерархиясынын теориясы менен адамдардын өздөрүн өнүктүрүү эшиктеринин белгилүү этаптардан түзүлгөн бир система менен байланыштырган. Бул иерархияда орун алган эң төмөнкү этап деп эсептелген негизги муктаждыктардан баштап, адамдар ар бир жолкусунда өздөрү турган баскычты аяктап, андан кийинки муктаждык баскычына өтүшөт.

Маслоунун ою боюнча адамдар жашоолорунда өздөрү бир канча максаттарды коюшат жана ушундай тарзда жашоолорун улантышат. Адамдын өзүн-өзү өнүктүрүүсүндө белгиленген эң акыркы баскыч үчүн белгилүү иерархия ичинде жашоого байланыштуу деп белгиленген максаттар жана бул максаттарга жетүү үчүн керек болгон муктаждыктар камсыздалышы керек. Бул алкакта муктаждыктар жашоонун ар бир этабында адамдардын аткарышы керек болгон иш-аракет катары келип чыгат [3. 194-б.].

“Адам муктаждыктары үстөмдүк көрсөтүү иерархиясына жараша тизилет. Башкача айтканда, бир муктаждыктын келип чыгышы көбүнчө башка андан да күчтүү бир муктаждыктын мурдагы канааттануусуна таянат. Адам дайыма каалаган жандуу болуп саналат [4. 370-б.].”

Маслоунун (1943) муктаждыктар иерархиясында биринчи жана эң негизги баскычы болгон жашоо үчүн керектүү физиологиялык муктаждыктар камтылган. Адамдардын биринчи жана эң негизги муктаждыгы жашоо үчүн күрөшүү муктаждыгы, жашоосунун уланышы үчүн зарыл болгон; жеп-ичүү, башмаанектүү болуу, уктоо жана башка муктаждыктар болуп эсептелет. Бул муктаждыктардын толук болбоосу адамдарды жетишпеген физиологиялык муктаждыгын канааттандырууга багыттайт жана адамдын приоритети бул муктаждыктардын негизи болуп саналат [5. 35-б.].

Маслоу физиологиялык муктаждыктардын приоритетине карата кээ бир мисалдарды келтирет. Мисалы, курсагы ач бир адамдын ичиндеги ыр жазууга болгон түрткүсү, унаалу болуу тилеги же болбосо Америка тарыхына болгон кызыгуусу; ачка калуу абалы жөнүндө сөз болгондо, маанисин жана приоритетин жоготот. Себеби ачка калуу сыяктуу көзөмөлдөн чыккан бир абал жөнүндө сөз болууда. Ачкалыктан түштөрдү, галлюцинация көргөн адам бул түшүндө тамакты көрөт, тамак-аштарды эстейт жана бир гана тамакты кабыл ала турган, тамакты билдире турган жана бир гана тамактануу каалоосу кайра-кайра кайталанат. Тамактан тышкары бардык нерсе баалуулугун жоготот. Пирамиданын негизин түзгөн физиологиялык муктаждыктардын канааттандырылып, камсыз болушунун артынан адам бир этап жогорку муктаждык абалына багытталат [5. 37-б.].”

Экинчи этапта орун алган коопсуздук муктаждыгы адамдардын физиологиялык муктаждыктарын камсыз кылгандан кийин, жашоосун сактоо жана улантуу үчүн коопсуздукта болуусун көрсөтөт [5. 39-б.].

Таандык жана сүйүүгө болгон муктаждык: Муктаждыктар иерархиясынын алгачкы эки баскычын түзгөн физиологиялык муктаждыктар жана коопсуздук муктаждыгынын канааттандырылуусунун артынан социалдык зат катары аталган адамда сүйүү, таандык жана кайрымдуулук муктаждыктары келип чыгат. Адам бул баскычта сүйгөнү, достук чөйрөсү, жубайы же болбосо балдары жок экендигин сезет. Башка адамдар менен жакшы мамиледе болуу үчүн күрөшөт жана бир топтун ичинде болуу каалоосун канааттандырууга аракет жасайт [4. 380,381-б.].

Урмат-сый, кадыр-барк муктаждыгы; сүйүү жана таандык муктаждыгы канаатандырылгандан кийин, адамдар урмат-сый көрүү, беделге ээ болуу, ийгиликтерди багындыруу сыяктуу муктаждыктарга багытталат жана аларга ээ болууну каалайт. Маслоу бул этаптагы муктаждык багытын экиге бөлүп карайт. Биринчиси: Адамдын өзүнө болгон урмат-сыйы. Адамдын дүйнө деңгээлинде коопсуз, күчтүү, көз карандысыз, эркин жана ийгиликтүү болуу каалоосу болуп саналат. Бир түрү кадыр-баркка ээ болуу же болбосо жетилүү каалоосу. Күчтүү бир бир өздүккө болгон муктаждык катары да саналат. Экинчиси болсо: башка адамдардын сый-урматына ээ болуу, бааланууу жана белгилүү болуу тилеги сыяктуу каалоолорун камтыган бөлүк. Бул муктаждыктар жетиштүү деңгээлде канаатандырылбаган учурда, адамдарда жетишсиздик, алсыздык,өзүн төмөн сезүү комплекстери сыяктуу сезимдер келип чыгат [4. 381,382-б.].

Өзүн-өзү өнүктүрүү; Маслоунун муктаждыктар иерархиясындагы бардык баскычтар аяктап, бардык муктаждыктар камсыз болсо да, адам өзүнүн потенциялын, талантын, белгисин жана жөндөмдүүлүктөрүн толук кандуу көрсөтө албаган, жетишпестикти сезген бир боштук ирмемине жетеленет. Тез-тез жаңы бир нааразычылык сезими жана тынчсыздануу сезими келип чыгат. Мына ушул сезимден улам, эң акыркы баскыч болуп эсептелинген өзүн-өзү өнүтүрүү муктаждыгы келип чыгат. Адам өзүнө ыңгайлуу болгон максат кылганын нерсесин аткарышы керек. Адам өзүнүн жашыруун күчтөрүн, потенциялын көрсөтүүгө таянган бул процесс адамдын чыгармачыл болуу жана өзүн өнүктүрө алуусуна, үзгүлтүксүз өнүгүүнү көздөгөн бул баскыч өзүн-өзү өнүтүрүү болуп аталат [5.46-б.].

Бул этапта адам искусство, илим же болбосо кесиптик багыттарын эң жогорку даражага чыгаруусу шарт жана тармагында үлгү боло турган бир адам болуусу керек. Бул жердеги максат – акылман адам болуу. Маслоу бул этап бардыгына тиешелүү болбогондугун белгилегендей эле, бир эле убакта бул баскычка жеткен адамдардын да, сарптоо абалына өткөн адамдар болгондугун белгилейт. Тактап айтканда, адамдар коомдук пайда жана өндүрүүнү ишке ашыруу менен бул даражага жете алышат [1.51,52-б.].

"Өзүн-өзү өнүктүргөн этапка пайгамбарлар, олуялар, эрендер, лидерлер, улуу искусство адамдары, улуу окумуштуулар жана башкалар жетишет. Бирок бул этапка жеткендер бир гана атактуу адамдар эмес. Илимпоз адамдарга пайда алып келген жана жашоону маңыздуу деп эсептеген адамдар да өзүн-өзү өнүктүргөн адам катары атайт [1.46-б.]."

Маслоунун муктаждыктар иерархиясына көз жүгүртүлгөндө, адамзаттын жашоосу өмүр бою уланган керектөө циклинин ичинде болгонун көрсөтөт. Бул цикл кайсы бир убакта эң жогорку деңгээлге чыга алат, ал эми кайсы бир убакта бир гана негизги муктаждыктардын контекстинде чечилет.

Жыйынтык

Ибн Халдун жана Абрахам Маслоунун муктаждык түшүнүктөрү боюнча изилдөөлөрүнүн ортосунда 500 жылдан ашуун убакыт жатат. Маслоунун 1941- жылы жарыялаган макаласы менен анын өзөгүн түзгөн муктаждык иерархиясынын теориясын, Ибн Халдундун Умран илиминин негизинде бөлүнгөн муктаждык түшүнүктөрү боюнча көңүл бурууга татыктуу окшоштуктарды ичине камтыйт.

Ибн Халдундагы муктаждыктар түшүнүгүнүн эң негизги максаты адамдардын жашоо- шартын камсыз кылуу, башкача айтканда жашаган жерлеринин аларга камсыз кылган жашоо-шарты болуп саналат. Бул базалык экономика коомдордун отурукташкан же болбосо көчмөн жашоо тарзын кабыл алууларына жол ачат. Коомдордун жашоо тарздарына жараша ар түрдүү муктаждыктары болот. Маслоу болсо муктаждык түшүнүгүн мотивацияга башкача айтканда шыктандырууга негиздейт. Ибн Халдун болсо Маслоудон айырмаланып, муктаждык кезегин коомдук көз караштты кабыл алып, социологиялык көз караш менен түзгөн. Маслоу болсо жеке адамды изилдөө менен дагы да деталдуу түрдө муктаждык түшүнүгүн адамдын абалы боюнча изилдеген. Маслоунун муктаждыктар иерархиясында кездешкен негизги беш муктаждык Ибн Халдунда берилген муктаждык менен кээде кыйыр түрдө кээде түздөн-түз байланышта. Бирок Ибн Халдундун классификациялаган үч муктаждыктын ичинде Маслоудун ар бөлөк баалаган муктаждыктар көңүл бөлүндү.

Ибн Халдунда берилген зарыл болгон муктаждыктар – канааттандырылуусу керек болгон эң негизги муктаждыктар болуп саналат, жашоосун улантуу үчүн, бар болуу учүн бул муктаждыктар аткарылуусу керек. Маслоудо болсо ушул эле муктаждык; физиологиялык муктаждык катары алгачкы этапта маңдайыбызга чыгат. Ибн Халдунда зарыл болгон муктаждыктардын ичинде айтылган башпаанек жана коопсуздук муктаждыктары Маслоудо өзүнчө бир муктаждык этабы катары экинчи этапта орун алып, коопсуздук муктаждыгы көзгө урунат. Ибн Халдундагы керектүү муктаждыктар – Маслоунун муктаждык иерархиясында физиологиялык жана коопсуздук муктаждыгына туура келет.

Сөзсүз түрдө керек болбогон муктаждыкдыктардын Маслоудо каршылыгы – үчүнчү жана төртүнчү этаптарда орун алган таандык жана сүйүү муктаждыгы менен урмат-сый жана кадыр-барк муктаждыктары болуп саналат. Маслоу адамдын социал бир зат катары сүйүү жана таандык муктаждыктарын канааттандыруусу керектигин, буга муктаж боло тургандыгын белгилейт. Ибн Халдундан айырмаланып Маслоу бул эки муктаждык боюнча жеке адамга токтолгон жана адамдын психологиясын эсепке алуу менен муктаждыктын багытын түзгөн. Ибн Халдунда сүйүү муктаждыгы катары бир керектөө орун алган эмес, анткени анын теориясында коом ичиндеги асабия күчтүү болсо адамдар ансыз деле бактылуу жана коомдук мамилелери жакшы деңгээлде болот.

Адамдардын ыңгайлуугу үчүн керек болгон муктаждыктар болсо, Ибн Халдундагы акыркы этап болуп, цивилизациянын өнүккөндүгүнүн бир чеги катары каршыбызга чыгат. Артта калган коомдор да бул муктаждыктарын канааттандыра алышууда. Буга чейин да айтылгандай эле, Ибн Халдундун муктаждык түшүнүгү цивилизациялар менен коомдордун ортосунда бир жолду көрсөтөт. Ыңгайлуулук үчүн керектүү муктаждыктар жыргалчылык менен комфорттун, люкс менен фантазиянын муктаждыгы болуп саналат. Маслоудо болсо өзүн-өзү өнүктүргөн катары орун алган бул муктаждык этабы адам жете турган эң жогорку чекитти түшүндүрөт. Адамдын потенциялын таап, аны ачып көрсөтүүсү, өзүнүн тармагында жогорку деңгээлге чыгып, мындан ары сарптоонун ордуна коом үчүн өндүрө баштаган бир этап жөнүндө сөз кылат. Ибн Халдунда болсо бул муктаждык цивилизациялар үчүн акыркы этап катары көрсөтүлөт.

Жыйынтык катары; Ибн Халдундун изилдөөлөрү да өзүнөн кийин келген бир топ изилдөөчүлөр тарабынан каралган. Коом илимине болгон салымы бир топ социал илимпоздорду шыктандырган жана өзгөчө социология тармагында ошол мезгилдеги ой-пикирлери менен бир топ кылымдардан кийин да заманбап дүйнөгө өз салымын кошо алды. Бул багытта караганыбызда, социалдык илимдер боюнча алдыңкы билим адамы болуп саналат.

Адабияттар

1-Aktaş, E. (2018), Abraham Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramına Göre Günümüzde Kadına Yönelik Tüketim Analizi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

2- Haldun, İ. (2007), Mukaddime. Dergâh Yayınları, İstanbul

3- Kula, S., Çakar, B. (2015), Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki, Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 12, 191-210

4- Maslow, A. H. (1943), A Theory of Motivation. Psycological Rewiew, 50(4): 370-396.

5- Maslow, A. H. (1970), Motivation and Personality. New York: Harper and Row Publishers

6- Sarıipek, D. B. (2017), "İhtiyaç" Kavramı Ekseninde Sosyal Koruma: Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı. İnsan&İnsan Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 12, 43-65

Рецезент: к.соц.н.,доц. С.Сыргабаев

УДК: (737.641)-(575.2).
DOI: 10.35254/bhu.2020.51.13

Сояк Каан
Кыргыз-Түрк Манас Университети
Мустафа Орчан
Социология илиминин профессору

СССР ДООРУНДАГЫ ФРУНЗЕ ШААРЫ ЖАНА ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИШКЕК ШААРЫНДАГЫ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ

СИСТЕМА МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ГОРОДА ФРУНЗЕ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ И ПОСТСОВЕТСКОГО ГОРОДА БИШКЕК

LOCAL GOVERNMENT SYSTEM OF THE SOVIET-ERA FRUNZE CITY AND POST-SOVIET BISHKEK CITY

Аннотация: *Социализм доору Кыргызстанды кайра жаратып, аны индустриалдык-агрардык өлкөгө айландырды. Шаарлар жана калктуу пункттар пайда болду жана өнүктүрүлдү. Революция менен көтөрүлгөн Кыргызстандын бардык калкы жаңы жашоого киришкен. Ушул мезгилде Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасы СССРдин таасири менен киргизилип өнүккөн. Кыргыз коммунисттик партиясынын комитеттеринен бири болгон горком ушул мезгилде шаарды башкарган. Тарых сахнасына Пишпек атында чыккан борбор шаардын аты өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Орустардын таасири астында СССР доорунда Пишпек шаарынын аты Фрунзе деп өзгөртүлгөн. Коммунисттик системанын кулаганы менен Кыргызстанда КПССтин мурдагы тоталитардык-авторитардык режими авторитардык-демократиялык режим менен алмаштырылды. 1993- жылы эгемен Кыргызстандын биринчи Конституциясы кабыл алынган. Конституциянын кабыл алынышына байланыштуу Союздан калган жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасы да өзгөртүлгөн.*

Түйүндүү сөздөр: *СССР, Кыргызстан, Орус, КПСС, Конституция, Жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Фрунзе, Пишпек, Бишкек, Республика, Революция, Тоталитардык-Авторитардык режим, Демократиялык режим.*

Аннотация: *Система правления города Фрунзе во время СССР и города Бишкек после независимости Кыргызстана. Эпоха социализма возобновила Кыргызстан и сделало его индустриально-аграрным государством. Начали появляться и развиваться города и населенные пункты. С революцией население Кыргызстана начало новую жизнь. В итоге влияния СССР в это время в Кыргызстане появилась система муниципального-территориального управления. Горком,который был частью комитета Кыргызской коммунистической партии, возглавлял в это время город. Историческое название столицы-Пишпек был вынужден переименоваться. Из-за влияния русских во стремена СССР Пишпек переименовывается в Город Фрунзе.В связи с падением коммунистической системы в Кыргызской КПСС тоталитарно-авторитарный режим сменяет авторитарный-демократический. 1993 году было принята первая Конституция независимого Кыргызстана. После принятия Конституции меняется система местного самоуправления, оставшаяся от времён в Союзе.*

Ключевые слова: *СССР, Кыргызстан, Русский, Фрунзе, Бишкек, Кыргызской Республики, КПСС, Пишпек, Горком, Революция, тоталитарно-авторитарный режим, авторитарный-демократический режим, местное самоуправление.*

Annotation: *The era of socialism resumed Kyrgyzstan and made it an industrial-agrarian state. Cities and towns began to appear and develop. With the revolution, Kyrgyz people began a new life. As a result of the influence of the USSR at that time, a system of municipal-territorial administration appeared in Kyrgyzstan. The city committee, which was part of the committee of the Kyrgyz Communist Party, headed the city at that time. The historical name of the capital-Pishpek was forced to rename. Due to the influence of Russians during the USSR, Pishpek was renamed the City of Frunze. In connection with the fall of the communist system in the Kyrgyz CPSU, the totalitarian-authoritarian regime is replacing the authoritarian-democratic. In 1993, the first Constitution of independent Kyrgyzstan was adopted. After the adoption of the Constitution, the system of local self-government changes from the times in the Union.*

Key Words: *USSR, Kyrgyzstan, Russians, CPSU, Bishkek, Pishpek, Frunze, Kyrgyz Republic, City Committee, Revolution, Totalitarian-Authoritarian Regime, Authoritarian-Democratic Regime, Local Goverment.*

СССР Мезгили Жергиликтүү Башкаруу Системасы

СССР, 1917- жылы В.И. Лениндин жетекчилиги астында ишке ашырылган октябрь революциясын натыйжасында Орусия Империясынын кулашы менен 1922- жылы түзүлгөн мамлекет. СССРдин түзүлүшү менен адамзат, дүйнө тарыхында биринчи жолу социализм идеологиясы менен таанышты. Бул мезгилдин ичинде эвропадан баштап азия континентининдеги эн алыс жакка чейин социалисттик идеологиянын алдында башкарылган. Бул мезгилди жашаган мамлекеттерден бири да Кыргызстан. 1926-жылы Кыргызстан, Кыргыз Автономиялык Совет Социалисттик Республикасы атын алган. 1936-жылы Кыргыз Совет Социалисттик Республикасы атын алган [1.207-б.]. Тарыхый булактардан караганда 19- кылымда Орус жана Украиндик жарандардын Кыргыз аймагына келишине чейин Кыргыздар бул аймакта жашаган эн биринчи калк болгон. Башка жактардан келген мигранттардын натыйжасында Орустардын саны өскөн жана аймакта жашагандардын көпчүлүгүнү түзгөн Кыргыздардын саны Орустардан азыраак болуп калган. Таблицада 1989-жылы чүй областындажашагандардын саны берилген [2.53-б.].

Кыргыз	%29 – 233.699 киши
Орус	%41 – 331.049 киши
Немис	%9 – 71.880 киши
Башкалар	%21
Жалпы	796.692 киши

Кыргыз ССР коммунисттик партиясы

СССР коммунисттик партиясынын бир бутагы болгон жана Кыргыз ССРиндеги башкаруучу партия болгон. 1924- жылы түзүлгөн. Союз мезгилинде Кыргызстандагы бир гана партия коммунисттик партия болгон. Октябрь Революциясына чейинки мезгилде Кыргызстанда Ош, Кызыл-Кыя, Сүлүктү шаарларында Большевик жактоочулары бар болгон. Кыргызстандын түндүгүндө партиянын организациялары түзүлгөн. Бул организациялар кийин революциянын ишке ашуусуна чоң салым кошкон.

Кыргыз Автономиялык Областы түзүлгөндөн кийин 1925- жылы партиянын областтык комитети түзүлгөн. Бул комитет жарандардын жашоо мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууну жана маданияттын денгээлин жогорулатуу боюнча таасир тийгизген. Комитет, кызматкерлерди даярдоо, жер жана суу реформаларын ишке ашыруу, электрификация жана өнөр жайдын өнүгүүсү үчүн даярдалган саясатка салым кошгон. 1937- жылы областтык комитет Кыргыз компартиясына айланган. Кыргыз компартиясы өз алдынча комитеттерге бөлүнгөн. Кыргыз компартиянын министрлеринин жыйыны болгон. Алар, айыл чарба министрлиги, коммуникация, курулуш, маданият, билим берүү, ички жана тышкы иштер, ден-соолук, юстиция, өнөр жай жана соода ж.б. министрликтер болгон. Алардан тышкары бир канча комитет бар болгон. Булал болсо, кино, жумушчу, тв жана радио, физкультура жана спорт, коопсуздук ж.б. комитеттер болгон. Булардын баары Кыргыз компартиясынын жобосуна ылайык түзүлгөн [3]. Кыргыз компартиянын биринчи башчысы М.Д. Каменский болгон. Андан кийин И.М. Невлер, Н.А. Узюков, В.П. Шубриков, А.О. Шахрай, М.Л. Белоцкий, М.К. Аммосов, А.В. Вагов, Н.С. Боголюбов, И.Р. Раззаков, Т.У. Усубалиев, А.М. Масалиев жана Д.Б. Аманбаев Кыргыз компартиясынын башчылары болгон. Кыргызстан коммунисттик партиясынын (мүчөлөрүнүн жана ЦК кандидаты мүчөлөрүнүн чогулушу) борбордук комитетинин пленуму 4 айдын ичинде жок дегенде 1 жолу чакырылган. Пленум, партиялык комитетинин төрагасы тарабынан бекитилген. Чечимдердин аткарылышы, учурдагы маселелерди кароосу жана текшерүүсү Кыргыз коммунисттик партиясынын борбордук комитетинин катчылыгы тарабынан камсыз кылынган.

Фрунзе Шаар Комитети (Фрунзенский Городской Комитет Компартии Киргизии)

Кыргыз ССРинин шаарды башкаруусун эн жогорку органы болуп саналат. Кыргыз коммунисттик партиясынын борбордук комитетинин жетекчилиги астында иштеген. Маселелер мыйзам менен жөнгө салынган. Фрунзе горкомдун мыйзам менен белгиленген суб-бөлүмдөрү бар болгон. Булар, организация бөлүмү, пропаганда жана агитация, өнөр жай-транспорт, башкаруу, соода жана финанс органдары, курулуш жана шаардык өнүгүү, илим жана билим берүү, жалпы иштер боюнча башкармалык. Фрунзе горком, шаардагы 4 административдик аймактын ишине көзөмөл жүргүзгөн. Булар, биринчи май, ленин, октябрь жана свердлов башкаруу аймактары. Бул шаарда үй иштерине жетекчилик кылган жана көзөмөлдөгөн. экономикалык иш менен камсыз кылуу, коом,

шаардык организацияларын иштерине жетекчилик кылган. Кыргыз компартиясынын шаардык жана райондук комитеттери өзүнүн жумушун аткарууда коммунисттик партиянын жогорку органдарына дайыма маалыматтарды үзгүлтүксүз камсыз кылууга зарыл болгон. Кыргыз компартиясынын жыйындарында парти мүчөлөрү өзүнүн аткарган иштери жөнүндө сөз сүйлөп парти менен коомдун ортосунда болгон байланышты жакшыртууга таасир тийгизген. Бул өзгөчө компартиянын иштөө стили жана ыкмаларын жакшыртууга таасир тийгизген. Компартия тарабынан тандалган кызматкерлерди тандоонун эн негизги фактору бул адамдардын иш-аракеттери жана саясий сапаттары, активдүүлүктөрү болгон. Партия тарабынан тандап катышкан адамдар бир гана Кыргыз улутундагы кишилерден эмес, башка улуттардан адамдар да парти комитеттеринин мүчөсү катары иштеген. Жумушчу жана колхоздордо иштеген кызматкерлер дагы компартиянын шаар комитетинин мүчөлөрү болгон. Жумушчулардын көптүгү компартия менен байланыштуу борборлордо билим алышкан. Комсомол деп аталган ленинисттик жаштар уюму комунисттик идеологияга байланышкан жаштардан турган. Алардын көптүгү кийин комитеттерде секретар болуп иштеген. Парти комитеттери коомдук тартипти камсыз кылуу үчүн иштеген. Алар СССР-дин мыйзамдарын ишке ашырууга милдеттүү болгон. Компартиянын басма сөз органы вечерний фрунзе атындагы гезит 1- январь 1974- жылы биринчи жолу басылып чыккан. Шаардык комитетинин имараты 1969- жылы курулган [4]. Горком, саламаттык сактоо тармагында кызмат кылган. Атап айтканда, оорууларга каршы салматтык сактоо борборлору түзүлгөн. Горком, турак-жай жана курулуш куруу үчүн кызматташууну күчөттү. Шаардын турак жай экспансиясы жана иштеп жаткан турак-жайларды күчөтүү үчүн жеке команда түзүүнү сунуш кылган. Шаардык комитет тарабынан ичүүчү суу менен камсыз кылуу үчүн система түзүлгөн. Бул системанын курулушу аяктагандан кийин экинчи баскычы ишке ашырылып суу бөлүштүрүү тармагын өнүктүрүүгө баштаган. Көпүрө куруу, шаарды жашылдандыруу, жол куруу, турак-жай куруу жана курулган турак-жайларды ижарага берүү боюнча иш аракеттерди жүргүзүү, көчөлөрдө же аянттарда мал багууга тыюу салуу, шаарда курал-жарактарды колдонууга тыюу салуу, керек болбогон учурда бакдарактарды кесүүгө тыюу салуу мыйзамдары кабыл алынган. Шаардык кеңешинин буйругу менен моңчолорду куруу иши жүргүзүлгөн. Горком, эт жана сүт азыктары менен камсыз кылуу үчүн өз бюджетинен каражат бөлүп берген. Горком, жашылча-жемиш жана сүт азыктары менен камсыз кылуу үчүн максатка ылайыктуу кредит берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Айыл чарба жана жашылча-жемиш тармагында иштеген адамдарга кредитти горкомдун айтуусу менен мамлекеттик айыл чарба банкы (сельхозбанк) берген [5. 172-176-б.]. Шаарда ар кандай жогорку окуу жайлары анын ичинде 51 билим берүү мекемелери ачылган. Илимий-изилдөө институту, Кыргыз жана Орус театры түзүлгөн. Натыйжада Фрунзе шаары Кыргыз ССРин өнөр жай, маданий жана илимий борбору болгон. Шаардын тургундарынын санын өсүшү менен суроо-талап да ушунчалык денгээлде өскөн.

Эгемендүүлүктөн Кийинки Өз Алдынча Башкаруу Системасы

Кыргызстан, 1991-жылынын 31- августунда көз карандысыздыгын жарыялаган. [6. 121-б.]. КПССтин мурдагы тоталитардык-авторитардык режими авторитардык-демократиялык режим менен алмаштырылды. Демократиялык башкаруу принциптери киргизилип, жалпы элдик (мамлекеттик) деп аталган менчиктин ордуна жеке менчикке артыкчылык берилүү менен менчиктин ар түрдүү формалары киргизилди. Пландык экономика базар экономикасына алмашты, мурда социалдык бир түрдүү коом тез эле дифференциялашып калды. Кыргызстандын биринчи конституциясы 5-май 1993-жылы кабыл алынган. [7. 101-б.]. Эгемендүү Кыргызстандын борбор шаары Бишкек болгон. СССР учурунда Фрунзе деп аталган шаардын аты эгемендүүлүктөн кийин Бишкек болуп өзгөртүлгөн. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 5- февраль 1991-жылкы мыйзамга ылайык шаардын аты өзгөртүлгөн [8]. 1995-жылы борбордук азия мамлакеттери ичинен биринчи жолу Кыргызстан жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасына өтүп бул система Бишкек шаарында түзүлгөн. Ушул жылы Бишкек шаарынын мэри шайланып бийликке келген [9. 137- б.]. **Борбордун статусу жөнүндө:** Ушул мыйзам Кыргыз Республикасынын борборунун республикалык маанидеги шаар болуп саналган Бишкек шаарынын статусун аныктайт. Кыргыз Республикасынын борборунун статусу мамлекеттик башкаруунун жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өзгөчөлүктөрү менен шартталган бишкек шаарынын укуктук абалын, ошондой эле бишкек шаары тарабынан Кыргыз Республикасынын борборунун иш-милдеттеринин жүзөгө ашырылышына байланыштуу алардын укуктарын жана милдеттерин аныктайт. Бишкек шаары Кыргыз Республикасынын борбору катары республиканын административдик-саясий, экономикалык, илим-билим берүүчү, тарыхый-маданий борбору; башкаруу мамлекет тарабынан өткөрүлүп берилген ыйгарым укуктар боюнча мамлекеттик башкаруу жергиликтүү өз алдынча башкаруунун принциптерине айкалыштырылып жүзөгө ашырылган, өзгөчө мамлекеттикмааниси бар административдик-аймактык бирдик; Кыргыз Республикасынын конституциясынын текстинин түп нускасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдорунун эталондору турган жер; Кыргыз Республикасынын президентинин № 1 мамлекеттик резиденциясы, жогорку мамлекеттик бийлик органдары, башка мамлекеттик органдар, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы чет мамлекеттердин дипломатиялык өкүлчүлүктөрү, консулдук мекемелери жана эл аралык уюмдардын өкүлчүлүктөрү жайгашкан жер болуп саналат. Борбор бишкек шаардык кеңеши бекиткен өз символдоруна (гербине, туусуна, гимнине) ээ [10]. Конституцияда, Бишкек мериясын милдеттери, мериянын структурасы, ыйгарым укуктары, шаардык кеңеши, мериянын башчысы, мериянын башчысын шайлоо процесси, комиссиялар ж.б. темалардагы маалыматтар жазылган. Мерия, шаардын өнүгүшү үчү жүргүзүлүүчү программаларга катышууга жана буларды колдоого милдеттүү. Жолдорду куруу, шаар ичи транспорт, тарыхый жана маданий байлыктарды коргоо мериянын баш-

тапкы милдеттери. Бишкек шаардык кеңеши - мыйзам менен белгиленген тартипте шаардын коомдоштугу тарабынан түздөн түз шайлануучу жана өз ишин коллегиялык негизде жүзөгө ашыруучу, шаардык өз алдынча башкаруунун шайлануучу өкүлчүлүктүү органы. Бишкек шаардык кеңешинин ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 4 жыл. Бишкек шаардык кеңешине шайлоолорду өткөрүүнүн жана депутаттарынын ыйгарым укуктарын токтотуунун тартиби Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен жөнгө салынат. Бишкек шаардык кеңешиндеги депутаттардын саны 45 [11]. Бишкек шаардык кеңешинин ишинин негизги уюштуруучулук формасы сессия болуп саналат. Бишкек шаардык кеңешинин биринчи сессиясында жашы боюнча улуу депутат төрагалык кылат. [12]. 2019- жылына жараша Бишкек шаардык кеңешинде 5 саясий партиялык фракция бар. СДПК 13 мүчө, Республика Ата Журт 12 мүчө, Өнүгүү Прогресс 8 мүчө, Мекеним Кыргызстан 7 мүчө, Кыргызстан 5 мүчө [13]. Бишкек шаарынын мэриясынын компетенцияларына кошумча төмөнкү маселелер кирет: саламаттык сактоонун, билим берүүнүн, архитектуранын жана шаар куруунун, ошондой эле жергиликтүү маанидеги маселелерге таандык башка чөйрөлөрдөгү мамлекеттик мекемелердин аймактык бөлүмчөлөрүнүн ишин жетектөөнү жана контролдоону жүзөгө ашыруу, шаардын аймагында көрктөндүрүү, соода, тышкы жарнакты жана маалыматты жайгаштыруу эрежелеринин сакталышына контролду жүзөгө ашыруу, шаар куруу, экологияны коргоо, шаар жолдорун, турак жай-коммуналдык чарба, объекттерин күтүү жана өнүктүрүү, шаар аймагын көрктөндүрүү, жашылдандыруу, керектөө калдыктарын башкаруу боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу, жылуулук, энергия, суу, газ менен жабдуу, канализация жана суу агызып чыгаруу, жол иши, шаардык транспорттун жана байланыштын бардык түрлөрү, шаарды көрктөндүрүү, жашылдандыруу, санитардык тазалоо, ошондой эле турак жай фондун инженердик камсыз кылуу, пайдаланууга берүү жана оңдоо жаатындагы иштерди координациялоо Бишкек мериясынын компетенциялары катарына кирет [14]. Бишкек шаарынын мэри: Мамлекеттик органдардын аймактык бөлүмчөлөрүнүн ишин координациялайт, алардын жетекчилерин дайындоого макулдук берет. Бишкек шаардык кеңешинин макулдугу менен шаардын мэриясынын аймактык бөлүмчөлөрүн түзөт. Административдик райондордун башчыларын кызматка дайындайт жана кызматынан бошотот [15]. Бишкек шаарынын мэри Бишкек шаардык кеңешинин чакырылган мөөнөтүнө Бишкек шаардык кеңешинин депутаттары тарабынан жашыруун добуш берүү жолу менен шайланат. Бишкек шаарынын мэрин шайлоо Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы (мындан ары - Борбордук шайлоо комиссиясы) тарабынан жаңыдан шайланган Бишкек шаардык кеңешинин биринчи сессиясы башталган күндөн тартып 10 календардык күндөн кечиктирбестен дайындалат. Бишкек шаарынын мэрин шайлоо жашыруун добуш берүү жолу менен Бишкек шаардык кеңешинин депутаттары тарабынан жүзөгө ашырылат. Эгерде ага Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарынын жалпы санынын кеминде үчтон экиси катышса, шайлоо болду деп эсептелет. Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарынын жалпы санынын добуштарынын көпчүлүгүн алган талапкер шайланды деп эсептелет [16]. Бишкек шаарынын азыркы мери, 2018- жылы шайланган Азиз Суракматов. Шайлоого шаардык кеңештеги 45 депутаттын 44тү катышып, 43ү Суракматовдун талапкерлигин колдосо, бир депутат каршы добуш берген [17]. Совет доорунда тоталитардык-авторитардык режим үстөмдүк кылгандан кийин шаар комитети да бул режимдин алкагында башкарылган. Союз доорунда шайлоого катышкан коммунисттик партиядан башка эч кандай партия болгон эмес. Бир партиялуу система болгондуктан демократиянын бар экенин айтып берүү мүмкүн эмес. Бирок СССР доорунда баардык нерсе план боюнча ишке ашкан. Шаар пландарын даярдоодо адистер иштеген. Ар бир шаардын башкы архитектору болгон. Тарыхый жана маданий баалуулуктар коргоого алынган. Шаарда көптөгөн парктар, жашыл талаалар бар болгон. Тоталитардык-авторитардык режими авторитардык-демократиялык режим менен алмаштырылган. Пландык экономика базар экономикасына алмашган. Коммунисттик идеология буржуазиялык-либералдык идеологияга жол берген. Бүгүнкү күндөгү демократиялык система негизинде Бишкек демократиялык система менен башкарылат. Шайлоого бирден көп партия катышат. Шаардын мери шайлоо менен чечилет. Шаардык кеңеште чечимдер демократиялык жол менен кабыл алынат.

Адабияттар:

1. Abdykulova, Roza, Asya Araştırmaları Dergisi, Kırgızistan Cumhuriyeti Ülke Tanıtımı, 2018.

2. http://www.stat.kg/media/files/aa7cd7ae-9f37-4dc1-b103-c828ac335b00.pdf 10.10.2019

3. Энциклопедия «Фрунзе», Б.О.Орузбаева. 1984.

4. Энциклопедия «Фрунзе», Б.О.Орузбаева. 1984.

5. ЦГА ПД КР. Ф. 539 Оп. 1. Д. 63. Л. 172,176.

6. Türk Dünyasında Yerel Yönetimler, 2013.

7. Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, 2012.

8. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/50943?fbclid=IwAR2zaB6CWYjozu1W- WOHlulxovLTeZ0R1IaR5ou5Zsj1NschulVsUJsdNkw 25.10.2019

9. Ч. Жаныкээва, Конституционные Основы Развития Местного Самоуправления в Кыргызской Республике, Бишкек, 2008.

10. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 1-берене.

11. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 10-берене.

12. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 11-берене.

13. http://www.gorkenesh.kg/deputattyk-corps 15.11.2019

14. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 20-берене.

15. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 21-берене.

16. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Борбордун Статусу Жөнүндө, 1-глава, 23-берене.

17. https://sputnik.kg/politics/20180808/1040530920/aziz-surakmatov-mehr-boldu.html 28.12.2019

Рецезент: к.соц.н.,доц. С.Сыргабаев

К 60 – ЛЕТИЮ КАНД. ФИЛОЛ. НАУК, ДОЦЕНТА КАФЕДРЫ ОБЩЕГО И РУССКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ СЫДЫКОВОЙ Р.Р.

Свой трудовой путь Сыдыкова Р.Р. начала с должности ст. лаборанта кафедры фонетики русского языка ПИРЯЛ, а в 1985 году была переведена преподавателем этой же кафедры. Сыдыкова Р.Р. закончила КЖПИ им. В.В. Маяковского по специальности «Русский язык и литература с дополнительной специальностью «педагогика» в 1982 году с отличием.

С 1991 по 1994 г. она обучалась в очной целевой аспирантуре при отделе сопоставительной грамматики Академии Наук Кыргызской Республики.

После окончания аспирантуры работала ст. преподавателем кафедры современного русского языка БГУ. В 2005 году была переведена на должность и.о. доцента кафедры общего и русского языкознания БГУ. С 2011 года по настоящее время работает доцентом кафедры общего и русского языкознания. Ей присвоено ученое звание доцента по решению ВАК КР по специальности «Языкознание».

В 2008 году Сыдыкова Р.Р. защитила кандидатскую диссертацию «Фонетико-фонологические основы сегментной структуры кыргызского и русского языков» по специальности 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Сыдыкова Р.Р. читает лекции и проводит практические занятия по следующим дисциплинам: «История русского литературного языка», «Современный русский язык», «Основы языкознания», «Древние языки и культуры», «Введение в языкознание», «Общее языкознание», «Теория и методика преподавания языка» и др. Также на протяжении многих лет она работает с магистрантами, читает лекции по истории и теории лингвистики, современным информационным технологиям, теории и практике речевой коммуникации и мн.др. Ею разработаны и проводятся следующие спецкурсы: «Фонетическая система русского и кыргызского языков», «Интерактивные методы обучения русскому языку», «Изучение русской фонетики в кыргызской школе».

Сыдыкова Р.Р. проводит занятия на факультетах Славяноведения, Кыргызско – Китайском, Востоковедения и международных отношений.

За время работы в вузе она зарекомендовала себя как серьезный и ответственный преподаватель, постоянно работающим над собой и своим научным потенциалом. Рапия Раимжановна является специалистом высокого класса, обладает высоким профессиональным уровнем подготовки, отличным знанием своего предмета. Проводимые ею занятия отличаются новизной, содержательностью и использованием инновационных технологий.

Высокая требовательность к себе, самоотдача и любовь к науке и профессии снискали заслуженный авторитет и уважение среди коллег и ее студентов. Ее научные исследования, а также рекомендации оказали положительное влияние на развитие сопоставительного языкознания в Кыргызской Республике. Она внесла большой вклад в подготовку учителей русского языка и литературы для школ нашей республики.

На протяжении нескольких лет Рапия Раимжановна руководит квалификационными работами и магистерскими диссертациями, которые защищаются на должном уровне.

Особенно большое внимание Сыдыкова Р.Р. уделяет научно -исследовательской работе и принимает участие в межвузовских и международных научно-практических конференциях. Всего ею опубликовано

свыше 50 научных статей и издано 7 учебно-методических пособий. Учебное пособие «Русский язык: Занимательно и увлекательно» (для и учителей школ и студентов высших учебных заведение. - Ч.2. - Бишкек, 2018, 20 п.л.) допущено Министерством образования и науки Кыргызской Республики.

Следует отметить, что она постоянно работает над повышением своего профессионального уровня, ежегодно посещает курсы повышения квалификации, активно участвует в работе научно-практических конференций, семинаров и тренингов. Рапия Раимжановна занимается вопросами исследования фонетико-фонологической системы русского и кыргызского языков, также проблемами преподавания русской фонетики в кыргызской школе.

Сыдыкова Р.Р. более 35 лет работает в вузе, вся ее деятельность связана с системой высшего образования, с русской и кыргызской филологией. Она успешно сочетает педагогическую деятельность с научной, научно-методической и общественной работой.

Сыдыкова Рапия Раимжановна принимает активное участие в общественной жизни факультета и университета. В настоящее время является членом Учебно-методического совета БГУ, председателем Учебно-методического Совета факультета славяноведения.

Плодотворная преподавательская деятельность и ее общественная работа не раз отмечалась благодарностью с занесением в трудовую книжку и Почетными грамотами БГУ. В 2005 году Сыдыкова Р.Р. была награждена значком «Отличник образования Кыргызской Республики.

За многолетний и плодотворный труд в сфере науки и образования КР, существенный вклад в воспитании молодого поколения, а также активную общественную деятельность Сыдыкова Р.Р. в 2019 году была награждена Почетной грамотой Жогорку Кенеш Кыргызской Республики.

Декан факультета славяноведения,
к.ф.н., проф. БГУ: ***Елебесова С.А.***

С О Д Е Р Ж А Н И Е

ТИЛ ИЛИМИ

Джапанов А. Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы эвфемизмдик ыкмада колдонулган фразеологизмдердин стилдик өзгөчөлүгү 3
Сыдыков А. Сакральное число «семь» в кыргызской этнолингвистике 9
Бутешова А. Илимий изилдөөлөрдүн негизиндеги стереотиптердин функциялары 12
Джапанов А. Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы фразеологизмдердин лексикалык жана квантативдик варианттары 16

АДАБИЯТ ИЛИМИ

Токоева Ж. Жанровое своеобразие современного кыргызского кино... 20
Funda Kıvılcım. Айым Айтбаеванын "Эне үмүтү" аттуу китебиндеги аңгемелерде аял темасы 25
Умарова Р.М. Молдо Кылычтын чыгармачылыгында табият темасынын орун алышы.. 30

ПЕДАГОГИКА

Бошкоева Н. Exercises for teaching speaking 33
Умарова Р., Курманбекова Э. А.Токомбаевдин "Кандуу жылдар "романын орто мектепте окутуунун интерактивдүү усулдары 36

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Mehmet SARGUT ve Fatima SARGUT. İş tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişki ve uygulama................. 40
Ertuğrul Gazi AKSOY. Temel İnsan Hakları Belgelerinin Tarihçesi... 43
Орузбаева С. Экономическая безопасность Кыргызстана в рамках участия в Евразийском Экономическом Союзе... 52
Aybala TAALAYBEK KIZI. Fransa yarı-başkanlık hükümet sistemi.. 56
Исмаилова Ж., Омурзакова К. Проблемы конфликтов в социальной работе 60
Мохаммад Исаак Шафак. Политический беспредел оппозиции и почему выиграл выборы Ашраф Гани? 63
Ахмет Джан Демир, Мустафа Орчан. Муктаждык теориялары: Ибн Халдун жана Абрахам Маслоу... 68
Сояк Каан, Мустафа Орчан. СССР доорундагы Фрунзе шаары жана эгемендүү Кыргыз Республикасынын Бишкек шаарындагы өз алдынча башкаруу системасы... 72

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

К 60 – летию канд. филол. наук, доцента кафедры общего и русского языкознания Сыдыковой Р.Р. 76

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы 90 сөздөн, түйүндүү сөздөр 10 сөз (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи - 90 слов, ключевые слова -10 слов (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,
  Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Э. Талканов

Басууга 19.03.2020-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 10,25 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 8.

«Мега Формат» басмасында басылды.